

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

AYTƏN HACIYEVA

ZOOMETAFORİZMLƏR

(İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)

MONOQRAFİYA

BAKI - «Nurlan» - 2006

Redaktorlar: **Prof. A.A.Axundov**
filologiya elmləri doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü;
Dos. K.B.Hacıyev
filologiya elmləri namizədi

Rəyçilər: **S.A.Sadıqova**
filologiya elmləri doktoru;
A.Y.Məmmədov
filologiya elmləri doktoru

Aytən Kamal qızı Hacıyeva. «Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında).

Bakı, «Nurlan», 2006, – 151 səh.

Zoonimlərin hərfi mənası əsasında yaranmış, insanın obrazlı səciyyələndirilməsinə xidmət edən söz və ifadələr (bayquş, tülkü, meymun və s.) və onların struktur, semantik, frazeoloji xüsusiyyətləri ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sistemli şəkildə ilk dəfə tədqiq edilmiş, dilçiliyimizdə bəhs edilən söz və ifadələri bildirmək üçün «zoometaforizm» termini işlədilmişdir. İndiyə qədər rus və Avropa dilçiliyində mənası yaygın olan «zoometaforizm», «zoosemizm» və s. terminlərdən istifadə olunurdu.

Əsərdə ingilis və Azərbaycan dili mütəxəssisləri, tərcüməçilər, tələbə və magistrilər istifadə edə bilirlər. Müqayisəli tədqiqatlarda, leksikologiya və üslubiyyat dərslərində gərəkli ola bilər. Problem üzrə xüsusi kurs və xüsusi seminar keçilə bilər.

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Aytən Kamal qızı Hacıyevanın «Zoometaforizmlər (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)» adlı monoqrafiyasında zoonimlərin hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyələndirilməsi vəzifəsində çıxış edən söz və ifadələr dilçiliyimizdə sistemli şəkildə tədqiqata ilk dəfə cəlb edilmişdir. Əsərdə ingilis və Azərbaycan dillərinin zəngin materialları əsasında (150 zoonim) zoometaforizmlər struktur və semantik, habelə frazeoloji xüsusiyyətləri meydana çıxarılmış və uğurlu təhlil edilmişdir.

Mövcud elmi mülahizələrə tənqidi yanaşa bilmək (mübahisəli məqamlar olsa da), dil materiallarının incəliklərinə nüfuz etmək, faktları ümumiləşdirib nəzəri nəticələrə gələ bilmək bacarığı, əsərin müəllifinin elmi qabiliyyəti və nəzəri hazırlığı haqqında müsbət təəssürat yaradır.

Deyilən və çoxlu deyilməyən müsbət keyfiyyətləri nəzərə alaraq, filologiya elmləri namizədi Aytən Hacıyevanın bəhs edilən əsərinin dil nəzəriyyəsi və bir çox başqa yöndən dilçiliyimizə fayda gətirəcəyinə inanırıq.

professor A.A.Axundov

filologiya elmləri doktoru

AMEA-nın müxbir üzvü

MÜNDƏRİCAT

| | | |
|--|--|-----|
| ÖN SÖZ ƏVƏZİ | | 3 |
| GİRİŞ | Mövzu və termin haqqında ümumi qeydlər..... | 5 |
| BİRİNCİ FƏSİL | İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin struktur və semantik xüsusiyyətləri..... | 29 |
| | 1.1. Ümumi qeydlər..... | 29 |
| | 1.2. Struktur xüsusiyyətlər: sadə, düzəltmə, mürəkkəb zoometaforizmlər və onların yaranma yolları..... | 34 |
| | 1.3. Semantik xüsusiyyətlər: 1) ev heyvanları, vəhşi heyvan, quş, balıq, həşərat adlarının metaforizasiyası; 2) ingilis və Azərbaycan dillərində eyni məna bildirən zoometaforizmlər; 3) ingilis və Azərbaycan dillərində əks məna bildirən zoometaforizmlər; 4) cins və yaşla bağlı zoometaforizmlər..... | 55 |
| İKİNCİ FƏSİL | İngilis və Azərbaycan dili zoometaforizmlərinin frazeoloji xüsusiyyətləri..... | 94 |
| | 2.1. Ümumi qeydlər..... | 94 |
| | 2.2. İdiomlarda işlənən zoometaforizmlər..... | 100 |
| | 2.3. Atalar sözləri və məsəllərdə işlənən zoometaforizmlər..... | 107 |
| NƏTİCƏ | | 118 |
| İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI | | 126 |

GİRİŞ

Dilin leksikasının sistemli təşkili, leksik mənanın təbiəti və xüsusiyyətləri, semantik keçmələr, sözlərin və ifadələrin nitqdə öz məqamında və düzgün işlədilməsi aktual problem olaraq qalır, tədqiqinə ehtiyac duyulur və yeni-yeni araşdırıcıları özünə cəlb edir.

Belə sahələrdən biri də “zoometaforiya” termini ilə ümumiləşdirilən zoometaforizmlərdir. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin müxtəlif və rəngarəng mənaları ifadə etməsi - həmin dildən istifadə edənlərin inkişaf tarixi, məişət sahəsi ilə, elmi, bədii və mədəni yaradıcılığı ilə əlaqədar bütün sahələrin əşya və varlıqlarını əks etdirə bilməsi eyni zamanda ondan ünsiyyət prosesində məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməsinin də mahiyyətini və şərtlərini müəyyənləşdirməyə əsas verir (27, s.73). Bu da doğru qənaətdir ki, həyatda, təbiətdə əşyalar, hadisələr və onların ifadə etdiyi məfhumlar çox, sözlər isə azdır. Beləliklə, bir söz bir neçə əşya, hadisə, anlayış, məfhum bildirməli olur, bənzətmə, oxşarlıq və s. əsasında dilin məcazlar sisteminin yaranmasına ehtiyac duyulur.

Səs tərkibi ilə məfhumun əlaqəsi sözdə mənanı ehtiva edir. İ.R.Qalperin “leksik məna” termini altında bir-birindən fərqləndirilməli üç cür mənanı başa düşür: sözün əşyavi - məntiqi mənası; sözün emosional mənası; sözün adlandırma mənası (“Очерки по стилистике английского языка”, 1958, s.51).

Əşyanın, canlı varlığın müəyyən əlamətinə əsasən ümumi məfhumun adlandırılmasına sözün əşyavi-məntiqi mənası deyilir. Sözün əşyavi – məntiqi mənası əvəzinə dilçilikdə “sözün həqiqi mənası”, “sözün əsl mənası”, “sözün birinci mənası”, “sözün müstəqim mənası”, “sözün nominativ mənası” terminləri də işlədilir.

Öz tarixi inkişaf prosesində sözün əsas əşyavi - həqiqi mənası bir neçə əlavə əşyavi-həqiqi mənalar kəsb edə bilər. Buna əlavə (və ya törəmə, düzəltmə) həqiqi mənalar deyilir. Əsas və törəmə həqiqi mənalar nitq prosesində daima dəyişikliyə

uğrayır. Ən mühüm dəyişikliklər isə sözün məcazi mənada işlədilməsi ilə əlaqədar olur. Məcəzi mənanın anlaşılıqlı olması üçün həqiqi mənə aparıcı olur.

Ə.M.Dəmirçizadə yazır ki, sözlər əsas lüğəvi və qrammatik mənasından başqa həm də ünsiyyətin konkret məqamı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif mənə çalarlıqları və hətta bu və ya digər hissi halı da ifadə edir: yəni hər bir söz mənə çalarlıqlarına və eləcə də ekspressivliyə, emosionallığa malik olur (27, s.73 və 28).

Sözün ən mühüm üslubi rənglərinə sözün əsas mənası, sözün mənə çaları, sözün ekspressiv - emosional rəngi və s. daxil edilir. Söz üslubi rəngi ünsiyyət prosesində kəsb edir.

Üslubi rəng bu və ya digər məqsəd və səbəblə bağlı olaraq, sözün fəaliyyətinin müəyyən sahəsindəki bir məfhuma təhkim olunması nəticəsində yaranır (27, s.75). Sözün əsas və törəmə mənaları, habelə ümumxalq səciyyəli məcazi mənası o sözün mənə strukturunu təşkil edir. V.V.Vinoqradov haqlı olaraq yazır ki, sözün mənə strukturunu təşkil edən mənalar işlədilmə dərəcəsinə görə müxtəlif ola bilər: bəziləri həmin dildə danışan bütün kollektivin malıdır, digəri isə dar sahədə konkret işlədilmə üçün istifadə olunur (37, s.27).

Məlumdur ki, məcaz sözün əsas-həqiqi mənasından törəyir. Sözün həqiqi mənası bu və ya digər əşyanı, prosesini, hadisəni, canlı və cansız varlığı birbaşa adlandırmağa xidmət etdiyi, nominativ funksiya daşdığı üçün dilçilikdə nominativ mənə adlanır. Nominativ mənə sözün məcazi mənalarının yaranması üçün əsas olur. Başqa canlı varlıq və cansız əşyaları səciyyələndirmək üçün eyni səs tərkibli sözdən istifadə edilir. Burada bənzəyiş, oxşarlıq, müqayisə və s. assosiativ əlaqələrin varlığı məcazi şərtləndirməyə xidmət edir. Sözün yaşadığı və dəyişdiyi nitq atmosferi nəzərə alınır. Sözün təsviri, ifadəli və obrazlı olduğunu və mənasını dəqiqləşdirmək üçün mətn, situasiya, intonasiya və hərəkətlər mühüm rol oynayır. Obrazlı leksikanın yaranmasında mühüm rol oynayan məcaz dilin lüğət tərkibindəki sözün (o cümlədən zoonimlərin) semantik tutumunu dolğunlaşdıran, dilin ifadəlilik imkanlarını artıran vasitə kimi çıxış edir. Məcaz obrazlılığa meyl göstərən “insan təfəkkürünün məhsulu, dilin kateqoriyalarından biri”dir (30, s.75; 155, s.197).

“Dilin antologiyası özündə onun funksiyasını da ehtiva edir” (Kauşanski). Yəni polisemiya özündə dilin antoloji və funksional özünəməxsusluğunu əks etdirir. Dil işarəsi - “sözün hüdudsuz çoxmənallığı” (U.Veynreyx) dil inkişafının baş semasioloji “qanunu” (Deqtereva T.A) hesab edilir.

Dil vahidlərinin çoxmənallığı və ya polisemiyası özündə dil universalilərini əks etdirir. Başqa sözlə, çoxmənallıq - təfəkkür və dil imkanlarını, real aləmin obyektiv gerçəkliklərini, konkret təcrübəsini, oxşarlıqlarını, əksliklərini, insan təfəkkürünün hüdudsuzluğunu, məhdud dil resurslarını və s. ümumiləşdirmə və göstərmə şəklində özündə təzahür etdirir. Bu da düzgün fikirdir ki, “dil insan fəaliyyətini əks etdirən məhsuldur, bu isə öz növbəsində təfəkkürün abstrakt xarakterinə əsaslanır” (136, s.135).

İki əsrə yaxın işlənən “semasiologiya” termini (E.Reyziq) hazırda sözlərin mənası haqqında elm olub, əsasən, dilxarici aləmlə əlaqədardır. Belə ki, sözün mənası - həmin sözün əks etdirdiyi əşya, hadisə ilə əlaqədardır. Semasiologiya sözlər arasında olan “əsl” semantik əlaqələrlə real aləmin əşya və hadisələri arasında olan əlaqələri bir-birindən fərqləndirir. Əslində, dildə olan bütün semantik əlaqələri öyrənmək zəruridir. Dildaxili mənaların özləri də dilxarici əlaqələrə tabedir. Ona görə də semasiologiyanın başlıca məqsədi dilxarici (obyektiv) aləmin dil vahidlərində (sözlərdə) necə əks olunduğunu öyrənməkdir. Obyektiv aləmin əşya və hadisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər dilin leksik-semantik sistemini müəyyənləşdirir (68, s.107-108). Həmin əlaqə və münasibətlər kimi, işarənin mənası da dildən kənarında olub, müvafiq sistemdən xaricdə müəyyənləşir. Müxtəlif dillərdə sözlərin mənalarının çox məhdud halda tam uyğun olması dilin leksik-semantik sistemində dildaxili xüsusiyyətlərin rolu ilə bağlıdır.

Obyektiv aləmin hadisələri müxtəlif dillərin lüğət tərkibində müxtəlif tərzdə üzvlənir. Lakin semantik dəyişmələrə səbəb olan dildaxili faktorlar son nəticədə dilxarici faktorlarla əlaqədar olub, onlardan asılıdır. Bütün bu semantik proseslər, o cümlədən zoometaforizmlərin yaranması dilin leksik-semantik sistemində özünü aydın göstərir.

Dilçilikdə Ferdinand de Sössürün “sinxroniya” və “diaxroniya” anlayışlarını işlətməsi ilə bağlı olaraq (180), tarixi və təsviri semasiologiya fərqləndirilməyə başlandı. Sinxronik semasiologiya sözlərin mənasını və mənalar arasındakı əlaqələri öyrənməyə başladı. Assosiativ qruplar tərkibində paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr dilin müxtəlif üsürlərini bir yerə cəmləməklə hər bir vahidin dildəki əsl mənasını müəyyənləşdirmək, dəqiqləşdirmək vəzifəsi daşıyır.

Sözün bütün qrammatik formalarının və mənalarının cəmi olan “leksem (a)” - həm leksikologiya, həm də semasiologiya üçün ümumi və ortaq olan əsas vahiddir. “Sözün ayrılıqda götürülmüş mənasına “semema” və ya leksik semantik variant deyilir” (68, s.29). Leksema yalnız abstraksiyada mövcuddur, semema isə onun realizə edilmiş variantıdır. Semasiologiya və leksikologiya leksemanı müxtəlif istiqamətlərdən araşdırır.

Sözün mənası və mənə dəyişmələri, semasiologiya və etimologiya leksikologiyada öyrənilir. German, roman, slavyan və türkoloji dilçilikdə bəhs edilən sahəyə ciddi əsərlər həsr olunub. Bunların içərisində müqayisəli tədqiqatların böyük əhəmiyyəti vardır.

İ.A.Boduen de Kurtene yazır ki, “...bütün elmlərdə zəruri əməliyyatlardan biri müqayisədir, - bütövlükdə təfəkkür ona əsaslanır” (96, s.51-57).

Dillərin müqayisəsi ilə məşğul olan kontrastiv linqvistika dilçilik fənləri sırasına, nisbətən, gec gəlsə də, leksik semantika, semantik qanunauyğunluqlar və s. nında xeyli təcrübə və uğur qazanmışdır. Z.N.Verdiyeva haqlı olaraq yazır ki, “bu gün semantik tipologiyaya tipologiyanın tamam formalaşmış sahəsi kimi baxmaq olar” (166, s.3-4). Bununla belə, leksikanın kontrastiv təhlili cəmi bir neçə on ili əhatə etsə də, get-gedə daha effektiv və məhsuldar nəticəli olur. Semantik və struktur baxımdan dil fərqiindən çox, semantik oxşarlıq müşahidə edilir. Müqayisə edilən dillərin strukturunda bir dənə də olsun oxşarlıq tənə bilməyən təhlil üsulu isə faktik olaraq, hər cür əhəmiyyətini itirir (V.N.Yartseva, 183).

Kontrastiv linqvistika, adətən, dil hadisələrinə onların sinxron-statik vəziyyətində baxır, konkret səviyyədə tədqiq edir. Çünki hər bir səviyyə məxsusi

yanaşma və təhlil üsulu ilə səciyyələnir. Kontrastiv tədqiqatları həm də tipoloji dilçilik araşdırmaları ilə sıx əlaqə və kontaktda anarmaq lazımdır. Bu fakt onunla izah olunmalıdır ki, bəhs edilən hər iki sahə linqvistik universalı nəzəriyyəsi üçün ilkin baza rolunu oynayır (166, s.5). Ona görə əgər dil problemi (o cümlədən zoometaforizm - A.H.) tipoloji dilçilik üçün aktualdırsa, həmin məsələ iki qohum olmayan dilin kontrastiv təhlili üçün vacibdir (V.N.Yartseva, 183).

Kontrastiv - tipoloji təhlil üçün belə maraqlı mövzulardan biri də dilçilik ədəbiyyatında “zoosemizm”, “zoometaforizm”, “zoomorfizm” və s. terminlər ilə bəhs edilən vahidlərdir. Hər bir xalqın milli-mədəni spesifikasiyi, mənəvi mədəniyyət materialları öz əksini dildə tapır. Belə materiallardan bir vacibi də insanların məxsusi keyfiyyətlərini və onların çalarlarını əks etdirməyə xidmət edən heyvan, quş, həşərat adlarıdır. “Zoonimlər” və ya “ümumi zoonimlər” adlanan heyvan, quş və həşəratların (ayı, eşşək, tülkü, çaqqal, qancıq, inək, öküz, buğa, meymun, aslan, bəbir, qurbağa, tısbağa, maral, ceyran, göyərçin, kəklik, bayquş, ilan, əqrəb, çayırtkə, soxulcan və s.) xeyli metaforik keçmələri german və türk dillərində “zoometaforizmlər” adlanan böyük qrup əmələ gətirirlər. Belə vahidlərlə heyvanların bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri insanların üzərinə köçürülərək, onların əqli (mənəvi) və fiziki cəhətləri obrazlı əks etdirilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində bu cür metaforik keçmələrin (zoometaforizmlərin) müqayisəli-tipoloji təhlili problemi çox geniş, müxtəlif, rəngarəngdir və demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bu və ya digər şəkildə problemin dillərarası leksik ekvivalentliyi məsələsinə toxunulmuşdur (159, s.14-15; 158; 160).

Tədqiq etdiyimiz mövzu leksikologiya, semasiologiya məsələsi olduğundan biz onların vahidləri məsələsinə öləri də olsa toxunmaya bilmərik. Ümumi dilçilikdə bu barədə çox danışılıb, bu gün də deyilir və yazılır. Dil vahidlərinin xarici cəhəti maddi, daxili cəhəti ideal hesab edilir. Ünsiyyət zamanı səs siqnalları - işarələr konkret fikir və ideyanı əks etdirən vasitələr kimi çıxış edir. Danışana və dinləyəne məlum olan fikir, ideya işarənin mənasına bərabərdir. Söz - işarə ilə mənənin məhsuludur. Məna - şüur faktı olsa da, səs və səs kompleksi - işarələrlə

əlaqələndiyindən həm də dil faktı olur. Mənanın dil ilə əlaqəsi - onun dilin “semantik vahidi olmasındadır” (68, s.24). Məna ilə məfhumu eyni cür başa düşənlər (F.Travniçek, M.Adilov və b.) də vardır. M.İ.Adilov qeyd edir ki, məfhum sabit deyil, məfhumun sabit cəhəti məna hesab edilir (68, s.24).

Dilin aparıcı vahidi olan söz və onun mənası danışıq, nitq prosesində statik vəziyyətdə qalmır, müxtəlif semantik dəyişikliyə uğrayır, çox müxtəlif funksiyalarda çıxış edir - həm əşyavi məzmun, məna daşıyır, həm də əlavə ekspressiv - emosional çalarlıqlar qazanır. Məcəzi işlənən sözü eşidən şəxs əvvəlcə həmin sözün həqiqi mənasını dərk edir (heyvan, quş, həşərat adı), sonra isə məcəzi mənasını (hiyləgərlik, yaltaqlıq, qanmazlıq, natəmizlik, gözəllik, eybəcərlik və s.) təsəvvüründə canlandırır yada salır, daha sonra isə konkret zoonim vahidin məxsusi səciyyəvi (mənfi və ya müsbət) xüsusiyyəti əsasında məcəzi mənanı dərk edir.

Hər bir dilin leksikonundakı sözün müstəqil mənası ilə onun çalarları arasındakı fərq özünü zoonim vahidlərdə də göstərir. “Sözün məna çalarları” - deyəndə sözün əvvəlki mənasından tam fərqlənməyən, ancaq sözün mənasında qismən dəyişiklik yaradan mənaları başa düşürük.

Məcəzi mənalar - ümumxalq səciyyəvi və fərdi ola bilər. “Ümumxalq səciyyəvi məcəzi mənalar” çoxmənalılığa daxildir və tədqiqat işimizdə bizim izah etdiyimiz məcəzi mənadır. Qeyd etdiyimiz kimi, konkret sözün həqiqi, törəmə və ümumxalq səciyyəvi daşıyan bütün məcəzi mənaları o sözün semantik (məna) strukturunu əmələ gətirir.

Sözün məna çaları - ümumxalq səciyyəvi daşıyır və paralel (//) işarəsi ilə lüğətlərdə verilir, sözün “fərdi məna”sı isə yalnız bir və ya bir neçə müəllifin əsərində işlənir, mətni (kontekstual) səciyyəvi daşıyır və lüğətlərdə verilmir (Qayalar tər tökür, meşə ağlayır, Boleslav gülür və s.). Mətni mənalar - məna strukturuna daxil deyildir, ümumxalq dilindəki məna deyil, söz sənətkarının konkret mətdə işlətdiyi fərdi məcəzi mənadır (68, s.124; 27; 189, s.135-146 və s.). Yazıçıların fərdi məharəti, fitri bacarığı, sözə yiyələnmə qabiliyyəti məhz burada özünü göstərir.

Beləliklə, problemin nəzəri məsələlərinə dilçilik ədəbiyyatında bu və ya digər

şəkildə toxunulmuşdur. German dilləri ilə oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə də müəyyən qədər əsərlər həsr olunub, lakin aparılan araşdırmalar müqayisə edilən dillərin bütün səviyyələrini və qanunauyğunluqlarını, hələlilik, tam şəkildə əhatə etməyib. İngilis və Azərbaycan dillərinin zoometaforizmləri isə müqayisəli şəkildə xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Xüsusi dilçilik baxımından da problemin tam həll olunmamış məsələləri çoxdur. Ona görə akademik Məmməd Cəfər yazırdı ki, “dilləri bir-birindən ayırıb onların arasında Çin səddi çəkmək, dillərin hər cəhətdən bir-birinə təsir göstərdiyini və müəyyən hallarda onların arasında ümumi cəhətlərin olduğunu inkar etmək mümkün olmadığı kimi..., onların bir-birinə yaxınlığını inkar etmək, onları bir-birinə qarşı qoymaq olmaz” (11, s.9).

Dilçilik ədəbiyyatından məlumdur ki, leksikologiyada sözlər dilin müstəqil vahidləri kimi təqdim olunur və bu sözlərin ünsiyyət prosesində istifadə edilməsi üçün nə kimi əlamət və xüsusiyyətlərə malik material olduqları öyrənilir. Ona görə dilin leksik tərkibi həm təcrid olunmuş halda, həm də ünsiyyət prosesinin zəruri üzvü hissəsi kimi öyrənilir.

Ünsiyyət vahidi halında sözlər qrammatikanın ixtiyarına keçir, morfoloji dəyişikliyə uğrayır, sintaktik vəzifələr daşıyır, daha konkret vəziyyətdə sözlər üslubi rəngarənglik üçün də istifadə olunur. Bunları nəzərə almadan söz yaradıcılığı prosesini, lüğət tərkibinin artımını və zənginləşməsini düzgün başa düşmək olmaz. Lüğət tərkibi ayrılıqda ümumiləşmiş şəkildə, həm də konkret şəraitdə tədqiq olunmalıdır. “Dilin lüğət tərkibində olan hər bir tək söz, demək olar ki, mənə kompleksinin ifadəçisidir” (29, s.69-70; 33 və s.).

Bu mənada heyvan, quş, həşərat adları istisnalıq təşkil etmir. Ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin zənginləşməsində hər bir sahə terminologiyasının həm elmi, həm də əməli əhəmiyyəti vardır.

Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilçiliyində zoonimlərin leksik-semantik yöndən tədqiqi və linqvistik təhlili prosesində terminlərin mənasının açılması - problemin müvafiq sahələrinə bir aydınlıq gətirilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumi dilçilik elmində semasiologiya və onun problemlərinin tədqiqi-

qində çox nailiyyət və təcrübə qazanılsa da, bəhs edilən sahədə hələ yeni-yeni elmi nəticələrə və təcrübi tövsiyələrə ehtiyac hiss edilir. Hər halda, suda və quruda yaşayanlar, uçar və qaçarlar, həşəratlar müxtəlif elm sahələrinin tədqiq obyektidir olduğundan və başqa səbəblərdən zoonimiya sahəsinin terminologiyasının işlədilməsində müəyyən qədər pərakəndəlik hiss olunur.

Məlumdur ki, “zoo” (yunanca “zoon”) - heyvan, heyvanlar aləmi mənasındadır. Bu morfem bəzi mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi - tərkib hissəsi olub, sözün ifadə etdiyi məfhumun heyvanlar aləminə mənsubluğunu, ona aid olduğunu bildirir: zoologiya, zooçərrahlıq, zoobaytar, zoogigiyena, zoopsixologiya, zooçoğrafiya, zoopark, zoonimika, zoonimiya, zoosemiya, zoomorfiya, zoometafora və s. (16, II c., səh.355).

Eyni müəllif “zoonimiya” və “zoonimika” terminlərini işlədir (5, s.14-20; 8, s.69-84), başqa tədqiqatçı “zoonimlər” başlığı altında “zootonimlər”dən bəhs edir (21, s.77); “zoonimlər” terminini onomastikaya, xüsusi adlara (Alabaş, Alapaça, Boz at və s.) aid edib, heyvan və quş adlarını bildirmək üçün “ümumi zoonimlər” (at, dəvə, qoyun, inək və s.) terminlərindən istifadə edənlər də vardır (46, s.84-85).

İ.Rövşənov, N.R.Mukimova və çoxları “zoomorfizm”, Y.L.Lyasota - “zoosemizm”, N.A.Kluşin - “zoomorfem” terminindən istifadə ediblər. Bunlar hamısı onunla əlaqədardır ki, zoonimlər müxtəlif elm və elm sahələrinin ya bilavasitə, ya da bilvasitə tədqiq obyektidir. Ona görə də leksikologiyanın ciddi tədqiqatçılarından olan prof.A.M.Qurbanov Azərbaycan dilinin onomalogiyasına həsr olunmuş ikinci əsərində zooloji leksikanı təşkil edən zoonimləri, düzgün olaraq, “ümumi zoonim” (it, inək, şir, bəbir və s.) və “xüsusi zoonim” deyə iki qrupa bölür (44, s.402-410). Xüsusi zoonimlərə “zoohidronimlər”i (Maralgöl, Ceyranbatan, Atbulaq və s.), “zootonimlər”i (Dəvəçi, Lökbatan, Nərdaran və s.), “zooantronimlər”i (Bəbir, Şiraslan, Aslan, Laçın, Şahin, Qartal, Tovuz, Göyərçin, Durna, Kəklik və s.) və “zooləqəblər”i (Qurd Cəbrayıl, Balıq Hafiz, Qatır Məmməd, Çəniş Abbas, Qancıq Ayna, İnək Bulqeyis və s.), xüsusiləşmiş it,

at, inək adlarını və s. daxil edir.

İnsanı səciyyələndirmək üçün işlədilən heyvan, quş, həşərat adlarının məcazlaşmış forması ümumi dilçilikdə tematik olaraq “zoosemiya” (zoosemizm), “zoomorfiya” (zoomorfizm) və yaxud “zoometaforiya” (zoometaforizm) terminləri ilə ümumiləşdirilir. Burada “zoosemiya” termini hərfi və məcazi mənada “heyvan adları” deməkdir və geniş mənada heyvanlar aləmi mövzusunun əhatə edir.

“Zoomorfiya” termini altında heyvan adlarının hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyələndirilməsi funksiyasında çıxış edən metaforalar nəzərdə tutulur.

Biz “zoomorfiya” (və ya “zoomorfizm”) terminindən ona görə qaçır və ya imtina edirik ki, onun semantik əhatə dairəsi, tutumu genişdir. Əgər həmin termindəki şəkilçini çıxsaq, “zooloji morfem” tərkibi “zooloji leksika” termini ilə üst-üstə düşür. Zooloji leksikaya isə zooloji metaforalardan başqa, həm də çoxlu əlavə zooloji morfemlər də daxildir. Biz bu terminləri eyniləşdirməmək üçün “zoomorfiya” (zoomorfizm) termininin tərkibindəki “morfem” hissəsindən imtina edirik və onun yerinə “metafor” hissəsini artıraraq öz mövzumuza uyğun olaraq konkretləşdiririk: zoo+ metafor+izm.

Beləliklə, “zoometaforizm” termini altında heyvan, quş, həşərat adlarının hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyələndirilməsi funksiyasında çıxış edən metaforik söz və ifadələri başa düşürük. “Zoometaforizm”, habelə “zoometaforiya” mətndən və üslubi məqamdan asılı olaraq şərti bir termin kimi, həm konkret zoometaforik vahidləri (söz və ifadələri), həm də onların birləşdiyi qrupu göstərə bilər.

Metafora ilə bağlı german, slavyan dilçiləri ilə bərabər Azərbaycan dilçiləri də çox qiymətli fikirlər söyləmişlər. Metaforanın müxtəlif cəhətlərinin öyrənilməsində Ə.M.Dəmirçizadə, T.A.Əfəndiyeva, M.İ.Adilov, Z.İ.Budaqova, İ.Abdullayev, H.Ə.Həsənov, S.Cəfərov, Ş.Şabanov və başqalarının əməyi böyükdür.

Ə.M.Dəmirçizadə yazır ki, metafora anlayışı Azərbaycan dilində “istiarə” adlanır. Köçürmə işində məfhum tamam itmir, əksinə, hər iki məfhum arasında oxşar və ümumiləşdirici müəyyən cəhət olduğu üçün köçürmə işi süni deyil, məhz təbii və qanuni görünür. Müəllif bunu da qeyd edir ki, vəzifə oxşarlığına görə yarananları bəziləri qəbul etmir (27, s.154).

H.Ə.Həsənovun belə bir tezi ümumi dilçilik səviyyəsində səslənir ki, metafora adlandırmır, əsasən, xarakterizə edir (37, s.31; 124, s.125). Həqiqətən, əgər heyvan adları metaforikləşsə, o, artıq adlandırma funksiyasını itirir.

“Metafora” - qədim yunan natiqləri tərəfindən işlədilərək, sözlərin məcazi mənada işlədilməsi terminidir. Dilin məcazlar sisteminin əsas aparıcı növünü göstərən istilahdır. “Ümumi metafora” termini altında müxtəlif tindən olan məcazi mənalar anlaşılır: xüsusi metafora, metonimiya, evfemizm, funksional metafora, sonrakı anlam ilə səs uyğunluğu və s.

M.İ.Adilov metaforanı “əşya və hadisənin daxili və xarici bənzərliyinə, habelə əlamətin bənzərliyinə əsaslanan mənə köçürülməsi” kimi şərh edir. “Metafora bənzərlik üzrə mənə köçürülməsidir”. Çoxmənəlilikin ən geniş yayılmış bu növündə “bənzər əşya və hadisələr eyni sözlə adlanır” (68, s.131).

Bizcə, bu bənzərlik canlı ilə canlı, cansız ilə cansız, canlı ilə cansız, cansız ilə canlı arasında olan münasibətdən yaranır. Obrazlı təfəkkürün məhsuludur.

Canlı və cansız varlıqlar, əşyalar, hadisələr, onların səciyyəvi əlamət və xüsusiyyətləri, xarakterik cəhətləri arasında bənzəyiş, oxşarlıq mövcuddur. Belə oxşar xarakter və əlamətlərin mövcudluğu bir canlı varlığın və cansız əşyanın adını başqası üçün də işlətməyə imkan verir. Dil üçün müsbət hadisə hesab edilən metafora (yunanca metafore - mənə köçürülməsi) ilə bir neçə anlayışı bildirmək mümkündür. Cansız və ya canlı varlığın adını başqasının üzərinə köçürüb işlətmək üçün həmin canlı varlığa və ya əşyaya məxsus olan əsas səciyyəvi bir, bəzən hətta bir neçə əlamət mühüm rol oynayır. Məsələn, tülkü heyvan adıdır. İngilis, Azərbaycan, rus və başqa xalqlar arasında həmin heyvana məxsus biclik, hiyləgərlik, kələkbazlıq, qorxaqlıq, yaltaqlıq və s. mənfi səciyyəvi xüsusiyyətlər

onun adının metaforik işlənməsinə imkan verir. Bu və ya digər şəxsdə həmin səciyyəvi əlamətlərdən tək-cə birinin belə olması onu “tülkü” sözü ilə adlandırmağa imkan verir.

Məlumdur ki, filologiyada (148; 155; 167; 20; 1; 61; 62; 66 və s.) metafora bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Metaforanı yalnız ədəbi dilin bədii üslubu ilə bağlı hadisə hesab etmək birtərəfli olardı. Metafora emosional-ekspressiv səciyyəvi olduğundan, canlı danışq dili ilə bağlı olduğundan daha çox ədəbi dilin şifahi forması, bədii və mətbuat üslubu ilə əlaqədar olan filoloji dil hadisəsidir. Bu məsələ ilə bağlı German Paulun qeydi diqqəti cəlb edir: “Metafora elə bir şeydir ki, o, zəruri şəkildə insanın təbiətindən irəli gəlir və nəinki poetik nitqdə, habelə əvvəlcə obrazlı ifadələrə və parlaq epitetlərə daima meyilli olan xalqın məişətindən - danışq dilindən əmələ gəlir” (165, s.114).

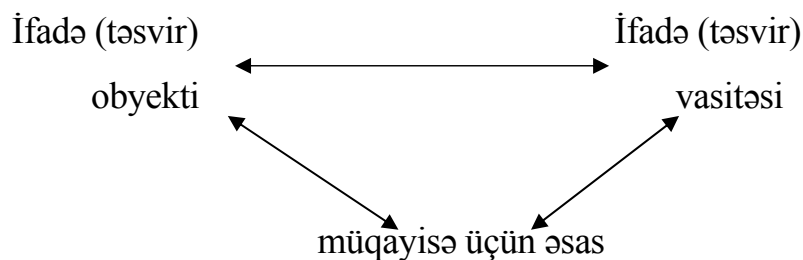
Metaforanı, bütövlükdə obrazlılığı yalnız bədii üslubla bağlamağa qarşı B.Meylax da özünün mütəxəssis münasibətini açıq bildirir: “Metafora yalnız bədii dilin deyil, bütövlükdə insan təfəkkürünün məhsuludur” (155, s.197). Obyektiv varlıqlarda mövcud olan oxşar cəhətləri yalnız insan təfəkkürü dərk edib səs cildinə salır və adlandırır. Bu isə o deməkdir ki, metafora geniş dairədə işlənmə hüduduna və imkanına malikdir, onu yalnız bədii üslubla məhdudlaşdırmaq olmaz. O, canlı danışq dilində yaransa da, bədii dilin əsas materialı olur, başqa bəzi üslublarda, xüsusən, ictimai-publisistik üslubda da işlənir. Lakin bədii üslubda metaforanın imkanları daha da genişlənir, onun yeni orijinal formaları təzahür edir. Metafora dil üçün gərəkli hadisə hesab olunur. Bu nitq vahidi lüğət tərkibini zənginləşdirir, terminoloji leksikanı daima artırır.

T.A.Əfəndiyeva özünün çox dəyərli əsərində düzgün olaraq, metaforanın dörd əsas formasını qeyd edir: 1) zahiri oxşarlığına görə əmələ gələn metaforalar (çayın qolu, südün üzü); 2) daxili əlamət, keyfiyyət, səciyyəvi xarakterinə görə heyvan və quş adları insanların üzərinə köçürülməklə yaranan metaforalar (tülkü, çaqqal....); 3) canlı varlıqlara aid hərəkətlərin cansız əşyaların üzərinə köçürülməsi ilə yaranan metaforalar (Günəş doğur, işlər axsayır...); 4) bütün

fellərin cansız isimlərlə birləşməsi yolu ilə (qulaq asmaq, dildən düşmək, adam quruyub, insan kök salıb və s.) (30, s.82-83).

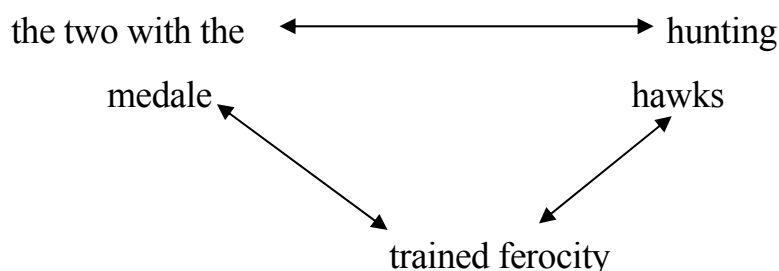
Bütövlükdə metafora müxtəlif əşyalar arasında müqayisə prinsipi əsasında əmələ gəlir. ...Hər metaforada gizli müqayisə vardır. ...Həmin cəhət bəzi alimlərə onu ixtisar edilmiş təşbeh hesab etməyə də əsas verir. Lakin bu fikrə, haqlı olaraq, etiraz edənlər də var. Bu barədə Musa Adilov yazır: “Metaforalar təşbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır. Burada maksimum yığcamlıq nəzəri cəlb edir” (30, s.83). Sonra isə təfəkkürü və qələmi çox böyük rəğbət doğuran Türkan xanım Əfəndiyeva fikrini inkişaf etdirərək yazır: “Əlbəttə, bəzi metaforalar çox asanlıqla müqayisəyə çevrilə bilər. Bu cəhət, əsasən, təsviri, qiymətləndirici metaforalara məxsusdur. Məsələn, bic, hiyləgər adamı tülki adlandıranda metafora əmələ gəlir, lakin tülki kimi hiyləgərdir ifadəsini bir şəxsə aid işlədəndə, bu, müqayisədir” (30, s.83).

Burada bir necə yöndən, bizcə, fikir mübadiləsi aparmaq olar. Birincisi, hörmətli müəllifin özü də metaforada müqayisə prinsipini əsas götürür və yazır ki, “hər bir metaforada gizli müqayisə vardır”. Xatırlayaq ki, Mikayıl Rəfili təşbehin kriteriyasını verərkən onun şərtlərini (nə müqayisə olunur, nə ilə müqayisə olunur və nə üçün müqayisə olunur) ön plana çəkir (61, s.146-164). Zoometafora üçün də tamamilə uyğun gələn həmin şərtlər hələ 1936-cı ildə İ.A.Riçardsonun NyuYorkda çap olunmuş “The Philosophy of Phetoric) (“Ritorika fəlsəfəsi”) (216) əsərində metaforanın şərhinə verilən şərtlərlə, əsasən, üst-üstə düşür. Onun fikrincə, metafora təsvir (ifadə) obyektindən (tenor), təsvir (ifadə) vasitəsindən (image - vehicle) və müqayisədən (ground) ibarət olur:



Metaforanın bu strukturuna dair E.Heminqueydən misal verilir: The two with the

medale were like hunting – hawks, and I was not a hawk, although I might seem a hawk to those who never hunted (E.Hemingway):



Bu müqayisədən sonra bizə belə gəlir ki, çox hörmətli M.İ.Adilovun əsası M.Rəfilidən gələn “metaforalar təşbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır, burada maksimum yığcamlıq nəzəri cəlb edir” fikri lazımınca əsaslandırılmayıb. Belə çıxır ki, M.Füzulinin aşağıdakı təşbehi zəifdir:

Naləndir ney kimi avazeyi - eşqim bülənd

Nalə tərkən qılmazam, ney tək kəsilsəm bənd-bənd.

Burada insan ahı-naləsi təsvir olunur, neyin səsi ilə müqayisə olunur, insan ah-naləsinin göyə-ərşə bülənd olduğunu göstərmək üçün o, neyin yandırıcı-yaxıcı naləsi ilə müqayisə edilir.

Zoometaforizm həmişə maksimum yığcamlığa malik olmur. M.Rəfilidən etiraf edir ki, danışıq dilində, zərb-məsəllərdə daha mürəkkəb metaforalar olur (61, s.156). O, german və türk dillərində sözdən də, ifadədən də, cümlədən də ibarət ola bilər. Hələlik, elə bir meyar yoxdur ki, ona əsasən deyəsin: “metaforalar təşbehə nisbətən daha qüvvətli təsir yaradır”.

Sadəcə olaraq, bizcə, dilin bütövlükdə məcazlar sistemi, eləcə də metafora, onunla bağlı problemlər (metafora, metonimiya, sinekdoxanın hüdudları, ayırıcı-seçmə kriteriyaları və s.) nəinki türkologiyada, heç german, slavyan dilçiliyində də hələlik, lazımı səviyyədə tam işlənmişdir. Bir-birindən yaxşı yeni əsərlər mövcuddur. Ümumiləşdirmələr aparmaq lazımdır.

Əsas fikirdən yayınmamaq üçün qeyd edək ki, bizcə, təşbeh, istiarə, müqayisə,

emitet və s. daha çox ədəbiyyatşünaslıq termini kimi işlənən ümumi filoloji istilahdır. İkincisi, bizə belə gəlir ki, əvvəl metaforik sərbəst və sabit birləşmələr əmələ gəlmiş, çox uzun zamandan sonra müəyyən sintaktik vahidlər (tülkü kimi hiyləgər; ayı kimi qanmaz; meymun kimi eybəcər, πισπισα kimi qapqara; çaqqal var, gödən yırtır, qurdun adı bədnamdır və s.) ümumxalq malı olub, uzual səciyyə daşıyandan sonra isə leksik metaforalar (tülkü, donuz, eşşək, çaqqal, qancıq, inək, qoyun, ceyran, şahin, bayquş və s.) yaranmışdır. Bu günün özündə ümumxalq dilində işlənən çoxlu məhəlli zoometaforizmlərin olması fikrin doğruluğuna əsas verir.

O ki qaldı, “bic, hiyləgər adamı tülkü adlandıranda metafora əmələ gəlir, lakin tülkü kimi hiyləgərdir ifadəsini bir şəxsə aid işlədəndə bu, müqayisədir” fikrinə, əvvəla, məntiqi və qrammatik baxımdan “tülkü kimi hiyləgərdir” də demək olar, “tülkü kimi hiyləgərdilər» də demək olar.

Bizcə, burada zoometafora ona görə “zəifdir” ki, ilkin mərhələdə işlənən formadadır, ümumxalq səciyyəsi daşımayan dövrün variantıdır; “tülkü” sözü hələ “hiyləgərlik”, “yaltaqlıq” simvolu kimi tam formalaşmamış dövrün deyimidir. Müasir dövrdə isə “tülkü” və “hiyləgər” sözləri arasında bərabər işarəsi qoymaq olar (qüvvətli və ya zəif variantın işlənməsi, bizcə, üslub məsələsidir). Bu da diqqəti çəkən faktdır ki, müasir mərhələdə heyvanlara məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri insanların üzərinə köçürüb – metaforikləşdirərkən bəzən heç heyvanların adını da çəkmirik, onlara məxsus xarakterik keyfiyyətləri özündə semantik cəhətdən ehtiva edən felləri (anqırmaq, ulamaq, zəvzəmək, zingildəmək, cəh-cəh vurmaq, vaqqıldamaq və s.) işlədirik. Mənşə etibarilə heyvan və quş səslərini təqliddən yaranmış bu obrazlı sözlərdə “it kimi”, “eşşək kimi”, “bayquş kimi”, “çaqqal kimi” ifadələr lakoniklik xatirinə ədəbi dildə, xüsusən şifahi ədəbi dildə və danışiq dilində ixtisara salınıb cilalanır. Amma uzual səciyyə daşdığından bütün xalq bilir ki, “anqırmaq” sözü insanlara aid işləyəndə elə “eşşək kimi anqırmaq” deməkdir. Obyekti susdurmaq məqamında işlədilir. M.Rəfili, T.Əfəndiyeva, M.Adilov və başqaları metafora məsələsinə xeyli aydınlıq gətirdilər, lakin mübahisələr də mövcuddur.

Bütün bu deyilənlərdə azacıq da olsa fikir və məntiq varsa, deməli, metafora və onun növlərini, xüsusən bizi daha çox maraqlandıran zoometaforizmləri tam işlənmiş və tam həll olunmuş məsələ hesab etmək olmaz.

İngilis dilinin zoometaforiyası həddən artıq zəngin və özünəməxsusdur, eləcə də çox idiomatiktir. Bizim tədqiqatımızda ingilis dilinin zoometaforizmlərini Azərbaycan dilinin zoometaforizmləri ilə müqayisəli şəkildə semasioloji tədqiqi, təhlili və təsvirinə cəhd edilir.

Dillərin öyrənilməsinin aktual sahələrindən biri - onların bütün bölmələrinin, sistemlərinin, fraqmentlərinin və s. hərtərəfli və əlaqəli şəkildə müqayisəli təhlilidir. Müqayisəli təhlildə dilin daxili tədqiqi zamanı xüsusi dilçilikdə nəzərdən qaçan bəzi xüsusiyyətlər daha aydın şəkildə nəzərə çarır.

Zoometaforizmlər və onunla bağlı problemlərlə çox ciddi mütəxəssislər məşğul olmuşlar (Lyasota Y.L., Əfəndiyeva T.A., Riçardson İ.A., Litvin F.A., Qutman E.A., Rovşenov İ., Adilov M.İ., Həsənov H.Ə., Cəfərov Q.H., Yusifov Y.O., Mukimova N.R. və başqaları). Amma aparılmış tədqiqatlar müqayisə edilən dillərin bizim tədqiqatla əlaqədar qanunauyğunluqlarını bütöv həcmdə hələ də tam əhatə etməyib; obrazlı dil vasitələri lazımınca dərindən müqayisə edilməyib. Dünyanın bir çox aparıcı dillərində heyvan adları insanı obrazlı səciyyələndirmək üçün geniş şəkildə işlədilir. Tutuşdurma - müxtəlif sistemli dillərdə zoometaforizmlərin müqayisəli şəkildə təsviri və tədqiqi onların özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətlərini hərtərəfli izah etməyə kömək edir. Bu məqsədlə ayrı-ayrı konkret məsələlərin ümumi dilçilik nəzəriyyəsi səviyyəsində işıqlandırılmasına təşəbbüs edilir.

Zoometaforizmlər - əslində insanın əsl xarakterinin, simasının müxtəlif cəhətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verən məcazlaşmış, metaforikləşmiş zoonimlərdir. Belə sözlərin məcazi mənada işlənməsinin əsas meyarı həmin sözlərin mənalarının aid edilən canlıya uyğun gəlməsidir. Sözlərin ifadə etdiyi məcazilik aid olduğu canlının ümumiləşdirilmiş konkret bir əlaməti əsasında formalaşır və dildə çox geniş istifadə olunur. Sözlərin məcazi mənənin verilməsi dil daşıyıcısının məxsus olduğu xalqın həyat tərzilə, onların yaşadığı şəraitlə, mühitlə və ilk növbədə həmin

xalqın ümumiləşmiş davranış tərzı və millı xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Zoometaforizmlər bütün dillərin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi olub, onun söz ehtiyatının artımında böyük rol oynayır. Onlar lüğət tərkibinin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir və fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsi üçün, bu və ya digər üslubi məqamlarda mətni çalarlıq üçün lazım olan zəruri ehtiyacı təmin edir.

Xalqın milli-mədəni anlamı, dünya baxışları və s. etnoqrafların, tarixçilərin, psixoloqların, dilçilərin və digər elm sahəsi mütəxəssislərinin tədqiqat mərkəzində durur. Bu mənada xüsusilə müxtəlif dillərin sistemlərində ümumi və spesifik əlamətləri aşkar etməyə imkan verən və müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqat işləri xüsusi aktualıq kəsb edir.

Semasiologiyaya həsr olunmuş bütün tədqiqat işlərində metaforik vahidlərin yaranması, ardıcıl olaraq, dilin milli-mədəni spesifikasiyası ilə əlaqələndirilir. Xalqların və dillərin daha da yaxınlaşdığı, sıxlaşdığı, dillər arasında əlaqələrin, inteqrasiya prosesinin xeyli dərəcədə artdığı bir dövrdə cəmiyyətin sosial quruluşundan asılı olaraq dil vahidlərinin, söz və ifadələrin mənalarını dərindən araşdırmaq zəruri və elmi baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Zoometaforizmlərdə xalqın müdrikliyi, sevinci, kədəri, məhəbbəti, nifrəti, zəhmətkeşliyi, mübarizliyi, ətaləti, bir sözlə, bir çox mənfi və ya müsbət keyfiyyətləri əks olunur.

Zoometaforizmlərlə yaxından və dərindən tanışlıq və təhlil bizə ingilis və Azərbaycan dillərinin tarixində özünü göstərən spesifik xüsusiyyətləri, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə yolu ilə ayırd etməyə imkan verir.

Hər bir zoometaforizmin yaranma tarixi vardır; bəziləri isə çox qədim olub insanların, bəşəriyyətin lap ibtidai inkişaf dövrünə gedib çıxır. Hələ o zamanlarda animalizm (heyvan şəkilləri çəkmək) insanların dünyaya baxışının əsasında dururdu. Məhz o vaxtlar bu və ya digər heyvan obrazında konkretləşən ilk ümumiləşmələr - simvollar yaranmağa başlayır. Azərbaycan qayaüstü heyvan təsvirləri bu fikri təsdiq edir. Sonralar isə vəhşi heyvanlar tədricən əhliləşdirildikcə simvollaşmanın yeni formaları yaranır. Məlumdur ki, din və mövhumatla bağlı bir çox inanclar, inanclar və

s. öz kökünü məhz cəmiyyətin inkişafının ibtidai dövründən götürmüşdür. Dilin tarixi ilə xalqın tarixi bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan bütün bunlar dildə öz izini qoymuş və leksikanın ən qədim qatlarında öz əksini tapmışdır. Hər bir müasir dilin lüğət tərkibinin ümumi zoonimik və eləcə də zoometaforik fondunda bu cür tarixi düşüncə tərzinin, dünyabaxışının nadir, qiymətli söz və ifadə nümunələri hifz olunub saxlanılır.

Zoometaforizmlərin filoloji təhlil əsasında üzə çıxarılan əsas cəhəti - onların bənzətmə, təşbeh, simvol kimi işlədilməsidir: ya özünəməxsus səciyyəvi əlamətə malik olan bir insan kimi, ya da insana aid olan xarakterik bir xüsusiyyət kimi. Bu xüsusiyyətlər insanın baxışları, inamı, əqidəsi, amalı və s. keyfiyyətləri ola bilər. Bəzi zoometaforizmlərin yaranma tarixi, törənişi və mənşəyi öləri olsa da, izləndikdə, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların ibtidai mədəniyyətinin əlamətlərini (xoruz və ya qoç döyüşdürmək, kəl hölləşdirmək və s.) görmək olar. Zoometaforaların semantikasını məhz bu cür səciyyəvi cəhətlərlə bağlı müəyyənləşdirilir. Onlar məişət nitqinə keçərək uzun müddət işlənir, folklor nümunələrində, yazılı ədəbiyyatda hifz olunub saxlanılır.

Tədqiqat nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişik ki, coğrafi ərazicə yaxın olan dillərin əksəriyyətinin zoometaforiyası, əsasən, uyğun gəlir. Bu yaxın ərazidə yaşayan heyvanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müxtəlif etnoslara məlum olması ilə bağlıdır. Onların kökü, mənşəyi lən qədimlərə gedib çıxır. Təbii ki, o zaman həm də dillər arasında dərin fərq olmaya bilərdi. Ola bilər ki, bir çox leksemlər hansısa bir əsas kök dilə məxsus olub, koqnat olsunlar: hətta öləri müqayisə və tutuşdurma göstərir ki, müasir Avropa dillərinin zoometaforizmlərinin əksəriyyətinin mənşəyi ümumdür. Bu cəhət də diqqəti cəlb edir ki, əsas kök dilin semantik mikrosistemlərinin bəzi izləri müasir dövrümüdə qədər zoometaforizmlərin polisemiyasında özünü qoruyub saxlayır. Bunlara ən qədim folklor nümunələrində, əfsanə və nağıllarda rast gəlmək olur. Məsələn: bir çox hind - Avropa dillərində, o cümlədən german dillərində ayı (bear) sözü - qaba, köntöy, yöndəmsiz, kobud, qanmaz, sadələvh adam kimi məcazi mənalara malikdir. Azərbaycan dilində:

“Köntöy ayı, sən də onun tayı”, “Həssaslıq hara, o hara, əsil ayıdır” (S.Rəhimov) və s. ifadələrdə də “ayı” sözü həmin məcazi çalarlarda işlənmişdir.

Ayı (bear, ber//bur), eşşək (ass), tülkü (fox), canavar (wolf) və s. sözlərin türk dillərində də eyni semantik çalarlarda zoometaforizmlər yaratması faktı sübut edir ki, bəzi heyvanların əsas səciyyəvi-xarakterik xüsusiyyətləri müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan etnosların diqqətini eyni dərəcədə cəlb etmiş və onları məcazi-metaforik şəkildə uyğun xarakterli insanların üzərinə köçürmüşlər. Avropa xalqları arasında ayı haqqında mövcud olan bir nağılda ayı tülkünün məsləhəti ilə qış vaxtı göldə balıq tutur və quyruğu buzda donub qalır. Bu nağıl Cənubi Avropa xalqları arasında da geniş yayılmışdır, lakin onların yaşadığı ərazidə bu cür nağılın yaranması bu gün üçün real deyil. Çünki Cənubi Avropa iqlimi soyuq deyildir. Deməli, ehtimal etmək olar ki, bu nağılın və orada işlənən zoomorfizmlərin tarixi, mənşəyi son buzlaşma dövrünə də gedib çıxa bilər. Eləcə də, çox mümkündür ki, hind-Avropa dilləri üçün ümumi kök olan ber // bur sözü Şimali Avropa dilləri substratına (ümumi əsasına) təsadüf edir. Ona görə də etimologiyaya və bəzi zoometaforizmlərin etimoloji təhlilinə ehtiyac duyulur.

Məlumdur ki, etimologiya - rəmzlik, məcazilik, mənə fiqurallığı və s. əsas anlayış və məfhumları dərk etməyə kömək edir, insanların maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinə dair faktlar ilə sosiolinqvistik əlaqəni müəyyənləşdirir.

Mövzunun aktuallığı, hər şeydən əvvəl, problemin iki müxtəlif sistemli dilin materialı əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Ədəbi dildə, xüsusən onun bədii üslubunda söz və sabit birləşmələrin rolunu, onların semantikasını və bu semantikanın istifadə qaydalarını - funksiyasını, müxtəlif sistemli dillərdə semantik oxşarlıq və fərqli cəhətlərini, sözün ifadəlilik imkanlarını, obrazlılıq, emosionallıq və s. keyfiyyətlərin əmələ gəlmə səbəbləri və yollarını araşdırmaq çox mühüm və aktualdır. Bədii təfəkkür forması olan bədii üslubda ədəbi dilin məcazlar sistemindən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən sıx-sıx istifadə edilir. Bunlardan bizi maraqlandıran zoometaforizmlər xüsusi tədqiq obyektini olmamışdır.

Dilin semantik sistemi, bu sistemdə metafora, xüsusən zoometaforizm böyük

elmi və praktik əhəmiyyəti olan məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Müxtəlif sistemli dillərin zoometaforizmlərinin xüsusi tədqiq obyektini kimi linqvistik xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsi və müqayisəli elmi tədqiqi bu sahədə ümumi - oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin və onların səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Bəhs edilən yöndən zoometaforizmlər nəinki Azərbaycan dilçiliyində, heç türkologiyada da dərinlən öyrənilməmişdir. Zoometaforizmlərin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılması - yeni istiqamətdə aparılan tədqiqat işidir. Bəhs edilən yöndən əsərin mövzusu xüsusi aktualıq kəsb edir. Qohum olmayan dillərdə araşdırılan sahənin semantik baxımdan üst-üstə düşən uyğun cəhətlərinin elmi izahı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki zoometaforizmlərin uyğun cəhətləri bu xalqların milli təfəkkürünün, dünyagörüşünün, həyata baxışının, təsərrüfat tərzi ilə bağlı sənət-neşə məşğuliyyətinin və nəhayət, dil əlaqələrinin aydınlaşdırılmasına kömək edir. Zoometaforizmlərin - dil sistemi müxtəlif olan xalqların materialları əsasında müqayisəli qarşılaşdırılması - ingilis xalqının və Azərbaycan türklərinin bir çox ümumi - bəşəri keyfiyyətlərinin, o cümlədən maldarlıq, quşçuluq və əkinçilik təsərrüfatına keçidin, maddi və mənəvi mədəniyyət formalarının, bədii təfəkkür tərzinin, adət-ənənələrinin formalaşması və cilalanması üçün vasitə olur, zəngin material verir. Buna görə də zoometaforizmlərin müxtəlif sistemli dillərdə müqayisəli tədqiqinin müasir dilçilikdə ən aktual problemlərdən biri olduğunu inamla söyləmək olar.

Bu dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərində ilk dəfə olaraq kontrastiv dil materialları əsasında zoometaforizmlərlə bağlı nəzəri problemlər sistemli şəkildə araşdırılır və müxtəlif dillərdə semantik cəhətdən fərqli və oxşar zoometaforaların yaranma səbəbləri göstərilərək elmi zəmində tədqiq edilir.

Uzual ümumi normalara müvafiq olub, (cəmiyyətdə qəbul edilib işlədilən) söz - mənə, ifadə olaraq möhkəmlənmiş zoometaforizmlər bu və ya digər dilin daşıyıcılarının obrazlı təfəkkürünün verbal ifadəsidir, bu da dil və təfəkkür arasında əlaqəyə əsaslanmışdır. Digər tərəfdən, dil daşıyıcıları gerçəkliyin müəyyən

ünsürlərini və heyvanlarla bağlı aşkar etdikləri bəzi assosiasiyaları zoometaforizmlərlə ifadə edirlər ki, bu məsələ dil və obyektiv gerçəkliyin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanmışdır.

Zoometaforik dil vahidləri - dillərin müasir inkişaf mərhələsində öz ifadə imkanlarını, məna tutumunu və işlənmə diapazonunu genişləndirir. Bu mülahizədən çıxış edərək, dissertasiyada tək adi zoometaforizmlər və onların törəmələri deyil, həmçinin tərkibində zoometaforizmlər işlədilən və dildə tez-tez rast gəlinən sabit söz birləşmələri və ifadələr, həmçinin atalar sözləri və məsəllər də nəzərdən keçirilir. Bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Məlumdur ki, dildə bir çox zoometaforizmlər, xüsusilə, cins və yaş anlayışlarını bildirməyə xidmət edən heyvan adları arxaikləşir, unudulur, yaxud başqa sözlərlə əvəz edilir. Məhz bu baxımdan, bəhs edilən leksikanın yığılıb-toplanması və izahlı təsvirinin özü böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatda bəzi heyvan adları bildirən sözlərin semantik strukturunun açılmasına xüsusi fikir verilmişdir; onların cinsini, yaş fərqi (qruplar üzrə) aydınlaşdırmağa və qruplaşdırmağa təşəbbüs göstərilmişdir. Burada tematik prinsipi üzrə bölgü və təsnifatlar aparılması mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqatda müqayisə edilən dillərin birində insanı xarakterizə etmək üçün bu və ya digər heyvan adının metaforik işlədilməsinin və zoonim obrazlı mənalının uyğun gəlib-gəlməməsi və onların səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə çalışmışıq. Bu da bir sıra lüğətlərdə öz əksini tanımayan çoxlu zoometaforizmlərin və onların müxtəlif çalarlarının lüğətlərdə əks olunmasına və düzgün qavranılmasına kömək edəcəkdir.

Bu əsərdə ingilis və Azərbaycan dilinin zoometaforizmləri semasioloji baxımdan müqayisəli şəkildə tədqiq və təsvir edilir. Tədqiqatın məqsədi – ingilis və Azərbaycan dillərində ayrı-ayrı zoometaforizmlər və onların mikroqrupları arasında semantik ekvivalentliyin (paralellərin) müqayisəli araşdırılması zamanı dillərarası oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməkdir. Həm də əsas məqsəd nəzəri mülahizələrlə bərabər, faktik materialları praktik şəkildə təhlil etmək, qarşılaşdırıb – tutuşdurmaq, ümumiləşdirmələr aparmaq və mənimsəməkdir. Habelə məqsəd

müqayisə edilən dillərdə zoometaforizmlərin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə sferası və imkanını, semantik və qrammatik strukturunu və s. tədqiq etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsəd tədqiqatın əsas vəzifələrini müəyyən etmişdir:

-zoometaforizmlərin ifadə etdikləri obrazlılıq, ekspressivlik və emosionallıq baxımından, dilin ifadəli leksikasının əsas qruplarından biri kimi nəzərdən keçirilməsi;

-qarşılıqlı təsvir üsulu ilə müqayisə edilən dillərdə ən çox işlənmə tezliyinə malik olan zoometaforizmlərin semantikasındakı ümumi-oxşar uyğunluqların və fərqlərin aşkar edilməsi;

-zoometaforizmlərin mənalarının uyğun gəlib-gəlməməsinin, eləcə də bu və ya digər zoonimin müqayisə edilən dillərin yalnız birində müəyyən xarakterik funksiyada işlədilməsi səbəblərinin müəyyən edilməsi;

-müqayisə edilən dillərdə çox işlənən və strukturca mürəkkəb olan zoometaforizmlərin əsas mənalarının aşkar edilməsi;

-zoometaforizmlərin əsas leksik-semantik qruplarının aşkar edilməsi və hər bir qrupda onların dominantının açıqlanması;

-bəzi zoometaforizmlərin yaranma mənşəyinin araşdırılması və bu zaman onların müqayisə edilən dillərdə fərqli və ya oxşar olmalarının müəyyənləşdirilməsi;

-izahlı, etimoloji və s. lüğətlərin təkmilləşməsi və zənginləşdirilməsi üçün material verilməsi və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin dərinədən, hərtərəfli və müqayisəli şəkildə tədqiqi əsərin obyektini təşkil edir. Burada ingilis və Azərbaycan dili zoometaforizmləri, onların əmələ gəlmə qanunauyğunluqları, tərkibi, quruluşu, semantikasını ilə bağlı məsələlər öyrənilir. Sabitlik dərəcəsi müxtəlif olan, leksik tərkibi və quruluşunun daimiliyi, ümumi mənə bütövlüyü və ya semantik monolitliyi, böyük bir qismi hazır dil vahidi kimi təzahür etməsi ilə səciyyələnən və insanları xarakterizə edən zoometaforik sözlər, söz birləşmələri və cümlələr bu tədqiqatın predmetidir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq və müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmək

üçün müxtəlif də metodlardan istifadə edilmişdir. Lakin əsaslandırılmış yeganə metod müqayisəli metoddur; çünki “yalnız müqayisənin köməyi ilə faktların ümumiləşdirilməsi mümkündür” (96, s.56); “təcrid olunmuş dilin tarixi yoxdur” (13, s.230).

Hər iki dildə ümumi-oxşar və fərqli xüsusi cəhətləri müəyyənləşdirmək üçün müqayisəli - tutuşdurma metodundan istifadə edilmişdir. İstifadə etdiyimiz ikinci əsas metod təsviri metoddur. Nitqdə hər bir sözün mənası iki metodla müəyyənləşir. Birincisi, dil vahidi kimi sözün əsl mənası; ikincisi, sözə əvvəlki gizli məna və ya ekstralinqvisitik situasiya ilə daxil olmuş əlavə, spesifik məna. Bədii əsərlərdə bu əlavə məna həmişə kontekstdə aydınlaşır, danışmada isə bu işi situasiya görür.

Semasioloji tədqiqat və təsvirin metodları - ictimai hadisə, ünsiyyət vasitəsi olan dilin materialist yöndən izahı anlayışından yaranırlar, müqayisəli-qarşılıqlı olurlar, lingvistik materialın təhlili həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə aparılır. “Müqayisəli-tutuşdurma metod” dedikdə tərəfimizdən ikitərəfli xüsusi metod başa düşülür: verilmiş konkret dil materialı və vasitələrinin öz daxilində-ayrıca müqayisəsi və başqa dillərin faktları ilə analogi müqayisəsi.

Zoomorfemlərin semasioloji təsviri dilin leksematik səviyyədə təsviridir. Leksik məna - dildən kənar referentə uyğunlaşmanın lingvistik mənası kimi anlaşılır.

“Heyvan anlayışı bildirən sözlərin leksik təsviri” dedikdə - müxtəlif variantların həm məzmun planında, həm də ifadə olunma planında dəqiq əks olunması nəzərdə tutulur. Amma lüğətlərdə bu cür “semantik təsvir” demək olar ki, verilmir və işlədilən sabit ifadələr belə, epizodik, qeyri-dolğun şəkildə qeyd olunurlar. Ona görə də materialın mətnindəki məlumatlar və lingvistik araşdırmalar üzrə xüsusi tədqiqi zəruri olur. Bu cür tədqiqatların nəticələri lüğəvi izahları xeyli zənginləşdirməyə və dəqiqləşdirməyə imkan yaradır.

İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin qarşılıqlı və müqayisəli təhlili üçün müxtəlif janrlı orijinal bədii və elmi ədəbiyyatdan, mətbuatdan, lüğətlərdən (frazoloji, etimoloji, izahlı, sinonimlər, düzəltmə sözlər və s.) külli miqdarda misallar seçmişik, Bunlardan 777-si ingilisdilli elmi və bədii ədəbiyyatdan və lüğətlərdən, 735-ni isə Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı, lüğətləri və folklor materiallarından seçmişik.

Təhlil zamanı isə təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodundan istifadə edilmişdir.

İngilis dilində, təxminən, 150 heyvan adı, Azərbaycan dilində və bəzən həm də rus dilində onların ekvivalentləri tədqiqata cəlb edilib - təhlil edilib ki, onlar da öz məzmununa, işlənmə tezliyinə, mənə genişliyinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Azərbaycan dilində olan dil faktlarından tədqiqatın tələb etdiyi həcmdə istifadə edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli əslində dissertasiyanın elmi yeniliyini müəyyənləşdirir. Bu tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dillərindəki zoometaforizmlərin monoqrafik şəkildə öyrənilməsi, müqayisəli – tipoloji təhlili sahəsində ilk addımdır. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq, ingilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin ekvivalentliyi həm tematik qruplar səviyyəsində, həm də bu qrupların tərkibləri səviyyəsində müəyyənləşdirilmiş; ingilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin daxili forması aşkar edilmiş; onların mənasını təşkil edən komponentlərin təhlili verilmiş; qarşılaşdırılan dillərin zoometaforizmlərində oxşar və fərqli cəhətlər semantik səviyyədə müəyyənləşdirilmişdir. Dil əlaqələri probleminin nəzəri və praktik məsələləri üçün bu monoqrafik tədqiqat material verir.

İngilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif quruluşa malik olan zoometaforaların sistemli şəkildə öyrənilməsi, zoonimlərin metaforikləşmə imkanlarının qarşılıqlı təhlili ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə aparılıb. Bu sistemlilik zoometaforizmlərin obrazlı mənalardakı oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etməyə imkan vermişdir.

Monoqrafiyada qoyulmuş problemlər həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən maraqlıdır. Nəzəri cəhətdən tədqiqatın nəticələri söz yaradıcılığı sisteminin müqayisəli tədqiqində, eyni zamanda ingilis və Azərbaycan dili nəzəri semasiologiyasının yazılmasında gərəkli ola bilər. Bu tədqiqatın tezisləri əsasında ingilis və Azərbaycan dilinin müxtəlif növ metaforaları tədqiq edilə bilər; bu, müxtəlif dil daşıyıcılarının müəyyən heyvanla bağlı ümumi və fərqli assosiasiyalarını aşkar etmək məqsədilə aparılır. İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin ekvivalentliyi və onların mənşəyinin açıqlanması - ingilis və Azərbaycan dilinin tədrisində, leksikologiyadan xüsusi kursun tədrisində, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə, sinxron və

ya bədii tərcümə zamanı, ingiliscə - Azərbaycanca izahlı, frazeoloji, ikidilli, etimoloji və s. lüğətlərin tərtibində istifadə oluna bilər ki, bu da lüğətlərdə sabit birləşmələrin solğun şəkildə verilməsi boşluğunu aradan qaldıra bilər. Dərslük, dərs vəsaiti tərtibində, dissertasiya işlərinin yazılışında və s. bu işdən istifadə oluna bilər.

Bu monoqrafik tədqiqat ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi üçün çox əhəmiyyətli ola bilər.

I FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZOOMETAFORİZMLƏRİN STRUKTUR VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Ümumi qeydlər

Hər bir dilin lüğət tərkibində xalqın həyat təcrübəsi, onun maddi və mənəvi mədəniyyəti əks olunur. Bu əks olunmanın nəticələri tək əşyanın adı ilə deyil, həm də xüsusi leksik-semantik vahidlərlə də qeyd olunur. Onların əsas funksiyası təkə adlandırma deyil, obyektin obrazlı xarakteristikasıdır. Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif metaforalar özünü göstərir ki, bunlar da əksər hallarda uzual xarakterli metaforalardır və əsasən, isimlərdən ibarət olur. Bütün dillərdə rəngarəng semantik çalarlarla meydana çıxan belə metaforik mənada işlənən isimləri müxtəlif cür təsnif etmək olar. Birincisi, belə sözlər insanları qiymətləndirən, onun ayrı-ayrı xarakterik cəhətlərini üzə çıxaran sözlərdir; ikincisi, müxtəlif əşyaları qiymətləndirən sözlərdir. Birinci qrupa daxil olan metaforik sözlər daha rəngarəngdir və burada zoometaforizmlər əsas yer tutur.

Heyvan adlarının hərfi mənası (ümumi zoonimlər) əsasında yaranmış və insanı obrazlı şəkildə xarakterizə etmək əsasında meydana çıxan metaforalar zoometaforizmlər adlanır. Zoometaforiya kimi başqa səciyyəvi leksik söz qrupları da vardır: somasemiya, botasemiya və s. Lakin zoometaforiya onların arasında əsas yer tutur. Bu fakt onunla izah olunur ki, zoometaforik sözlərin nominativ variantları – özünəməxsus davranışları, vərdişləri, xüsusiyyətləri olan canlı məxluq anlayışları ilə bağlıdır. Zoometaforizmlərin snesifik xüsusiyyətləri bunlardır: zoometaforizmlərin yaratdığı obrazların bitkinliyi, konkret şəxsin hər hansı bir xüsusiyyətinin aparıcı, əsas olması və ya olmaması, həmçinin həmin şəxsin müxtəlif keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin metaforik yolla ifadə edilməsi və bütövlükdə qiymətləndirilməsi. Buradan da zoometaforizmlərin

çoxmənalılığı yaranır.

Zoometaforiya – geniş mənada heyvanlar aləmi ilə bağlı yaranmış metaforik semantik sahəni əhatə edir. Buraya ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, su heyvanları, quşlar, həşəratlar və s. aiddir. Digər tərəfdən, zoometaforizmlərə – yırtıcılar, otyeyənlər, şimal heyvanları, cənub heyvanları, real və ya mifik heyvanlar, ekzotik səciyyəli heyvan adları və s. də daxildir.

Müxtəlif dillərdə eyni heyvan adları bəzən insanları müxtəlif cür, bəzən də hətta əks mənada xarakterizə edirlər, yəni “eyni ekstralinqvistik təsir müxtəlif dil sistemində fərqli şəkildə ifadə olunur” (120, s.34).

Bu elmi ümumiləşdirmə onunla izah olunur ki, hər bir xalqın dilində onun mədəniyyətinin, dünyagörüşünün spesifik cəhətləri əks olunur. Məsələn, ingilis dilində old dog (qoca köpək) deyərək, dostla danışmaq mümkündür. Amma Azərbaycan dilində “qoca köpək” zoometaforizmi “bic və hiyləgər adam”lara aid edilir. Eləcə də rus dilində dostuna müraciətlə “starə sobaka” ifadəsi ilə danışa bilməzsən.

Müxtəlif dillərdə metaforik sferanın həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərini müəyyən edən səbəblər ilk növbədə ekstralinqvistik amillərlə, ümumi filologiyanın problemləri ilə bağlıdır ki, bu problemlərə onun etnolinqvistika, ölkəşünaslıq, sosial tarix və s. bölmələri daxildir (Kuzneüov M.A. - V kniqe: Sinxronno sopostavitelğny analiz əzikov raznix sistem. M., “Nauka”, 1971).

Müxtəlif dillərdəki fərqlər ayrı-ayrı zoometaforizmlərin təhlilini nəinki istisna etmir, əksinə, daha da maraqlı edir. F.A.Litvinin göstərdiyi kimi, “zoomorfiyanın öyrənilməsində bu və ya digər heyvanın malik olduğu keyfiyyətlər vacib deyildir, kollektivin dil və təfəkkürü ilə bağlı həmin heyvana aid edilən keyfiyyətlər vacib və əhəmiyyətlidir” (146, s.48).

Deməli, zoometaforizimlərin yaranmasında mühüm amillərdən biri bu və ya digər dil daşıyıcılarının həyatı müşahidələri, faunaya, onun ayrı-ayrı üzvlərinə olan münasibəti və milli xüsusiyyətidirsə, digər amil bu müşahidələrin nəticələrinə əsasən insanları, onların xarakterik əlamətlərini daha dərinləndirən, hərtərəfli ifadə etmək istəyidir.

Zoometaforizmin daha güclü və effektiv yaranmasının və işlədilməsinin əsas

səbəblərindən biri də insan təfəkkürünün obrazlı ifadəyə olan ehtiyac və tələbatıdır; öz əksini ekspressiv dil vasitələrində tapan ətraf mühitin qiymətləndirilməsinə olan tələbatdır; fikri, hissləri, emosiyaları daha dərinədən və obrazlı ifadə etmək arzusudur.

Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında düzgün qeyd edilir ki, məcazi mənənin sözdə mövcudluğu dilin lüğət tərkibində obrazlı leksikanın fərqlənməsinə səbəb olur. Semantikasına görə məcazi mənə kəsb edən sözlər lüğət tərkibinin obrazlı leksikasına daxil olur. Obrazlı leksikaya daxil olan söz qruplarını, onların bu keyfiyyəti qazanma səbəbləri və yollarını, istifadə qaydalarını və üsullarını araşdırıb öyrənmək leksik üslubiyyatın vəzifəsidir (30, s.11).

“Nitqin obrazlılığı – daha güclü təəssürat oyatmaq üçün onun adi danışiq tərzindən kənara çıxmasıdır”. İngilis dilçisi Beyn tərəfindən verilmiş bu tərif misal gətirən A.A. Potebnya əlavə edir ki, məcazi obrazlılıqdan ayırmadan həqiqi, təbii, ilkin mənada işlənmiş adi nitqi və bəzədilmiş, məcazi mənada işlədilmiş obrazlı nitqi qarşılıqlı müqayisə etmədən sözün obrazlılığının tərifini vermək mümkün deyil (“Zaniski no teorii russkoy slovesnosti”),

Y.L.Lyasota göstərir ki, yalnız XIX əsrin ikinci yarısında metaforalar və onların növləri arasında nisbətən, dəqiq hədudlar qoyulub, sərhədləri müəyyənləşdirilib və ən azı üç növ metafora müəyyən edilib: fərdi, daimi, tarixi (148, s.42). Sonra isə Y.L.Lyasota rus dilindən gətirdiyi misallarla aşağıdakı izahatı verir:

Fərdi metaforada – məcazlaşma prosesi elə kontekstdə göstərilmiş əşyanın obrazlı adlandırılması məqsədi daşıyır: “Budqte spokoyu, - blesnuv svoimi koneykami, skazal Markeviç”. “Koneykami” (qəniqlər) ifadəsinin nə demək olduğunu elə buradaca, kontekstdən anlamaq olar: “Qlaza kruqlie i nevirazitelqne, kak koneyki...” (A.Fadeev, “Posledniy iz Udgqe”).

Daimi metafora – dildə kök salıb, ümumxalq səciyyəli olub və uzuallıq əldə edib. Məs: vorona – diqqətsiz, huşsuz (rotozey) və s.

Tarixi metafora – artıq məcazlaşma prosesinin dərk olunmasına malik deyil, mənə dilə daxil olub və ya demetaforik omonimə çevrilərək artıq ondan ayrılıb. Məs.: lisa - hiyləgər adam sözündən fərqli olaraq, çoxmənalı medvedq sözü bir sıra “mikromənalər”

əmələ gətirir: adamayovuşmaz, kobud, köntöy, qaba, yuxulu və s. (148, s.42).

Bu göstərilən misallardan çıxış edərək, biz zoonimlərin məcazi mənada obrazlı işlədilməsinin, yəni zoometaforizmlərin iki növünü əsas götürürük. Birincisi, “uzual zoometaforizmlər”, yəni sabitləşmiş, lüğət tərkibində möhkəmlənmiş daimi dil vahidləri. Bu növ – Y.L.Lyasotanın bölgüsündəki “daimi” adlanan zoometaforalarla eynidir. “Tarixi” zoometaforalar mahiyyətə “daimi” metaforalarla çox yaxın və ya eyni olduğundan, onu ayrıca bir növ kimi şərh etməyə ciddi ehtiyac duyulmur. İkinci növ isə okkazional zoometaforalardır. Bu növ isə Y.L.Lyasotanın bölgüsündəki “individual” (fərdi) zoometaforalarla eynidir. Uzual metaforalar mətn xaricində də anlaşılıqdır. Dil daşıyıcılarına məlum olan ikinci mənə sözün ilkin mənası ilə sıx bağlıdır. Məs.: ass (eşşək) – səfeh, kütbeyin, tərs, qanmaz və s.; fox (tülkü) – hiyləgər, bic, tamahkar, yaltaq və s.

Okkazional (təsadüfi) ifadələr isə, əksinə, mənaca dəyişə bilən sözlər sırasındadır. Danışan istənilən obrazı səciyyələndirmək üçün istədiyi zoonimdən istifadə edə bilər. Məsələn, qanmaz, kütbeyin, qalınqabırğa adamı ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində “eşşək” sözü “qanmaz” sifəti ilə birlikdə işlənilə bilər: “qanmaz eşşək”. Bu ifadəni başqa cür də demək olar: “kütbeyin qoyun” və s.

Yaltaq, hiyləgər, bic adamın səciyyələndirilməsi üçün isə “tülkü” zoometaforizmi daha çox uyğun gəlir və eləcə də işlənilir.

Müxtəlif sistemli dillərdə (ingilis və Azərbaycan) elə zoometaforizmlər də var ki, bu dil vahidlərinin müqayisəsi zamanı aydın olur ki, onlar mənaca ya qismən uyğun gəlir və yaxud heç uyğun gəlmir, mənaca tamamilə fərqlənir. Bu fərqli cəhət tərcümə zamanı bəzi dolaşılığa, fikrin düzgün çatdırılmamasına səbəb olur. Məsələn, qurd, canavar – wolf zoometaforizmi həm Azərbaycan, həm də ingilis (habelə rus) dilində uzual səciyyəli olub, zalım, yırtıcı, qaniçən, acgöz adamları xarakterizə etmək üçün işlənilir. Məs.: Qurd kimi gəmirmək (hərsliliklə, yemək); to wolf – acgözlüklə yemək; qız dalınca düşmək və s. Amma ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində “qurd” həm də cəsur, qoçaq, mərd, döyüşkən adamı da bildirir: Allahverdi dığalarla döyüşə qurd kimi girir, qurd kimi də döyüşürdü (“Xalq qəzeti”). İngilis dilində isə wolf zoometaforizminin

bu mənasına rast gəlinmir.

“Bayquş” sözünün metaforikləşməsində də ingilis və Azərbaycan dilində mənalar müxtəlifdir. İngilis və başqa german dillərində “bayquş” sözü müdrik insanları xarakterizə etmək üçün işləndiyi halda, Azərbaycan dilində bu söz xaraba qoyan, ev yıxan, tənha, xəbis adamları səciyyələndirmək üçün uzual zoometaforizmdir.

Hər iki dildə insanı səciyyələndirmək üçün heyvan adlarına tez-tez müqayisə yolu ilə yaranan söz birləşmələrində də rast gəlmək olur: as cold as a snake = ilan kimi soyuq; as busy as a bee = arı kimi zəhmətkeş (məşğul); as blind as a bat = yarasa kimi kor; as hungry as a bear = ayı kimi ac, (qurd kimi ac); as free as a bird = quş kimi azad; as smart as a fox = tülkü kimi bic; as innocent as a lamb = quzu kimi məzlum (günahsız); as quiet as a mouse = siçan kimi sakit; as wise as an owl = bayquş kimi müdrik (ingiliscədə); as strong as an ox = öküz kimi güclü və s.

Göründüyü kimi, bu zoometaforizmlərin əksəriyyəti ingilis və Azərbaycan dilində eynidir və bənzətmə yolu ilə yaranmış semantik mənalar müqayisə olunan dillərdə bir-birinə uyğun gəlir. Müqayisə yolu ilə, yəni “kimi” qoşması ilə yaranan zoometaforizmlərdən başqa, Azərbaycan dilində zahiri forma bənzəyişinə görə də ümumi zoonimlərdən və somatizmlərdən yaranmış çoxlu mürəkkəb zoometaforizmlər vardır: öküzbaş, danabaş, malbaş, qabanbaş, eşşəkbaş, quşbaşı (qar), durnagöz, durnatel, ceyrangöz, maralgöz, eşşəkqulaq, maralbaxış, dəvəboyun, qazboğaz, lökdodaq, dovşandodaq, mayabud, quşbeyin, qurbağagöz, qırğıburun, ördəkburun, qartalbaxış, qırğıgöz, siçanbığ, kirmibaş, təkəsaqqal, qazyerişi, quşürək, sərçəbaş, mişovulgöz, tülküsiyə, çaqqalxasiyyət, şahmarzülflü və s.

Azərbaycan dilində – heyvan və quşun adı və eləcə də “kimi” qoşması ixtisara düşən, lakin onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə asanlıqla sezdirib ehtiva edən feli zoometaforizmlər də çoxdur. Belələrində müqayisə çaları da diqqəti çəkir. Məsələn, (quş kimi) cikkildəmək; (bülbül kimi) cəh-cəh vurmaq; (at kimi) kişnəmək; yorğalamaq; (it kimi) hürmək; mırıldamaq; gəmirmək; zəvzəmək; (bayquş, qurd kimi) ulamaq; (ayı kimi) donquldanmaq; bağırmaq; (xoruz kimi) banlamaq; (eşşək kimi) anqırmaq; (siçan kimi) ciyildəmək; (nişik kimi) miyoldamaq, marıtlamaq; (kəklik kimi) kəkkildəmək; (arı

kimi) dızıldamaq; (milçək, ağcaqanad kimi) vızıldamaq və s. Biz dildə “banlamaq”, “zəvzəmək” və ya “anqırmaq” sözlərini işlətdikdə, artıq bilinir ki, bununla “xoruz kimi banlamaq”, “it kimi zəvzəmək” və ya “eşşək kimi anqırmaq” demək istəyirik və bu da ki, müqayisəli metaforadır (məcazın bir növüdür).

1.2. Struktur xüsusiyyətlər: sadə, düzəltmə, mürəkkəb

zoometaforizmlər və onların yaranma yolları

“Söz” termininin praktik münasibliyi və rahatlığına baxmayaraq, o, dilçilik nəzəriyyəsində tam şəkildə dəqiq öyrənilməyib. Formal strukturun həтта ən dar, məhdud mövqelərindən yanaşsaq, sadə söz, düzəltmə söz, mürəkkəb söz, habelə törəmə söz, mürəkkəb-törəmə söz haqqında danışmaq lazım gəlir. “Leksem” termini altında formal strukturdan asılı olmayan məzmun hissə nəzərdə tutulmasaydı, “söz” termininin “leksem” termini ilə əvəz edilməsinin böyük bir əhəmiyyəti olmazdı. “Leksem” termini altında sözün, ifadənin bütün növləri – leksematik səviyyənin frazeoloji vahidləri nəzərdə tutulur.

Leksik məna ilə ifadə olunan əşya və hadisələrə müəyyən hissi münasibət bildirilən sözlərə emosional leksika deyilir. “Sözün sabitləşmiş emosional mənası obyektiv dəyəərə malikdir, onun emosional çalarlıq kəsb etməsi isə müəyyən konkret şərtlə, subyektiv amillərlə əlaqədardır” (68, s.124).

Araşdırma göstərir ki, linqvistik termin kimi “zooloji leksika” - zooleksem sistemi məfhumunu ifadə edir. Bu termin geniş mənada özündə formaya daxil olan sözlərin məcmuunu ehtiva edir. “Zoonim” termini də bəzi dilçilik ədəbiyyatında geniş mənada başa düşülür və faunaya daxil edilən bütün sözlər, nominativ və emosional-ekspressiv səciyyəli adların hamısı buraya daxil edilir (74, s.89; 181, s.4). Bəziləri isə bu termini ev heyvanları və quşların ad və ləqəblərinə aid edirlər (5, s.14-20; 7, s.111). Azərbaycan dilçiliyində xüsusi isim kimi heyvan adlarını - fərdi zoonimləri fərqləndirmək üçün zooloji adları “ümumi zoonimlər” adlandırırlar (44 və s.).

Zoometaforizmlər heyvan, quş, həşərat adlarından yarandığı üçün onların quruluş və strukturundan danışmaq - əslində elə zoonimlərin quruluş və strukturundan danışmaq

deməkdir. «Heç bir dildə ayrıca zoonimlər lüğəti olmadığı üçün» (5, s.19) tədqiqatda, əsasən, izahlı, etimoloji, dialektoloji, orfoqrafiya və s. lüğətlərdən, elmi mənbələrdən tonladığımız öz materiallarımızdan istifadə edirik.

Tədqiqat göstərir ki, hər bir dilin leksikonunu təşkil edən müxtəlif söz qrupları, leksik laylar tədricən əmələ gəlmişdir. Təbii olaraq, müəyyən sahələrə aid yaranmış ilkin-sadə sözlərdən sonralar yeni-yeni dil vahidləri təşəkkül tapmış və bunlar sistem təşkil etmişdir (43 və s.). Bütövlükdə dil üçün ümumi olan bu norma, qanunauyğunluq zoonim və zoometaforizmlərin yaranıb formalaşmasında da özünü göstərir. Müxtəlifsystemli dillərin leksikonunda müxtəlif quruluşlu (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) zoonimlər olduğu kimi, onların yaranma üsulları da başqa leksik vahidlərin yaranma struktur xüsusiyyətləri ilə, təxminən, eynidir. Ona görə zoonim və metaforikləşmiş zoonimləri “ilkin” və “törəmə” - deyə iki qrupa bölmək olar. Metaforikləşmiş ilkin zoonimlər elə yaranışından bu günə qədər işlənən vahidlərdir: it, at, qu, qoç, lök, kəl, day, quş, qurd, balıq, qoyun, vaq, qaz, bit və s. Sonradan müxtəlif üsullarla dilin daxili imkanları hesabına əmələ gəlmiş metaforikləşmiş və metaforikləşməmiş zoonimlər isə törəmə adlanır: dayça, qoduq, nişik, cırcırana, tısbağa, qurbağa, qəvəquşu, şananinik (tutbit, hon-hon), cücə və s.

Müxtəlifsystemli dillərdə bütün zoometaforizmlər zoonim olduğu halda, bütün zoonimlər zoometaforizm kimi işlənə bilmir. Başqa sözlə, hər bir dildə zoonim zoometaforizmlərdən çoxdur. Biz bu əsərdə “zoonimlərin quruluş və strukturu” termini altında zoometaforizmlərin quruluş və strukturunu nəzərdə tuturuq və bəri başdan deməliyik ki, düzəltmə və mürəkkəb zoometaforizmlər hər iki müxtəlifsystemli dildə, təxminən, eyni derivatoloji norma və qanunlar əsasında formalaşır.

İngilis, alman, fransız, rus və Azərbaycan dillərində metaforikləşmiş zoonim yaradıcılığı nəzərə çarpacaq dərəcədə güclüdür. Dilin təbiətinin öyrənilməsi, dil hadisələrinin nitqdə reallaşdırılması imkanları xarici dili öyrənilib təkmilləşdirməyə imkan verən yollardan biridir. Bununla bağlı bizim tədqiqatımız həm də belə bir fikri bir daha təsdiq edir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində zoonimlər təkcə heyvan, quş və həşərat adlarını bildiren nominativ funksiya daşıyırlar, həm də insanları

səciyyələndirmək üçün istifadə olunurlar. Məsələn, zoonim vache (inək) fransız dilində çoxmənalı semantik struktura malik olub, heyvan (mal) ətini və mal (inək) dərisini də göstərə bilər. Bunlardan başqa, həmin söz nəhəng tutuma malik su qablarını da göstərə bilər. İnsanla əlaqədar köçürülmə mənada bu söz - çox dolu (kök) adamı, tənbel, lırt, biganə adamı da göstərə bilər. Azərbaycan, rus dillərindən fərqli olaraq, fransız dilində “qəzəbli, amansız polis”i də göstərə bilər. Mənfi səciyyəli adama xitabən bu söz fransız dilində söyüş kimi, göstərmə funksiyasında çıxış edə bilər. “Sifət kimi də müxtəlif semantik mənalar ifadə edir” (114, s.36).

Zoonimik leksika, xüsusən metaforikləşmiş zoonimlər çoxmənalıdır. Onun semantik strukturu özündə müxtəlif semantik variantları birləşdirib ehtiva edir. Bu leksemalardakı çoxmənalılıq variantı mətndəki situasiyaları tutuşduranda müəyyənləşir. Həmin semantikanı müəyyənləşdirmək üçün adresatdan və tədqiqatçıdan böyük əmək tələb olunur.

Tədqiqat göstərir ki, yüksək işlənmə tezliyinə malik söz - dil daşıyıcılarına yaxşı məlum olan və onların gündəlik həyatı tələbatını ödəməkdə nəzərə çarpacaq rolunu oynayan denotat sözdür. Metaforik zoonimlərlə bağlı olan və insanların daha çox işlətdiyi belə sözlər ev heyvanları və quşlarının adlarıdır. Antroponimik funksiyada da ev heyvanlarının adları ən yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bunu o fakt da sübut edir ki, german, roman, slavyan və türk dillərində elə zoometaforizmlər vardır ki, onlar 8-9 müxtəlif mənə komponentinə malikdirlər. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, zoometaforizm nə qədər çox işlənmə tezliyinə malik olursa, o qədər də zəngin çoxmənalılığa, köçürmə, törəmə mənalara malik olur (114, 33, 34 və s.).

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər iki dildə müxtəlif quruluşa malik bəzi zoonimik adlar ya dildən tamamilə çıxmış, ya da tədqiq edilən dillərdə işlənməsə də, bəzi qohum dillərdə, hələlik, qalmaqdadır. Məsələn, çin (quş), bağa, sığır, inən (dişi dəvə), nilic (cücə), sırtlan (goreşən, qəbiresən), süklən (qırqovul), tüy (dovdaq), keyik (ceyran, cüyür), kiş (samur), qarlaquc (qaranquş), qanlan // kanlan, buğra (ikiillik düyü, türkməncə: dəvə balası, döllük), tuncu (“Koroğlu”da), böri // börü, qədim türk dillərində: “borı” (canavar, qurd), oqşuk (birillik dəvə), torun (ikiillik dəvə), buqurçi (üçillik dəvə),

dönən (3-4 yaşlı dövə), tulan (5 yaşlı heyvan) və s. qədim və orta əsr yazılı mənbələrdə işlənsə də, müasir Azərbaycan ədəbi dilində ümumanlaşığı deyildir və izahlı tədqiqinə ehtiyac duyulur. Bu cərgəyə quşlar və həşəratlarla da bağlı xeyli ümumi zoonim əlavə etmək olar.

Zoometaforizm kimi işlənən ümumi zoonimlərin dilin daxili imkanları hesabına zooloji termin yaradıcılığında çox mühüm rolu vardır. Bu məsələyə toxunan Vahid Adilov haqlı olaraq yazır ki, arxaikləşməyə meyilli olan xalq etimologiyası vahidləri şərti və gec dəyişən nominativ funksiya yerinə yetirdiyinə görə elmi terminologiyanın sistemində dərhal uyğunlaşa bilmir. Bu səbəbdən formalaşma mərhələsi keçirən XIX əsr (eləcə də sonrakı əsrlər - A.H.) ədəbi dilinin elmi üslubunda xalq dilinə məxsus terminlər asanlıqla digər terminlərdən seçilir (XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, B., 2002, səh.48). Belələrinə: çəpiş, kaftar, goreşən, dovdaq, kəklik, bildirçin, qaranquş, durna, yanalaq, suquşu, çobanaldadan, çəpərsərçəsi, kərkinçək, qızlarquşu, çölxoruzu, bəzgək (bəyzək), tısbağa, qurbağa, çölmişiyi, çivin, dozanqurdu, danaburnu, uçağan, danabaş (cücü), yarasa, mələ və s. sözləri misal göstərmək olar.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də strukturca sadə zoonimlər həmin qəbildən olan yeni adların əmələ gəlməsində iştirak edir: balıq - ilanbalıq, sümsübalıq, qızılbalıq, naqqabalıq, xəşəmbalıq; quş – bayquş, qaraquş, alıcı quş, qaranquş, qızılquş; çin¹ - bildirçin, göyərçin, sığırçin, balıqçin; bağa - tısbağa, qurbağa; qarışqa - qara qarışqa, sarı qarışqa, atlı qarışqa; it - ov iti, qoyun iti, suiti və s.

Azərbaycanın əlverişli coğrafi ərazisi (dağ, düzən, su, quru, meşə və s.) burada çox müxtəlif, rəngarəng heyvan, quş, həşəratların (habelə ibtidai insanların - azıxantronların) yaşaması üçün zəmin olmuşdur. Ona görə Azərbaycan dili zoonimlərlə çox zəngindir.

Yalnız Azərbaycan dilindən götürdüyümüz 424 zoonimdən 25-i birhecalı, 195-i ikihecalı, 102-si üçhecalı, 82-si dördhecalı, 20-si isə beş və altıhecalıdır. Ümumi kəmiyyətdən 219 zoonim zoometaforizm kimi işlənir, 205 zoonim isə zoometaforizm kimi işlənir.

¹ “Çin” zoomorfemi ilə düzələn ornimonimləri indiki vəziyyətdə sözdüzəldici şəkilçi (göyərçin, bildirçin və s.) kimi verilir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində belə fikir vardır ki, “Çin” morfemi özü də “quş” deməkdir. Bizim topladığımız dil faktları bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir.

Zoonimlərin hecalar üzrə bölgüsü

| zoonimin sayı: | 1 hecalı | 2 hecalı | 3 hecalı | 4 hecalı | 5-6 hecalı | cəmi |
|--------------------------------------|----------|----------|----------|----------|------------|------|
| | 25 | 195 | 102 | 82 | 20 | 424 |
| Zoometaforizm kimi işlənənlər: | 20 | 115 | 41 | 39 | 4 | 219 |
| Zoometaforizm kimi işlənməyənlər: | 5 | 80 | 61 | 43 | 16 | 205 |

Cədvəldən göründüyü kimi, yalnız bir və ikihecalı zoonimlər, əsasən, öz sadə sözlərimiz olduğundan metaforizm kimi də daha çox işlənir. Lakin bu qənaət üç, dörd, beş və altıhecalı sözlərin zoometaforizm kimi işlənməsi fikrini rədd etmir. Üç, dörd, beşhecalı zoonimlərin tərkibində öz sözlərimizlə bərabər, mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində olan köhnəlmiş sözlər, beynəlmiləl, ekzotik səciyyəli zoonim söz və terminlər də vardır. Bu səbəbdən axırıncı qruplardakı çoxhecalı zoonimlərin müəyyən qismi şifahi ədəbi dil daşıyıcıları üçün tam aydın deyil, termin səciyyəlidir, ədəbi dilin elmi üslubu üçün maraqlıdır. Belə zoonimlər zoometaforizm kimi də az işlənirlər.

İlkin sözlərin fonetik strukturundan türkologiyada V.Banq, Q.İ.Ramstedt, A.Zayonçkovski, N.A.Baskakov, S.Cəfərov müəyyən qədər bəhs etsələr də, bu problem aktual olaraq qalır və öz həllini gözləyir. Məlumdur ki, türk dillərində söz yaradıcılığı leksik, morfoloji, sintaktik yolla inkişaf etmişdir. Leksikoloqlar hesab edirlər ki, leksik üsulla söz yaradıcılığı cəmiyyətin inkişafında ən uzun dövrü əhatə edən dilin qədim və yeganə inkişaf yoludur. Bu da məlumdur ki, bu və ya digər konkret dilin tarixinin müəyyən problemini həll etmək üçün dilin sinxronik durumu tədqiqat üçün əsas mənbə olmalıdır. Tədqiqat göstərir ki, ilkin zoonimlərə, fellərdə olduğu kimi, birhecalı, ikihecalı, üçhecalı zoonimlər daxildir: at, it, qaz, vağ, bit, qoç, quş, kəl, ley, lök, qurd; dibir, quzu, qulun, dana, birə, bəcək; balıqçıl, dolaşa, göyərçin və s.

V. N. Yartseva german dillərində sözün kökü və əsasından danışarkən belə bir formula verir: kök - odur ki, müxtəlif leksik-qrammatik kateqoriyalara mənsub sözlərdə eyni olsun; əsas - odur ki, müəyyən bir leksik-qrammatik kateqoriyaya mənsub olan söz

formalarında eyni olsun (65, s.10-14; 157, s.9).

Azərbaycan dilində sözün tərkibi kök və şəkilçilərdən ibarət olduğundan deyə bilərik ki, kök zoonimlərdən saitlə başlayan (örtüsüz - qapalı heca tipli) heyvan, quş, həşərat adları həddindən çox azdır: at, it; örtülü-açıq birhecalı köklər ondan da azdır: qu. Türkologiyada belə fikir mövcuddur ki, örtüsüz-qapalı (sait+samit) və örtülü-açıq (samit+sait) tipli birhecalı köklər sonradan samit + sait + samit tipli birhecalı köklərdən samit düşümü nəticəsində əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dili qapalı hecalılıqdan açıqhecalılığa doğru inkişaf edir. N.A.Baskakovun fikrincə, türk dillərində samit + sait + samit tipli köklər daha qədimdir (“Struktura sloqa v törkskix əzıkax”. - İssledovanie po sravnitelğnoy qrammatike törkskix əzıkov, ç.I, fonetika, M., 1955, səh.33). Azərbaycan dili bu baxımdan istisnalıq təşkil etmir. Təqdim etdiyimiz 25 birhecalı zoonimdən 22-si samit+sait+samit tipli kök sözdür. “j” səsi birhecalı kök zoonimlərin nə saiddən əvvəl, nə də saiddən sonrakı mövqelərində işlənmir. L, m, n, d, v, z; k, t, ç, s, ş səsləri saidlərin hər iki mövqeyində özünü göstərir. Samitlərdən b, q başlanğıc, y, ğ, r son movqedə işlənilir.

Beləliklə, samit+sait+samit tipli birhecalı kök zoonimlərin fonetik quruluşunun təhlili göstərir ki, belə sözlər, əsasən, dilin leksik söz yaradıcılığının ilkin mərhələsinə daxildir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində ikihecalı və üçhecalı sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Leksik üsulla zooloji söz yaradıcılığı sadə olsa da, əslində “dərindən tədqiqata ehtiyacı olan” (S.Cəfərov) bir sahədir. Belə sözlər istər özümüzünkü, istərsə də özgəninki olsun, bəzən öz mənası və formasına görə dəyişir, tanınmaz şəkllə düşür. Onları tədqiq və təsvir etmək, etimoloji təhlil etmək və mənşəyinə görə müəyyənləşdirmək çox vaxt böyük zəhmət tələb edir. Bunların içərisində dialektlərdən gələnələr (alabaxta, çivin, naqqa, dönən (3-4 yaşlı mal), tulan (5 yaşlı heyvan), keyik, torun, qəjələ, tutbit, buqırçi, düyə, mişovul və s.), başqa dillərdən gələn ekzotizmlər (fil, albatros, buldoq, aranqutan, kenquru, şimpanze, delfin, minqvin, meduza, amyob və s.), xüsusi ismə keçib, omonimləşənlər (antroponimlər - Aslan, Qaflan, Ceyran, Şahin, Laçın, Qartal, Şıraslan; Göyərçin, Kəklik, Tovuz, Turac, Sona, Durna, Qumru; habelə – torun: 2 illik dəvə və türkcə: nəvə və s.) vardır.

Leksik üsulla düzələn zoonimlərin müəyyən bir qismi birhecalı təqlidi sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlir: hophop, hüthüt, dradra, zığzığ (türkcə: civciv – ətcəbala quş), bülbül, ququ, cücü və s.

Türk dillərində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı aparıcı hesab olunur. Türk dillərinin iltisafiliyi buna imkan verir və zoonimlərin linqvistik təhlili həmin fikri bir daha təsdiq edir. Morfoloji üsulda şəkilçi morfemlərin məhsuldarlığı, semantik zənginliyin yaradılmasında variantların rolu, müxtəlif leksik-qrammatik söz kateqoriyalarına münasibəti qabarıq nəzərə çarır. Zoonim və zoometaforizmlərin təsviri və təhlili sözlərin mənşəyi, dil əlaqələri üçün də maraqlı faktlar verir (ox [6ks] – öküz, kəl, jackal [dz7k6:l] - çaqqal, qoose [qu:z] – qaz, crow [kr6u] – qarğa və s.). Tarixən sadə sözlərdən düzəltmə zoonimlərin yarandığı kimi (bağ – vağ // bak – bak+a), mürəkkəb sözlər də (quruldayan bağa, tısıldayan bağa və s.) sadə zoonim sözlərə (qurbağa, tısbağa və s.) çevrilmişdir. Şəkilçilər müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif olsa da, hər iki dildə, başqa sözlərlə bərabər, həm də zoonim yaradan şəkilçilər mövcuddur. İngilis dilində bu məsələdən ayrıca danışacağıq. Ona görə, hələlik, Azərbaycan dilində zoonimlərin yaranmasında iştirak edən bəzi şəkilçiləri təqdim etməklə kifayətlənirik:

1)-a, -ə şəkilçisi vasitəsilə (əksəriyyəti 1-2 hecalı olan təqlidi və vokativ sözlərdən) zoonimlər düzəlir: bağa,¹ sına, dur(n)a // turra, tula, zağa, dolaşa, buğra (nəsl artıran dəvə), mısınisa, miğmiğa, cırcır-a-m-a, tək-ə (döllük), kəl-ə, cöng-ə, düy-ə, qəjəl-ə və s.

2)-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: taz-ı, ar-ı, qağay-ı, şamay-ı (balıq), keç-i // eçk-i (vokativ sözdən), didil-i, çək-ı (balıq), tunc-u (“Koroğlu” dastanında), hün-ü və s.

3)-aq, -ək, -q, -k şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: yalquz-aq, bala-q (6 aya qədər camış balası), şiş-ək, erk-ək (2 illik; müq.et: erk-əc-keçi), koş-ək (1 yaşadək dəvə balası: bota // nota), eş-ək//eşş-ək, in-ək (müqayisə et: in-ən-dişi dəvə), köp-ək (xar//kar, köp-səs təqlidindən) və s.

4)-ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi ilə, əsasən, vokativ sözlərdən heyvan adları düzəldilir: küç-ük (6 aya qədər), ən-ık (6 aydan 1 ilə qədər it), qanc-ıq, piş-ik, xot-uq, qod-uq,

¹ Təqlidi sözdəndir: tıs//tış//toş; bak-bak//vak-vak// pak-pak (rusca: квак-квак).

to//tü+yuq (vokativ sözdən) və s.

5)-ız, -iz, uz, -üz; az, -əz şəkilçiləri ilə düzələn zoonimlər: ök-üz, ingiliscə: ox (M.İ.Adilov bu sözün kökünü türk dillərində böyürmək ilə əlaqələndirir: tatar dilində “böyürmək” əvəzinə “üger”, “öküz” əvəzinə “üqez” işlədirlər – M.Adilov, Yuldaşev); don-uz // donq-uz, xor-uz, kələ-z, “tov-uz” sözünü də ehtimal şəkildə bura daxil etmək olar.

6)-ış, -iş, -uş, -üş, -ş şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: çəpi-ış (1 illik, dişi), ana-ş (yumurtlayan toyuq), cam-ış // gom-uş // gam-ış və s.

7)-an, -ən şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: sağsağ-an, qut-an, in-ən (dişi dəvə), siç-an, tul-an (5 yaşlı heyvan), dön-ən (3-4 yaşlı at, dəvə), bitdi-yan və s.

8)-ağan, -əyən şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: uç-ağan, çal-ağan, kəs-əyən və s.

9)-daq, -dək şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: dov-daq, qaşqal-daq, bitbil-daq // nitpi-daq; qarabat-daq, ör-dək və s.

10)-dan, -dən şəkilçisi ilə düzələn zoonimlər: xort-dan, bilbit-dan // bilit-dan, kərgə-dan və s.

11)-ca, -cə; -ça, -çə şəkilçiləri ilə kiçiltmə – əzizləmə mənası verən zoonimlər əmələ gəlir: cü-cə, be-çə // ne-çə, day-ça (6-8 aydan – 1 yaşadək), kəl-çə, nər-çə (dəvə balası, təkbel) və s.

12)-ıl, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün, -n; -al, -əl şəkilçiləri ilə düzələn zoonimlər: tırt-ıl, öy-öy, öy-ün, çiv-in (milçək, məhəlli), tor-un (2 illik dəvə), qul-un (1 yaşa qədər); çaq-q-al, qart-al və s.

13)-lı, -li, -lu, -lü; -lıq, -lik, -luq, -lük; -laq, -lək şəkilçiləri ilə düzələn zoonimlər: zə (sə//sü)-li, kisə-li, toğ-lu; kək (ko//qo) –lik, əm-lik (3 aya qədər quzu); ley-lək, u-laq, yan-a-laq, day-laq, oğ-laq (3-6 aylıq keçi balası, erkək) və s.

14)-ovul şəkilçisi ilə yaranan zoonimlər: siç-ovul, miş-ovul, qır-q-ovul və s.

15)-cək şəkilçisi ilə yarananlar: kərkin-cək, bö-cək və s.

Zoonim sözlər yaradan (qeyri-məhsuldar) başqa şəkilçilər də vardır: çəyirt -kə, qır-ğı, qum-ru, qum-çu (balıq) və s.

Beləliklə, morfoloji üsulla söz yaradıcılığı, başqa türk dilləri kimi, Azərbaycan dili

üçün də səciyyəvi olub, müxtəlif fonetik-morfoloji variantlara malikdir. Bu prosesdə səs təqlidi sözlərinin, dialektlərin təsiri nəzərə çarınacaq dərəcədədir. Bu faktlar bəzi heyvan və quş adlarının etimologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bir sıra dil faktları isə ingilis, Azərbaycan, habelə rus dilində oxşar və ya eyni olduğundan tədqiqatçını yeni araşdırmalar haqqında düşünməyə sövq edir.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı müxtəlif sistemli dillərdə çox qədim və məhsuldar üsullardan biridir. Lakin bu faktı da qeyd etməliyik ki, həmin üsul öz yerini leksik və morfoloji üsula güzəşt etmək mərhələsindədir. Türk dilləri üçün çoxhecalı sözlər səciyyəvi deyildir. Zoonimlərin linqvistik təhlili bu nəzəri faktın doğruluğunu bir daha təsdiq edir.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı tarixən morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesindən öncüdür və dinamikdir. Mürəkkəb heyvan, quş, həşərat adlarının yaranması ümumi derivatoloji normalardan kənara çıxa bilmir. Morfoloji və semantik mənsubiyyətə fərqlənən kök zoonimlər başqa məna fərqləndirici sözlərin köməyi ilə semantik və struktur baxımdan birləşərək yeni mürəkkəb sözlər yaradır: it-nişik, it-qurd, qarğa-quzğun, qurd-quş, ilan-çayan və s. Belə sözlər daha ümumi anlayış (toplum) bildirməklə özündə “çoxluq”, “birlik”, “yaxınlıq” mənalarını da ehtiva edir. Şifahi və yazılı nitqdə, müəyyən üslubi məqamlarda zoonimlərdən yaranmış həmin mürəkkəb sözlər insanları kütləvi və fərdi şəkildə səciyyələndirmək üçün metaforikləşdirilir: Sənə ikinci dəfə deyirəm: bu it-nişiyinin ayaqlarını idarədən yığışdır (B.Bayramov); ...ilandan-əqrəbdən yar ola bilməz (S.Vurğun) və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb heyvan, quş, həşərat adları aşağıdakı maddi əsaslar əsasında yaranmışdır:

1) Vəzifə və funksiyaya görə: ağacdələn, balarısı, balıqdan (quş), qabıqyeyən (cücü), toğlugötürən, sünbülqıran, keçisağan, goreşən, soxulcan,

ilanaağuverən, hörümçək (toruncək), tutuquşu, zümrüdqüşü və s.

2) Əlamətə görə: sarıköynək, sarıqarışqa, sarısəndəl (quş), ağ ayı, ağ dəvə, ağ qoyun, ağ göyərçin, ağbalıq, ağcaqanad, qaratoyuq, qaraquş, qaranquş, qaraqarğa,

qaradöş, qaradimdik, qaraqarışqa, qaraqoyun, qarabatdaq, zümrüdquşu, qaramısmısa, boz vağ, boz ayı, bozqarğa, alaqarğa, alabaxta, qırmızıboğaz (quş), qızılbalıq, qızılquş, qızıl ilan, kürt toyuq, anaş toyuq, ları xoruz, əmlıqquzu və s.

3) Bənzəyişə görə: dəvəquşu, atlıqarışqa, çömçəquyruq, uzundimdik, uzunqulaq, danabaş (cücü), danaburnu, danadış, kərkidimdik, ilanbalıq, sümsübalıq, köpəkbalıq, şananınik, şahinəyi (cücü) və s.

4) Yaşayış tərzı və mənsubıyyətə görə: suitı, suılanı, sucüllütü, susıçovulu, susonası, sutısbağası, çölınışıyi, çölıçıanı, çöltoyuğu, çölxoruzu, çölördəyi; dağkeçısı, dağkəli; himalay ayısı, adadovşanı, atmilçəyi, itmilçəyi, mayböcəyi, buğdabıtı, taxtabıtı, gecəquşu, qarquşu və s.

5) Səsinə görə. Tam və yarımçıq təqlidı təkrarlar vasıtəsilə mürəkkəb quş, heyvan, həşərat adları düzəlir: honhon, bülbül, hüt-hüt, dradra, ququ, öyöy, cücü, zıgzıg (quş) və s.

Başqa maddi əsaslarla yaranan zoonımlər də mövcuddur.

Aydın olur ki, heyvan, quş, həşəratlara adlar onların bu və ya digər diqqəti cəlb edən əsas fərqləndirici əlamət və xüsusiyyətlərini (səsi, rəngi, zahiri görünüşü və əlamətləri – gözəlliyi, çirkinliyi, bədən üzvləri, fiziki keyfiyyətləri – gücü, qüvvəti, döyüşkənliyi; forma və biçimi, yaşayış tərzı, fəsillər üzrə gəlişi və s.) bildirən sözlər əsasında verilmişdir.

Mürəkkəb heyvan adlarını təşkil edən sözlərin mənə xüsusiyyətləri, nitq hissələrinə görə mənsubıyyətindən də danışmaq olar, lakin bu məsələlərə toxunulduğuna (S.Cəfərov, M.İ.Adilov, F.Qurbanova və başqaları) görə biz, əsasən, mürəkkəb zoonımlərin mövzumuzla bağlı bəzi cəhətlərini qeyd edəcəyik.

Məlumdur ki, yaranışında, lap qədim dövrlərdə ümumtürk dilində danışanların məişət tərzı, adət-ənənələri, inamları, milli ruhu, habelə yaşadıkları təbii şərait eyni olmuşdur. Türk qəbilələri sonradan ayrılıb başqa bir təbii şəraitdə hər cəhətdən, eləcə də dil cəhətdən müstəqilləşmişlər. Ona görə də yaşayış tərzindən, canlı təbiətdən asılı olaraq Azərbaycan dilində ümumtürk səciyyəli və fərqli heyvan, quş, həşərat adları və onların metaforikləşməsi mövcuddur.

Mürəkkəb zoonimlərin təhlili göstərir ki, belə sözlərin ifadə etdiyi məfhum onun tərkibində olan sözlərin ifadə etdiyi məfhumlarla bir qədər bağlı olur. Məsələn, birləşən sözlər həqiqi mənalarını saxlayır: qaraqarğa, bozvağ, sarıqarışqa, qaraquş, qırxayaq və s.;

Mürəkkəb zoonimi təşkil edən sözlər həqiqi mənalarını dolayı yolla bildirir: ağacdələn, qızboğan, keçisağan, goreşən, çobanaldadan, suiti və s.;

Komponentlərdən biri həqiqi, digəri məcazi mənada işlənə bilər: atlıqarışqa, sarıköynək, alacəhrə, köpəkbalığı və s.; hər iki söz məcazi mənada işlənə bilər: dəvəquşu, toğlugötürən, şanapıq və s.

Mürəkkəb zoonim və zoometaforizmləri komponentlərin nitq hissələrinə olan mənsubiyyətinə görə təsnifini vermək olar:

1) Hər iki komponenti isim olanlar: bayquş, şanapıq, ilanbalığı, qılquyruq, isa-musa (quş), danabaş (cücü), çömçəquyruq, kərkişimdik (quş) və s.;

2) Sifətlə ismin birləşməsindən ibarət olanlar: qaraquş, qaratoyuq, alabaxta, boz vağ, alacəhrə, ağ ayı və s.;

3) Sayla ismin birləşməsindən: qırxayaq və s.;

4) Bir isimlə fəli sifət və ya fəlin birləşməsindən: qəbireşən (məhəlli: goreşən), sünbülqıran, balıqdan (quş), gəlinaldadan, keçisağan, qulağagirən və s.;

5) Təqlidi sözlərin təkrarı ilə: öyöy, hüthüt, ququ, hop-hop və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələri ilə düzələn mürəkkəb zoonimlər daha çoxdur.

M.İ. Adilov haqlı olaraq yazır ki, “Mürəkkəb sözlərin təsnifinin əsasına sintaktik prinsipi qoyub, hər tipin morfoloji və semantik xarakteristikasını verməklə dilimizdə olan mürəkkəb söz kateqoriyasını tam əhatə etmək olar”. Belə mürəkkəb zoonimlər də tabelilik və tabelilik prinsipi əsasında təsnif edilir.

İngilis dilində də zoometaforizmlərin maraqlı struktur xüsusiyyətləri vardır. Y.L. Lyasota ingilis dilində leksik vahidlərin üzvlərə ayrılması sxemini aşağıdakı şəkildə qəbul edir:

A. Leksemlər:

1.Kök söz: dog (it), cat (pişik), bird (quş);

2.Törəmə söz (konversiya edilmiş və ya affiks söz): to dog (təqib etmək), cattish (pis, acıqlı, qəzəbli);

3.Mürəkkəb söz (kök sözlərin birləşməsi): dog-life (it həyatı, it yaşayışı), jail-bird (məhbus);

4.Mürəkkəb-törəmə söz (köksözlərin birləşməsi + affiksasiya): dog-training (it təlimi), bird-feathered (eyni lələkli quşlar);

5.Frazeoloji qovuşma birləşməsi: dog in the manger (nə yardan doyur, nə əldən qoyur), bird in the hand (sərçə olsun, əlimdə olsun).

B. Sintaksemalar:

1.Vahid frazeoloji birləşmə: to buy a cat in the poke (torbada pişik almaq = kəsilməmiş qarnız almaq);

2.Atalar sözü: Cat's away, the mice will play (pişik olmayanda siçanlar ova çıxır) (148, s.42).

Y.L.Lyasotanın “B” bəndini “sintaksemalar” adlandırmasına baxmayaraq, burada semantik frazeologizasiyaya uğramış, yəni leksik- semantik səviyyəyə keçmiş frazeoloji vahidlər də vardır.

Y.L.Lyasotanın kök söz adlandırıdığı sadə zoometaforizmlərdən konversiya və ya morfoloji üsul ilə düzəltmə quruluşa malik zoometaforizmlər yarana bilər. Konversiya zamanı – mənanın daralması, genişlənməsi (ümumiləşməsi), xüsusişməsi kimi semantik keçidlər (dönüşlər) baş verir ki, bu da sözü bir leksik – qrammatik dərəcədən digərinə çevirir. Azərbaycan qrammatistləri bunu “nitq hissələrində keçid prosesləri” adlandırırlar (22, 33). Morfoloji üsulla söz yarıdıcılığı zamanı – morfemlər arasında semantik inteqrasiya (ümumi isimlər xüsusi isimlərə çevrilir (Bəbir, Kəklik) və s.) baş verir, söz iki və ya daha çox linqvistik mənanın toplusuna çevrilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizm kimi ən çox işlənən sadə zoonimlərə, yəni hərfi mənada olan heyvan adlarına nəzər salaq:

adder – gürzə, ape – meymun, badger – porsuq, bear – ayı, bee – arı, bird –

quş, bitch - qancıq, buffalo – buğa, öküz, bull – öküz, butterfly – kəpənək, calf – buzov, camel-dəvə, carp - sazan, chicken – cücə, cock – xoruz, cow – inək, crocodile – timsah, cub – bala (küçük), dog – it, duck – ördək, eagle – qartal, elephant – fil, filly – madyan, fish – balıq, flea – birə, fly – milçək, fox – tülkü, goat – keçi, goose – qaz, hawk – qırğı, hedgehog – kirpi, hen – toyuq, horse – at, kid – çəpiş, kite – şahin (tərlan), lamb – quzu, leech – zəli, lion – şir, mare – madyan, mole – köstəbək, monkey – meymun, ox – öküz, kəl, pig – donuz, pup – küçük, rabbit – dovşan, sheep – qoyun, snail – ilbiz, snake – ilan, swine – donuz, tiger – pələng, whale – balina, wolf – canavar, worm – qurd və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizm kimi işlənən xeyli heyvan və quş adları strukturca ingilis dilində sadə olsalar da, Azərbaycan dilində quruluşca ya düzəltmə, ya da mürəkkəbdir: ass (donkey) – eşşək, uzunqulaq, cat – pişik, crane - durna, cricket – cırcırma, crow - qarğa, dove – göyərçin, earthworm – soxulcan, froq – qurbağa, gander – erkək qaz, qull – qağayı, hare – ada dovşanı, hound – tazı (it), jackal – çaqqal, maqqie – sağsağan (qəjələ), mouse – siçan, rat – siçovul, mule – qatır, ostrich – dəvəquşu, owl – bayquş, parrot – tutuquşu, peacock – tovuz quşu, pigeon – göyərçin, raven – qarğa (erkək), rook – dolaşa (qara qarğa), shark – köpək balığı, spider – hörümçək, turkey – hind toyuğu, turtle – tısbağa, wasp – eşşək arısı və s.

İngilis dilində bu cür sadə zoonimlərdən konversiya yolu ilə çoxlu miqdarda düzəltmə, mürəkkəb və mürəkkəb-törəmə leksemlər əmələ gəlir. Məsələn: dead horse – faydasız iş, hot dog – sosiska, coons' age – insanın yaşlı vaxtı (преклонный возраст), snail's trot – tısbağa (ilbiz) yerişi və s.

Sadə zoonimlər felləşərkən ayrı-ayrı heyvanların spesifik və aparıcı xüsusiyyətlərini əks etdirən feli zoosemantika kəsb edir. Bu tip feli ifadələr nominativ xarakterli sözlərin semantikasına uyğun gələn keyfiyyət məzmunlarını özündə əks etdirir.

İngilis dilində bir çox sadə zoonimlərdən feli zoometaforizmlərin yaranması daha çox müşahidə olunur:

to ape – meymunluq etmək, to badger – təqib etmək, to bat – gözünü qıymaq, to bitch – işi batırmaq, to bull – kobudluq etmək, to cock – özünü dartmaq, to coon – hiyləgərlik etmək (kələk gəlmək), to cow – qorxutmaq, to crab – hər şeyə irad tutmaq, to crane – boynunu uzatmaq, to crow – bəd danışmaq (nəs-nəs danışmaq, nəs gətirmək), to cockoo – başqasının hesabına yaşamaq (müftəxorluq etmək), to daw – boş-bekar gəzmək, avaralanmaq, to dog – təqib etmək, izləmək, to drone – başqasının hesabına yaşamaq, to duck – baş vurmaq (suya və ya məcazi mənada – insan kütləsinə və s. girmək), to ferret – izləmək, to fish – nəyinsə dalınca qaçmaq, axtarmaq, eşləmək (məs.: cibini), to fox – kələk gəlmək, biclik etmək, to gander – dayanmadan danışmaq, boşboğazlıq etmək, to goose – ələ salmaq, oynatmaq, to gull – aldatmaq, ələ salmaq, oynatmaq, to hare – təqib etmək, to hawk – kiməsə hücum etmək, to horse – döymək, to hound – təqib etmək, to jackal – çirkli iş görmək, to jade – yormaq, taqətdən salmaq, to kid – əzizləmək, aldatmaq, to lark – əylənmək, to monkey – əzilib-büzülmək, to mouse – gizlicə yaxınlaşmaq, pusmaq, to owl – gecə gəzmək, yatmamaq, to parrot – təqlid etmək, oxşatmaq, to peacock – lovğalanmaq, özünü öymək, to pig – donuz kimi pıntilikdə yaşamaq, to pigeon – ələ salmaq, oynatmaq, to raven – acgözlüklə yemək, to rook – aldatmaq, kələk gəlmək, to shark – yırtıcılıq etmək, to snake – qıvrılmaq, sarmaşmaq (məc. yaltaqlıq etmək), to stag – oğlan yığıncağına toplaşmaq, to wasp – acıqlanmaq, qıcıqlanmaq, to whale – döymək, əzişdirmək, to wolf – acgözlüklə yemək.

Bu siyahı tam - dolğun deyildir, yalnız təsəvvür üçün, misal kimi təqdim edilir. Yaranmış zoometaforik fellər müxtəlif üslubi rəngarəngliyə malik olan bir neçə mənaya malik olurlar.

İngilis dilində sadə zoonimlərdən fellərin morfoloji üsulla törəməsi inkişaf edir: to lionize – idealizə etmək, to monkey – oxşatmaq, təqlid etmək və s.

İngilis dilində bu cür fellər çox azdır, daha çox mürəkkəb fellərə (iki komponentli leksemlərə) rast gəlinir. Mürəkkəb fellər növlərinə görə müxtəlifdir, zoomorfik komponent həm birinci, həm də ikinci ola bilər ki, bu da müxtəlif semantik çalara səbəb olur: to bat-blind – kor etmək, göz qamaşdırmaq, to go bugs

– ağılı itirmək, to catsleep – səksəkəli yatmaq, qısa-qısa yatmaq (snatğ urıvkami), to cockboat – boylanmaq (nəncərədən, eyvandan və s.), to overdog – üstələmək, ötüb keçmək (prevzoyti), to talk horse – kobud danışmaq, to horse kiss – şapalaq, yumruq vurmaq və s. Bu fellərin əsas xüsusiyyəti onlarda monosemikliyə meyllilik və emotiv funksiyanın üstünlük təşkil etməsidir.

İngilis dilində sadə zoonimlərdən konversiya üsulu ilə törənmiş fellər çoxdur. Fellərin mürəkkəb sözlərdən yaranmasına daha tez-tez rast gəlinir və maraqlıdır ki, onlar hər bir danışanın nitqində çox sərbəst olaraq yaranır, yəni birdən-birə, gözlənilmədən, danışanın diqqətini cəlb etmədən və onların yaddaşında qalmadan baş verir. Konversiya yolu ilə düzələn zoometaforik fel diqqəti onunla cəlb edir ki, onun mənasında məcazilik, metaforiklik saxlanılır. Fel öz-özlüyündə, yaranarkən yalnız bir mənaya malik olur. O, monosemantikdir və özünün yeganə zoometaforik mənasından sonralar yeni mənalar yarada bilir və adi yolla demetaforik omonimlər yaradılır. Bir neçə misala nəzər salaq:

1. ape – meymun sözündən – to ape. İlkin mənası – meymunun ağaca çıxması, dırmaşması olub, yəni fel – ape (qəd.ing. – apa) köksözünün hərfi, rəpprezentativ mənasının xüsusiləşməsi kimi yaranıb; sözün, insan bildirən metaforanın məcazi mənasından ikinci mənə yaranıb: meymunluq etmək, təqlid etmək, yamsılamaq, üz-gözünü əymək, ağız-burnunu əymək. Hal-hazırda ilkin mənə arxaikləşib və praktik olaraq işlədilmir. İkinci mənə rəpprezentativ statusa yaxınlaşır, amma o, genetik olaraq məcazi olduğundan, məcazilik, fiqurallıq saxlanılır və bu, kontekstdən, üslubi rəngarənglikdən asılı olur: ...that foolish emulation that makes one class ape another – bu səfeh rəqabətə görə bir sinif o birini təqlid edir; Don't ape this rotten youngster (F.Marriet). – Özünü bu tərbiyəsiz oğlana oxşatma.

Sonra mənə genişlənilir: səfehləmək, avaralanmaq: The lad must work but not ape – Cavan oğlan işləməlidir, avaralanmamalıdır (semantik ümumiləşmə, danlaq, məzəmmət çaları);

2. dog – it sözündən – to dog; ilkin mənası – təqib etmək, izləmək olub

(qəd.ing. dogga, fel – doggan) – müəyyən it cinsini, bu itin xarakterik “hərəkətlərini”, onunla ov ovlamağı bildirib; mənə hərfi olub, fiqurallıq (və obrazlılıq) elementləri olmayıb. Bu mənə indi də mümkündür, lakin nadir hallarda və yalnız xüsusi kontekstdə ola bilər. İndi danışığ dilində bu fel daha işləkdir: hound – təzi, iz axtaran it sözündən - to hound, to dog – ovçuların “xüsusi dilində” arqo kimi işlədilir. Dog – təqibçi, polis işçisi* – semantik baxımdan insan bildirən metafora, “to dog” felinin ilkin mənasının metaforikləşməsini bildirir. Buradan da to dog – təqib etmək, izləmək kimi ikinci mənə yaranır ki, bu hərəkət insanlara aid edilir: I dogged him and put bowie knife into his spine (F.Marriet) – Mən onu təqib edərək əyri (sivri) bıçağımı onun kürəyinə soxdum. Bu fel ədəbi danışığ üslubundadır, fiqurallığını və üslubi dəqiqliyini saxlayır. Amma bəzən bu mənə ümumiləşərək abstrakt mənə ifadə edir (tələ təqib edir, bədbəxtçilik izləyir və s.): There is fatality... seems to dog through history the faltering steps of kings (O.Uayld) – Əcəl tarix boyu sanki kralların yanlış addımlarını izləyir.

İngilis dilində “to dog” feli terminoloji mənələrə də malikdir: texn. – bərkitmək, dəniz. – kipi bağlamaq və s. Dog sözü “sadiqlik” simvoludur və bu mənə feli formada da öz əksini tapır, amma bu mənə geniş şəkildə uzuallaşmayıb: He is always dogging at his bosses – O, müdiriyyətə həmişə sadıq olub.

Sadə zoonimlərdən bilavasitə sifətlər də düzəlir: apish – təlxək kimi (təlxəkcəsinə), bearish – qaraqabaq, beeish – zəhmətkeş, əməksevər, bully – köntöy, yəndəmsiz, cattish – nis, acıqlı, qəzəbli, deyingən, crabbed – hər şeyə irad tutan, dogged – tərs, donkeyish – səfeh, axmaq, foxish – hiyləgər, bic, foxy – kürən, jaded – yorğun, taqətdən düşmüş, parrotty – təqlidedici, təqlidçi, peacockish – lovğa, sheepish – qorxaq, cəsarətsiz, shrimpish – əhəmiyyətsiz, cüzi, bivec, toady – yaltaq, waspish – əsəbi, hirsli, wolfish – acgöz, görməmiş və s.

İngilis dilində düzəltmə zoometaforik sifətlərin çoxu iki komponentli leksemlərdən yaranır: batminded – səfeh, batblinded – kor (məcazi mənada), badgerflying – yüngülbeyin, bullheaded – səfeh, lion-hearted – cəsur, alicənab,

* Azərbaycan dilində də eyni mənada – arqo kimi işlənir.

eagle-witty – fərasətli, uzaqgörən, badger-legged–yırğalana-yırğalana gəzən, hawk-eyed - itigözlü, ayıq-sayıq, harebrained – səfeh, eagle-eyed – iti görən, ayıq-sayıq, motheaten – köhnə, qədim və s.

Bu misallardan görünür ki, zooloji morfemlərdən düzələn sifətin ən geniş yayılmış şəkliçisi -ish-dir, bu da onun morfoloji mənası ilə tam uyğundur. Bu şəkliçi ilə yaranan sifətlərin siyahısını artırmaq da olar: assish – axmaq, beastly – heyvan kimi, buggy – birələr daraşmış, bitdi-birəli, ağzınacan adamlarla dolu, calfish – gənc, təcrübəsiz, camel(l)ish – tərs, cockish – təmtərağlı, lovğa, özünü darta, tərbiyəsiz, cowish – köntöy, yöndəmsiz, elephantish – yekəpər, ağır, köntöy, horsish – kobud, owlish – kor, pis görən və s.

İngilis dilində bəzən -ish şəkliçisindən başqa, nadir hallarda bu cür sifətlərə də rast gəlirik: cowlike – yekəpər, ağır, dogged – tərs, inadkar və s. Semantik baxımdan bu, tamamilə aydındır. Məsələn: “assish” sözündə hərfi mənanın sezilməsinə baxmayaraq, heyvanın başqa əlamətlərindən daha çox, onun metaforik səfehliyinə üstünlük verilir – eşşək kimi, eşşəkvari (eşşəkçəsinə), cowlike – inəkvari deyil (suffiksin semantikasi da buna dəlalət edir), inək kimi, inəkçəsinə, inəyə oxşar (müq. et. a cowlike horn) olmalıdır. Yalnız nadir hallarda zoometaforik sifətlər insan bildirən sifətlər deyil, əşya bildirən məna daşıyırlar, amma bu zaman rəprezentativ (hərfi) məna üstünlük təşkil edir, metafora isə olmur, itir: fishful - balıqla dolu, birdless – quşsuz və s.

İngilis dilində sifət funksiyalı zoomorfizmlərdən zərflər semantikəli düzəltmə zoomorfizmlərin yaranmasını da müşahidə etmək olur.

Sifətlərdən -ly şəkliçisinin köməyi ilə düzəltmə zərflərin yaranması mümkündür. Ancaq dildə bu cür zərflərin yaranması halları çox məhduddur: cattishly – qəzəblə, sheepishly – cəsarətsizliklə, qorxaqcasına, wolfishly – acgözlüklə və s. Uzual sifət və zərflərin başqa nitq hissələrinə nisbətən sayca az olması onunla izah edilir ki, dilin lazım olan linqvistik mənanı müqayisə birləşmələri ilə ifadə etmək imkanları sonsuzdur: balina kimi böyük olmaq – to be as large as a whale. Əlbəttə, sifətin olması çoxkomponentli komparativ leksemi

istisna etmir, onlar sinonim kimi mövcud olurlar: to eat wolfishly – to eat as a wolf.

Vasitəli olaraq dolayısı yolla (sifətlərdən) ismi zoometaforizmlər də yarana bilər. Burada ilk növbədə -ness şəkilçisi məhsuldardır, nadir hallarda isə -ship, -hood və digərləri işlədilir. Məsələn: apishness – təlxəklik, batmindedness – yüngülbeyinlik, bearishness – qaraqabaqlıq, beeishness – zəhmətsevərlik, bullship – ağırlıq, irilik, doluluq, cattishness – acıq, qəzəb, məkrilik, crabbedness – yersiz irad tutma xasiyyəti, öcəşkənlik, doggedness – tərslilik, donkeyship – səfehlik, foxishness – hiyləgərlik, jadedness – taqətsizlik, lionhood – alicənablıq, parrotyism – təqlidçilik, parrotry – təqlid, yamsılama, peacockery – lovğalıq, sheepishness – cəsarətsizlik, utancaqlıq, shrimpishness – acizlik, waspishness – əsəbilik, wolfishness – acgözlük və s.

Keyfiyyət bildirən isimlər həm mürəkkəb sifətlərdən, həm də ikikomponentli leksemlərdən əmələ gələ bilər: batblindedness – korluq (məcazi mənada), badgerflyingness – yüngülbeyinlik, bear-leadership – mürəbbilik, bullheadedness – səfehlik, lion-heartedness – şir ürəklik, cəsurluq, eagle-wittyness – dərin düşüncə, fərasət, uzaqgörənlik və s.

Sadə zoonimlərdən iki komponentli və yaxud ayrı cür desək, mürəkkəb zoometaforizmlər də yaranır. İki komponentli və ya mürəkkəb zoometaforizmlərin əksəriyyəti insanbildirən metaforadır. Məs: bullheaded – səfeh adam, harebrained – quşbeyin, pighead – başdanxarab, axmaq. Mürəkkəb zoometaforizmlərin çox az hissəsi əşyabildirən olur: mare's tail – yarımşəffaf, uzunsov bulud, horse opera – kavboy filmi, dava filmi və s. İki komponentli və ya mürəkkəb zoometaforizmlər eyni komponentlərdən təşkil olunmuş çox komponentli leksemlərin yığcam variantı ola bilərlər, məs.: to whip (flog) the dead horse – əhəmiyyətsiz bir işlə məşğul olmaq – çox komponentli zoometaforizmdən dead horse – faydasız, baş tutmayacaq iş – iki komponentli mürəkkəb zoometaforizm. Mürəkkəb leksem-idiomların bəzi zoometaforik komponentlərini bəzən elə dəyişirlər ki, struktur-semantik funksiya əldə edilir: dog-tired – it kimi yorğun, dog hungry – it kimi ac,

həddən artıq ac, dog-sick – ağır xəstə, dog-poor – çox kasıb və s. Bu misallarda “dog” komponenti semantik olaraq itir və “həddən artıq”, “çox” zərflərinin sinoniminə çevrilir. Daha bir misal olaraq “pony” zoometaforizmini göstərmək olar: pony-car – azmetrajlı avtomobil (az yanacaq sərf edən avtomobil); pony-edition – azformatlı nəşriyyat, pony-garden – kiçik bağ sahəsi, pony-happiness – (kiçik) mikroxoşbəxtlik. Bu mürəkkəb zoometaforizmlərdə “pony” tərəfi tam struktur funksiya əldə edərək yenidən yaranır və “micro” prefiksinin ön şəkilçisinin sinonimi olur.

Beləliklə, ingilis zoometaforiyasında şəkilçi və ya morfoloji üsulla söz yaradıcılığı əsas yer tutur. Lakin sintaktik üsulla mürəkkəb zoometaforizmlərin əmələ gəlməsi də diqqəti çox cəlb edir. Verilmiş törəmə söz və ifadələr nitqin bütün üslub növlərində işlədilə bilər.

Müraciət və söyüş məqamlarında işlədilən, bənzətmə yolu ilə yaradılan mürəkkəb zoometaforizmlər Azərbaycan dilinin danışıq və bədii üslubu üçün daha çox səciyyəvidir: qancıq oğlu qancıq, donuz oğlu donuz, eşşək oğlu eşşək, tülkünün biri tülkü, tülküsiyə, eşşəkqulaq, qabanbaş, ay it balası, qancığın qarnından çıxan; ilan kimi soyuq, balıq kimi sürüşkən, qoyun kimi küt və s.

Onomastik vahidlərin yaranmasında zoonimlərin rolu böyükdür. Heyvanlara, quşlara ad qoyulur, əhliləşdirilir, müsbət keyfiyyətli heyvan və quş adları insanlara da qoyulur; həmçinin heyvanlara və quşlara məxsus əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlər məcazi mənada insanlara da aid edilir, zoonimlərin köməkliyi ilə başqa onomastik vahidlər yaradılır. Məsələn, лан qədimlərdən insanlar əzizləmək məqsədi ilə öz sevimli heyvanlarına adlar qoyurlar: Alabaş, Qurdbasan, Bozlar (it), Miyoş, Məstan (nişik), Mərcan, Qaragöz, Alagöz (inək) və s. Yaxud türk, oğuz torpaqlarında totem səviyyəsinə qaldırılmış, “at” zoonimi nağıl, əfsanə və qəhrəmanlıq dastanlarında sevilərək xalq tərəfindən xüsusiləşdirilmişdir: Qırat, Dürat, Bozat, Alapaça, Kəhərnişan, Ərəb at və s. Azərbaycan alimləri (A.A.Axundov, A.M.Qurbanov, T.İ.Hacıyev, B.Ə.Budaqov, B.Abdullayev; S.Ə.Abdullayeva 12, 21, 44 və s.) düzgün qeyd edirlər ki, dastan və nağıllarımızda at adlarının

işlənəsi türkdillilərin və türklərin ata böyük rəğbət və ehtiramından yaranmışdır. At adlarının əksəriyyəti mürəkkəb quruluşlu olub, ikinci tərəfi “at” və ya “ikiyaşar at” mənalı “day” morfemi ilə ifadə olunur.

Heyvan adlarının insanlara ləqəb kimi verilməsi hallarına da həm tariximizdə, həm də gündəlik məişətimizdə tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, Qoç Koroğlu, Qoyun Əli, Tülkü Mətiş, Aygır Həsən, Kəl Həsən, Qatır Məmməd, At Balaxanım, Eşşək Zülfıqar, Çəniş Abbas, Nər Məcid, Pısnısa Bilqeyis, Şir Məmməd, Qurd Cəbrayıl, Dəvə İsmayıl, Quş Əsəd, Quzu Məmməd, Qaz Fərrux, Xoruz Qənirə, Qancıq Ayna, Toyuq Qurban, Qoç Əli və s.

Qohum olmayan, habelə qohum olan dillərin zoonim və zoometaforizmlərinin linqvistik təhlili göstərir ki, hər bir dilin özünə məxsus olan az və ya çox dərəcədə, zoometaforizmi, zooantroponimi, zoohidronimi, zootoponimi mövcuddur.

Zooantroponimlər german tayfalarına (və başqa Avropa xalqlarına) nisbətən türk xalqlarında daha çox yayılmışdır. Zooantroponimlərin, yəni heyvan adlarından əmələ gəlmiş şəxs adlarının (Aslan, Şiraslan, Şirxan, Bəbir, Qartal, Şahin, Tərlan, Laçın, Bülbül, Ceyran, Göyərçin, Qumru, Durna, Kəklik, Turac, Tovuz və s.) türk dillərində çox işlənəsi bir tərəfdən bu xalqların qədimliyini, heyvanlara bağlılığını sübut edirsə, digər tərəfdən türk xalqlarının öz övladlarını igid, cəsəətli, şücaətli, vüqarlı, məğrur, cəsür, güclü, qüvvətli, qəşəng, gözəl, yaraşlıqlı, incə, zərif, məlahətli görmək idealı ilə bağlıdır. Məsələn, “Dədə Qorqud” dövrü türklərində uşağa ad qoyulmazdı, o, öz adını özü igidliyi ilə, qoçaqlığı, şücaəti ilə qazanardı: Buğac kimi.

Araşdırmalar göstərir ki, Dovşan, Qunduz, Qarasunqur, Qurd, Buğra, Bars, Daylak və s. zooantroponimlər başqa türk dillərində işlənsə də, müasir Azərbaycan türkcəsində işlənmir.

Zootoponimlər (heyvan adlarından əmələ gələn coğrafi adlar): Ayıtala, Ceyrançöl, Lökbətan, Nərdaran, Dəvəçi, Qurdqobu və s.) və zoohidronimlər də (heyvan adlarından əmələ gələn su hövzələri: Ceyranbatan, Atbulaq, Maralgöl və s.) insanı səciyyələndirmək baxımından maraqlı olmasa da, hər bir dilin, başqa

cəhətdən, çox dəyərli bir leksik bölməsini təşkil edir.

Mütəxəssislər (21, səh.77-81) türk xalqlarının zootoponimlərinin 3 yolla yaranmasını göstərirlər. Bir qrupu real heyvanlar aləmini əks etdirirsə, digər qrupu qədimlərdə totem hesab edilmiş və sitayiş edilmiş heyvanların (at, qurd, qoç, qoyun, dəvə, ayı; şahin, qartal və s.) adlarını yaşadır. Başqa bir yol təbii obyektin zahiri-xarici görkəminə əsasən hansı bir heyvanasa oxşadılaraq verilmiş coğrafi ad olmuşdur.

Türkdilli xalqlar arasında qurd (canavar), qoç, qoyun, at, dəvə və s. həmişə müqəddəs sayılmışdır. Bu səbəbdən də həmin heyvanlarla bağlı toponimlər yaranmışdır: Qurdqobu (Ağsu), Qurddağı (Şəki), Qurd keçidi (Şərur), Qurd qapısı (Bakı) və s.

Həmçinin güman etmək olar ki, dəvə ilə bağlı zootoponim və zoohidronimlərin çoxluğu Azərbaycanda dəvəçiliyin inkişafı, çox işləndiyi dövrdə əsas nəqliyyat vasitəsi olması, onlara daha çox ehtiyac olduğu bir dövrlə, tarixlə bağlıdır: Dəvəbatan çayı (İsmayilli), Dəvəboynu dağı (Yardımlı, Ordubad, Qax), Dəvəli dağı (Şamaxı), Dəvəçibazar (Dəvəçi çayı), Dəvəçi, Lökbatan (Qaradağ), Dəvəkəsənli (Cəbrayıl), Nərdaran (Abşeron) və s.

Azərbaycanda habelə at ilə bağlı (At yaldağı - Qobustan, Atbulaq - Ağcaqabul), it ilə bağlı (İtbaşı dağı - Cəlilabad, İtqanan kəndi), Ceyran ilə əlaqədar (Ceyrançöl və s.) çoxlu onomastik leksika mövcuddur.

Ceyran, maral adları ilə bağlı zootoponim və zoohidronimlər isə Azərbaycanın ta qədimlərdən insan məskəni olmasını, meşələr, ormanlar, oymaqlar, ovçular diyarı olmasını göstərir: Căéðàîéóã, Úáéðànyaylaq, Ceyranbatan, Maralgöl, Ceyrançöl, Ceyrandağ, Ceyrankeçməz, Ceyranlı, Ceyranölən, Ceyranyazı və s.

“Qoç” müqəddəsləşmiş ev heyvanı olduğundan əcdadlarımız onun daş heykəlini qəbirlərin üzərinə qoyardılar. Qədimdə qoç totem sayıldığından, qoçaq, igid, cəsur, güclü, adamlar “qoç”, “qoçu” adlandırılırdı: “Qoç Koroğlu”, “Qoçu Mahmud”, “Qoç Hüseyin” və s. “Qoç” və ondan əmələ gələn “Qoçu” sözü ilə bağlı

ləqəblər müasir dövrdə də işlənir.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, onomastik vahidlərin yaranmasında zoonimlərin rolu nəzərə çarınacaq dərəcədə böyükdür.

1.3. Semantik xüsusiyyətlər:

1) Ev heyvanları, vəhşi heyvan, quş, balıq, həşərat adlarının metaforizasiyası

İnsanları obrazlı xarakterizə edən zoometaforizmlərin semantik xüsusiyyətlərini daha dərinəndən tədqiq etmək və bütün semantik çalarlarını üzə çıxarmaq məqsədi ilə onların qruplaşdırılması daha çox gərəklidir. Bu baxımdan onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, quşlar, sürünənlər, həşəratlar, balıqlar, suda-quruda yaşayanlar və s. Bu cür ümumiləşdirilmiş heyvan adları vasitəsi ilə həmin canlının hər hansı bir xüsusiyyəti, hərəkəti, xarici görünüşü ya birbaşa, ya da dolayısı ilə - eyham və kinayə ilə insanların üzərinə köçürülür. Mövcud olan zoometaforizmlər insanların əsl simasını üzə çıxarmağa, onların bu və ya digər xarakterik xüsusiyyətlərini daha dolğun ifadə etməyə imkan verən zoonimlərdir. Zoonimlər, tədqiqat obyektini kimi, bizi məhz bu yöndən maraqlandırır. Sözü məcəzi mənada işlənməsinin meyarı - həmin sözün mənasının canlıya uyğun gəlməsidir. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, sözün ifadə etdiyi məcazilik ifadə olunan canlının ümumiləşdirilmiş, konkret bir əlaməti əsasında formalaşır və dildə geniş şəkildə tətbiq olunur.

Bu da məlumdur ki, söz ünsiyyət zamanı geniş mənə çalarına malik olur və sözün məcazlaşma prosesi başlayır. Sözü məcəzlaşması da məxsus olduğu xalqın həyat tərzi ilə, milli xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Məsələn, ingilis dilində “pig” sözü və onun Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan “donuz” zoomorfemini götürək. “Pig” sözü ingilis dilində iki mənada işlənir: a) abırsız, ədəbsiz və b) ninti.

Azərbaycan dilində mövcud olan “donuz” sözü iki mənada işlənir ki, bunlardan biri ingilis dilində “pig” sözünün ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir, yəni “çox ninti, səliqəsiz” mənasını verir, ikinci mənası isə “kobud”, “qaba”, bəzən də söyüş kimi işlənən “qanmaz, anlamaz” mənasını verir.

Yaxud ingilis dilində “calf” və Azərbaycan dilində onun qarşılığı olan “dana”

sözlərinin ifadə etdiyi məcazi mənaya nəzər salmaq. “Calf” zoonimi həm əzizləmə mənasında, həm də “ağıldankəm adam” mənasında işlənir. Azərbaycan dilində olan “dana” zoomorfemi isə “küt”, “kobud”, “tərs” və “höcət” mənə və mənə çalarlarını ifadə edir.

Dana kimi dingildəmək; dana kimi böyürmək və s.

Zoomorfemin ifadə etdiyi məcazilik onun törəmələrinə də sirayət edir. Bu zaman zoomorfemin törəmələri fərqli mənə da verə bilər, oxşar mənə da. Məsələn, “bat” - yarasə zoonimindən yaranan “bat blind” = tamamilə kor; “bat-eyed” = diqqətsiz mənəsində; “batty” = dəli, başı havalı; “to be bats” = dəli olmaq (jarqon) mənəsində işlənir; “bat” sözü isə = gecəquşu, yəni “gecələr məşğul olan adam” mənəsində işlənir. Fel kimi işlənən “to bat” = gözlərini qıymaq mənəsini verir.

Göründüyü kimi, “bat” sözünün törəmələri olan batty, bat-eyed, to be bats zoometaforizmlərinin ifadə etdiyi mənələr əsas mənədən uzaqlaşmış. Belə ki, bat zoomorfeminin ifadə etdiyi canlı, yəni “yarasə” (gecəquşu) gecə həyat tərzi keçirir və hərəkət edərək ultrasəsələr çıxarır. Yarasənin görmə qabiliyyətinin olmaması, onun bat-blind (kor) kimi yalnız gecələr fəaliyyət göstərməsi “bat” zoomorfeminin jarqon sözü kimi işlənməsinə imkan verir. Bəlkə də, onun digər mənələri yarasənin gün işığındakı vəziyyəti ilə bağlıdır.

Ayrı-ayrı zoometaforizmlər müxtəlif növ canlıların adları əsasında formalaşdıqlarından və bu canlı növlərin təbiətdə yaşamaq tərzi, yayılma arealı, özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti bir-birindən fərqləndiyindən onların hər biri əsasında yaranan zoometaforik söz və ifadələr də öz semantikasını, işlənmə xüsusiyyəti və nitq prosesindəki funksionallığı ilə bir-birindən seçilir. Ona görə də müxtəlif növ heyvanların adları əsasında yaranan zoometaforizmləri canlıların bioloji növləri əsasında qruplaşdırmaq və təsnif etmək daha məqsədəuyğun və elmi olardı.

Zoometaforizmlərin heyvan, quş, balıq, həşərat və s. adlarına görə qruplaşdırılmasına nəzər salmaq:

a) Ev heyvanları adlarının metaforikləşməsi:

Ev heyvanlarının adları əsasında yaranmış zoometaforizmlər müxtəlif sistemli dillərdə, əsasən, yaxın və ya eynidir, lakin onların obrazlı mənaları heç də həmişə uyğun gəlmir. İngilis dilində ev heyvanlarını bildirən sadə və ya köksöz zoonimlər aşağıdakılardır:

Cat (pişik); horse (at); hog (erkək donuz, axta donuz, ətlik donuz); lamb (quzu); sheep (qoyun); dog (it); ass (eşşək, uzunqulaq); bull (buğa, öküz); calf (dana, buzov); cow (inək); donkey (uzunqulaq); filly (madyan); goat (keçi); hound (it); jade (yabı); kid (çəpiş); mare (madyan); mule (qatır); ox (öküz); pig (donuz); pup (küçük); pus, puss (dişi pişik); sow (dişi donuz); swine (donuz) və s.

Lakin qeyd etməliyik ki, linqvistik təhlil zamanı mənaca qohum olan zoomorfemlərin həm sadə formaları, həm də törəmə formaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Yuxarıda göstərilən sadə zoometaforizmlərin əksəriyyəti hər iki dildə mənfi səciyyəli mənaya malikdir. Məsələn, ən çox işlədilən mənfi xarakterli zoometaforizmlər: dog (it); ass (uzunqulaq); swine, pig (donuz) və s. Dildə ev heyvan adları içərisində çox az sayda zoomorfemlərə rast gəlmək olur ki, müsbət mənəli zoometaforizmlər olurlar, məsələn: sheep (qoyun); lamb (quzu); horse (at) və s. Elələri də var ki, onlar müqayisə olunan dillərin birində insanın müsbət cəhətini, digərində isə mənfi cəhətini xarakterizə edir. Bu cür zooxarakteristikalara misal olaraq Azərbaycan dilindəki “qoç” zoometaforizmini göstərmək olar. Dilimizdə “qoç” - cəsur, qoçaq, mərd adamı (cavan oğlanı) xarakterizə edir: Qoç Koroğlu, Qoç Həsən və s. Hətta “qoçaq” sözünün kökündən də bu, aydın nəzərə çarır: “qoç” + “aq”. “Qoç” zoonimi ilə bağlı xalq məsəlləri də çoxdur: “Qoç igid döyüşdə bilinər”; “Qoç döyüşünə qoç dayanar”; “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” və s.

İngilis dilində isə “ram” (qoç) sözü ümumiyyətlə, metafora kimi işlənmişdir.

Ev heyvanları ilə bağlı yaranan zoometaforizmlər ingilis dilində çoxdur. Bu məqsədlə ən çox işlənənlər, ən fəalları isə bu sadalanan heyvan adlarıdır: dog (it); horse (at); ass-donkey (uzunqulaq); cat (pişik). Məsələn: a dog's death - it ölümü (it kimi ləhləmək; it kimi gəbərmək); dog days - ən isti yay günləri; dog's ear - küncü qatlanmış

vərəq; dog-face - sınavi piyada əsgər; doggish-looking - şit geyinmiş; dog nap - qısa yuxu; dog-poor- kasıb, dilənçi; dog's nose - araqla pivə qarışığı; dog tent - kiçik ikinəfərlik çadır; dog trick - qaşını qayırdığı yerdə gözünü vurub çıxartmaq; dead dog - heç nəyə yaramayan; top dog - qalib; under dog - məğlub, big-dog - böyük adam (şişka); dog's age - uzun müddət; hot-dog - sosiska; hot-dog! - afərin!

Horse - “at” zoomorfemi ilə bağlı olub, ingilis dilində işlənən zoometaforizmlərin semantikasına dair misallar: Horse-doctor - pis həkim; horse godmother - köntöy, yöndəmsiz qadın; horse laugh - bərk qəhqəhələr, at kimi kişnəmək; horse leech - başqasının hesabına yaşamaq, müftəxor; horse load - çay yatağı; horse marine - bəxtsiz, talesiz adam; horse play - kobud əyləncələr; horse-sense - sağlam düşüncə; horse towel - ümumi istifadə üçün asılmış dəsmal; horse tree - odun mişarlamaq üçün dayaq (kozəl); iron horse - dəmir at (traktor); white horses - dalğalar; dead horse - baş tutmamış iş; work horse - ağır yük atı; wooden horse - dar ağacı və s.

“Cat” - pişik zoomorfemi əsasında yaranan zoometaforizmlərə aid işlək misallar: cat-eyed - qaranlıqda yaxşı görən; cat-footed - səssiz addımlarla gəzən (pişik kimi səssiz gəzən); cat hole - dar keçid; cat-ice - nazik buz; cat-sleep - ayıq yatan; old cat - köhnə istiotqabı və s.

“Calf” - buzov, dana zoomorfemi ilə əlaqədar işlənən zoometaforizmlərə dair misallar: calf-love - uşaq məhəbbəti; calf-time - gənclik, yeniyetmə dövrü; calf teeth - süd dişləri; golden calf - qızıl pul, dövlət, sərvət və s.

Ümumiyyətlə, ev heyvanlarına aid yaranan zoometaforizmlər danışıq dili üçün daha çox səciyyəvidir: ox-eyed - şəhla gözlü; black ox - bədbəxtlik; piggy-wiggy - donuz balası (uşaq haqqında); pighead (ed) - səfeh; pigtail - qızlarda nazik hörük və s.

Yuxarıda göstərilən misallar isim funksiyası daşıyan leksem-zoomorfemlərdir. Ev heyvanları ilə ifadə olunmuş zoometaforizmlərə misal olaraq çoxlu atalar sözləri və zərb məsəllər də göstərmək olar:

A cat in gloves catches no mice - Əlcəkli pişik siçan tutmaz (halva-halva deməklə ağız şirin olmaz);

A good dog deserves a good bone - (Yaxşı itə yaxşı da sümük düşür) - Yaxşı at

yemini artırır, nis at qamçısını; Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz;

A good horse should be seldom spurred - Yaxşı atı az-az mahmızlamaq lazımdır = Mərđi qova-qova namərd eləmə;

Curst cows have curt (or short) horns - Vurağan inəyin buynuzu qırıq olar = Ət yeyən quşun dimdiyi əyri olar = Tanrı bilir, eşşəyə niyə buynuz vermir = Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmadığı ev qalmazdı;

Honey is not for the ass's mouth - Bal eşşək üçün deyil = Eşşək nə bilir zəfəranplov nədir; Eşşək nədi, döşək nədi;

A black hen lays a white egg = Qara inəyin ağ balası. Bu zoometaforzmin hərfi tərcüməsi Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə eynilik təşkil edir: “Qara toyuğun ağ yumurtası;

All cats are grey in the night - (Bütün nişiklər gecələr boz görünür) = Gecə qara, cücə qara; Qaranlıq otaqda qara nişik axtarmaq; Bulanlıq suda balıq tutmaq;

As well be hanged for a sheep as for a lamb - (Fərqi yoxdur nəyə görə asılırsan - qoyuna görə, yoxsa quzuya görə) = Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir;

Barking dogs seldom bite = Hürən it dişləməz. Bu məsəl həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində eynidir: “Hürən it tutmaz”.

He that will steal an egg, will steal an ox - Yumurta oğurlayan öküz də oğurlayar = Çətini birinci dəfədir = Oğurluğun böyüyü, kiçiyi olmaz;

It is a good horse that never stumbles = Yaxşı at heç vaxt büdrəməz; Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz; Azərbaycan dilində çox maraqlı semantik variant da vardır: “Bir at mənim altımda büdrəməsin”. Mənası: Deməli, atı sürəndən çox şey asılıdır;

Like a cat on hot bricks - (isti kərnicin üstündə oturmuş nişik kimi) = iynə üstündə oturan kimi;

Love me, love my dog - (məni sevirənsə itimi də sev) - İtə yiyəsinə görə hörmət edərlər = Anasını alan balasını da alar;

One scabbed sheep will mar a whole flock - Bir qotur qoyun bütün sürünü korlar = Meşə çaqqalsız olmaz = Bir dana bir naxırı korlar;

Scornful dogs will eat dirty puddings - (hər şeydən iyrenən itə qoğalın çirklisi çatar)

- Sonalayan ya kora rast gələr, ya keçələ = Sonalayan sonsuz qalar;

The cat would eat fish and would not wet her feet - (pişik balıq yemək istəyir, amma pəncələrini islatmaqdan qorxur) = Nə yağurdun, nə yandı, hazırca kökə tandı = Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək;

To keep a dog and bark oneself - (it saxlayır, amma özü hürür) - Əlində olan imkandan istifadə etməmək = Aləmi bəzər, özü lüt gəzər;

To lock the stable-door after the horse is stolen - (at oğurlanandan sonra tövlənin qapısını bağlamaq) = Toydan sonra nağara = Köşəni suya verəndən sonra tumanı bağlamaq;

To make a cat's paw of someone - (kimisə pişik pəncəsinə döndərmək) = Quzuya döndərmək; İpək kimi yumşaltmaq = Adın nədi, Gülməli, yumşalısan, yumşalı;

You cannot flay the same ox twice - (öküzün dərisini iki dəfə soymaq olmaz) = Bir qoyundan iki dəri çıxmaz = Hər inək ildə bir dəfə bala verər;

To be a copy-cat - (başqa birisinin etdiyini yamsılayan şəxs - adətən yeniyetmələr) = Filankəs töküb, sən yığmısan = Anası çıxan ağacı balası budaq-budaq gəzər;

To beat a dead horse - (ölü atı döymək) - Şablondur, mənası odur ki, ölü at nə qədər döyülsə də durub qaçmayacaq. Azərbaycan dilində onun qarşılığı belədir: “Boş söhbətdir, hədə yerə özünü yorma”. Məsələn: “Stop arguing! You have won your point. You are just beating a dead horse” - (American Idioms Dictionary, səh.27) - “Bəsdir mübahisə etdiniz! Sən qələbə çalmısan. Havayı yerə özünü yorma”;

To buy a pig in a poke - (torbada donuz almaq) - Dəryada balıq sevdası etmək; kəsilməmiş qarız almaq. Məs.: “Buying a car without test-driving it is like buying a pig in a poke” = (American Idioms Dictionary, səh.42) = Sürücülük vəsiqəsi almadan maşın almaq dəryada balıq sevdasına oxşayır = At almamış cilov almaq;

Call the dogs off - (itləri geri çağırmaq), yəni kimisə təqib etməyi dayandırmaq. Məs.: “All right, I surrender. You can call your dogs off” (American Idioms Dictionary, səh.47) - Yaxşı, təslim oluram. Məni təqib etməyə bilərsən;

Cat got your tongue? - Dilini nişik yeyib? “Answer me! What's the matter? Cat got your tongue?” (American Idioms Dictionary, səh.50) - Cavab ver! Nə olub? Səsin batıb?

(Dilini nişik yeyib?) = Niyə dinmirsən? Ağzına su almısan?;

Curiosity killed the cat - (nişiyi hər şeylə maraqlanmaq öldürdü). Bu atalar sözü hər şeylə maraqlanmağın çox təhlükəli olduğunu bildirir. Şablon ifadədir. Azərbaycan dilində qarşılığı belədir: “Hər yerə burnunu soxma, burunsuz qalarsan”;

To eat like a horse - (at kimi yemək) = Donuz kimi yemək; Məs.: “No wonder he’s so fat. He eats like a horse” - Onun kök olmasına təəccüblənmək lazım deyil. Donuz kimi yeyir (American Idioms Dictionary, səh.86);

Go to the dogs - (itlərin yanına getmək) - it gününə düşmək; süqut etmək və s. Məs.: “The government is going to the dogs” = Hökumət süqut edir (American Idioms Dictionary, səh.141);

Hit the bull’s eye - (öküzü gözündən vurmaq) = quşu gözündən vurmaq;

Hold your horses! - atını cilovla = Səbrli ol! Hövsələni bas! Əsəblərini cilovla;

Horse of another color - (başqa rəngli at) = bu başqa məsələ; Bu ayrı söhbət. Məs.: “I was talking about trees, not bushes. Bushes are a horse of another color” (American Idioms Dictionary, səh.168). Mən ağaclardan danışmışdım, kollardan yox. Kol başqa söhbətdir;

Horse play - (at oyunu) - fiziki aktivlik və sərbəst oyun, əylənmə = atılıb düşmək;

In the doghouse - (it evində) = qara siyahıya düşmək; işə düşmək; zibilə düşmək;

In two shakes of a lamb’s tail - (quzunun quyruğu iki dəfə silkələnənədək) = bir göz qırımında. Məs.: “I’ll be there in two shakes of a lamb’s tail” - Bir göz qırımında orda olacağam. (American Idioms Dictionary, səh.185);

Kill the fatted calf - (kök dana kəsmək) - kiməsə qurban kəsmək; Bu ifadə yolunu azmış oğlunun qayıtmasından bəhs edən Bibliya rəvayətindən götürülüb;

Lead a dog’s life and live a dog’s life - (it həyatı sürmək və ya yaşamaq) = çox miskin və əziyyətli bir həyat sürmək; it günündə yaşamaq;

Not enough room to swing a cat - (nişik oynatmağa yer yoxdur). Folklor ifadəsidir = Təpənəməyə yer yoxdur; İynə atsan yerə düşməz;

Play cat and mouse with someone = siçan-nişik oynamaq. Göründüyü kimi hər iki dildə eynilik təşkil edir;

Put on the dog - (itə oxşar geyinmək) = əlinə keçəni geyinmək; əcaib-qəraib geyinmək. Məs.: “The Smiths really put on the dog at their party last Saturday” (American Idioms Dictionary, səh.266) = Smitlər doğrudan da ötən şənbə günü keçirilən yığıncaqda çox qəribə geyinmişdilər;

Put the cart before the horse - (arabanı atın qarşısına qoymaq) = bir işi baş-ayaq görmək;

Rain cats and dogs - (it-nişik yağışının yağması) = şıdırğı yağış yağmaq;

See a man about a dog - (itdən ötrü adamla görüşmək) = qeyri-rəsmi işlənən idiomdur, əsasən ayaq yoluna gedərkən söylənilir. Məs.: “I don't know where Tom went. He said he had to see a man about a dog” (American Idioms Dictionary, səh.285) - Bilmirəm Tom hara getdi. Deyirdi ki, su başına (ayaqyoluna) getməliydi;

Separate the sheep from the goats - (qoyunu keçidən ayırmaq) = tükü tükədən seçmək; iki eşşəyin arxasını bölmək;

Serve as a guinea pig - üstündə təcrübə aparılmaq = Dəlləkliyi özgənin başında etmək. Məs.: “Try it on someone else! I don't want to serve as a guinea pig” (American Idioms Dictionary, səh.288) = Başqası üzərində bunu sınaqdan keçir. Mən istəmirəm dəlləkliyi mənim başımda edəsən;

Straight from the horse's mouth - (birbaşa atın ağızından) - Mötəbər mənbə. Məs.: “I know it's true! I heard it straight from the horse's mouth” (American Idioms Dictionary, səh.310) = Bilirəm ki, bu həqiqətdir, çünki mən bunu mötəbər mənbədən eşitmişəm;

Tail wagging the dog - (iti arxasınca aparın quyruq) - Bu idiom elə situasiyada işlənir ki, kiçik bir şey böyük bir orqanizmi idarə edir. Azərbaycan dilində bu misalın qarşılığını təxminən belə demək olar: Yüyəni əlində saxlamaq; Bapbalaca boyu var, dam dolusu toyu var; Ağıl yaşda deyil, başdadır və s. Məs.: “John was just hired yesterday, and today he is bossing everyone around. It is a case of the tail wagging the dog” (American Idioms Dictionary, səh.315) = Conun dünən işə götürülməsinə baxmayaraq, bu gün artıq ətrafdakılara ağılıq edir. Boyuna bax, işinə bax!

That's the straw that broke the camel's back - (dəvənin belini axırıncı saman çözü)

sındırdı) = bu şablon ifadə xalq arasında “səbr kasası dolmaq, hövsələsi tükənmək” kimi anlaşılır = Səbri bir tükəndən asılı olmaq;

There is more than one way to skin a cat - (nişiyin dərisini soymaq üçün bir neçə yol var) = problemin bir neçə həlli var. Məs.: “If that way won't work, try another way. There's more than one way to skin a cat” (American Idioms Dictionary, səh.329) = Bu üsul kara gəlmirsə, başqasına əl at. Həmişə bir çıxış yolu tapmaq olar;

When the cat is away, the mice will play - (nişik olmayanda siçanlar kef eləyir) = At ölüb, itlərin bayramıdır = Biri ölməsə, biri dirilməz;

Wild horses couldn't drag someone - (vəhşi atlar heç kimi sürüyə bilməzlər) = zorla iş olmaz; könlü olmasa heç kəsi bir iş görməyə məcbur etmək olmaz = Zorla bir iynəni də saqlamaq olmaz;

You can't teach an old dog new tricks - (qoca köpəyə təzə hiylə öyrədə bilməzsən) = Qoca öküzü öldürmək olar, öyrətmək yox; Qırxında öyrənən gorunda çalar; Qoca tülküyə təzə kələk öyrətmə;

The black sheep of the family - (ailənin qara qoyunu) yəni hər hansı bir kollektivdən qovulmuş və heç vaxt yada salınmayan şəxs. Bu birləşmə atalar sözündən götürülüb və bütövlükdə belədir: “There is a black sheep in every family” = Meşə çaqqalsız olmaz. İngilis dilində bu atalar məsələnin kökü oradan götürülüb ki, sürüdə adətən qoyunların əksəriyyəti ağ olur, çox az hissəsi isə qara. Yəni qara qoyun olmayan sürü yoxdur;

Bull in a china shop - (çini qablar dükənində öküz) - yəni çətin bir situasiyada özünü apara bilməyən və yaxud hər şeyi salıb sındıran köntöy adam. Adətən kişilərə aid işlədilir. Azərbaycan dilində “Elə bil əlləri tonaldır”, “Əlləri bişib”, “Dəvə oynayanda qar yağar” və s. kimi qarşılıq vermək olar;

Change horses in midstream - (çayın ortasında atları dəyişmək) - yəni hər hansı bir vacib hadisə ərəfəsində kimisə, xüsusilə rəhbərləri dəyişmək. Məsəldən belə nəticə çıxarmaq olar ki, arxın (çayın) ortasında atları dəyişmək cəhdi fəlakətə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan dilində qarşılığını elə eynilə də demək olar: “Arxın ortasında atları dəyişməzlər” və yaxud “İşin qızğın çağında aləm bir-birinə dəydi”; İşin şirin yerində

erməni gəlidi ki, allah saxlasın;

Dark horse - (sirli at) - yəni əksəriyyət tərəfindən çox az tanınan, lakin hər hansı bir şəxs (və ya şəxslər) tərəfindən qələbə çalacağı gözlənilən yarış iştirakçısı. Bu ifadə tez-tez siyasi seçgilərdə gözlənilməz namizədə aid olaraq işlədilir. Bu sabit söz birləşməsi cıdır yarışları jarqonundan yaranıb. Məs.: “The voters know very little about Mr. Johnson. He’s a dark horse and I think he will win the election” - (A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use, səh.18) - “Seçicilər mister Consonu çox az tanıyırlar. O, gözlənilməz sürürdür, mənə elə gəlir ki, seçkilərdə o, qələbə çalacaq”. Azərbaycan dilində qarşılığını belə vermək olar: “Панақ алта ятан оғлан”. Rus dilində daha dəqiq tərcüməsi var: “Тёмнаə лошадка”;

Dog days - (it günləri) - yəni həddindən artıq isti günlər. Bu ifadə öz mənşəyini astronomiyadan götürüb. İyul və avqust aylarında olan günlərdir ki, bu vaxt it ulduzu - Sirius Günəşlə birlikdə qalxır. Qədim zamanlarda belə bir inam var idi ki, Siriusla Günəşin birgə istisi boğanaq və bürkülü havaya səbəb olur. Azərbaycan dilində “Göydən od yağır”, “İti də qovsan çölə çıxmaz” birləşmələri bu misala uyğun gəlir;

Dog eat dog - (it iti yeyir) - kobud rəqabət, bəhsə-bəhs. Bu ifadə heyvanların həyatından götürülüb. Heyvanlar lap son, ümitsiz vəziyyətdə bir-birini yeyirlər. Azərbaycan dilində “Bir-birinin başını yemək”, “Bir-birinin ətinə yemək” birləşmələri buna uyğundur;

Get off one’s high horse - (hündür atdan düşmək) - yəni artıq birinci olmamaq. “Yuxarıdan aşağı enmək”, “Hər şirin günün bir acı sabahı var”, “Hər gecənin bir gündüzü var”, “İgid odur, atdan düşə, atlana” məsəlləri bu idioma uyğun gəlir.

Horse sense - (ata qarşı həssas, at həssaslığı) - yəni sağlam düşüncə, ağıl, dərrakə, uzaqgörənlik. Bu ifadə ordan kök alıb ki, atların üstün və çatışmayan cəhətlərini bilən adam ən yaxşı at seçib ala bilər. Ona görə də uzaqgörən adamlar haqqında bu ifadə işlədilə bilər. Azərbaycan dilində belə demək olar: “Yerin altını da bilir, üstünü də”, “Bilmədiyi şeyə qurd düşər” və s.

Let sleeping dogs lie - (yatmış itləri oyatmayın) - yəni xoşagəlməz situasiya, hadisə yaratmaq və ya açıb-ağartmaq. Bu ifadə yatmış keşik itlərindən misal kimi götürülüb ki,

bu itlər oyandıqda hay-küy salırlar. Azərbaycan dilində: “Nə dil bilsin, nə dodaq”, “Söz dəmir kimidir, döyərsən uzanar”, “Bir daş altda, bir daş üstə”, “Arı şanına çöp üzətməz”;

Let the cat out of the bag - (nişiyi torbadan buraxmaq) - yəni sirri dağıtmaq, ağzında söz saxlamamaq. Azərbaycan dilində: “Sizin aranızda ala qarğa bala çıxartmaz”, “Açaram sandığı, tökərəm pambığı”, “Ağzında su ilinməz” və s.

Lucky dog - (xoşbəxt it) - yəni bəxti gətirən adam. Bu jarqon idiom iki dost arasında işlədilə bilər = “Bəxtəvər başına” = “Bəxti itin dalındadır”;

Sacred cow - (müqəddəs inək) - toxunulmaz və ya dəyişməz fikir, əşya və s. Bu elə fikir və əşyalar üçün işlədilir ki, onları dəyişdirmək mümkün deyil, çünki kimsə buna qadağa qoyub. İdiomun mənşəyi Hindistandan gəlir, çünki orada inəklər müqəddəs və toxunulmazdır, onları yemək olmaz.

“Don’t suggest that the boss should get rid of one of his secretaries so that we might hire another clerk to help us. The subject of his secretaries is a sacred cow” - (A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use, səh.72) - “Düşünmə ki, müdir katibələrinin birindən də olsa vaz keçə bilər, belə ki, gərək başqa xidmətçi tutaq ki, bizə kömək etsin. Onun katibələri toxunulmaz mövzudur; Azərbaycan dilində: Böyük tövlənin eşşəyidir.

Take the bull by the horns - (öküzü buynuzlarından tutmaq) = Ölümlə üz-üzə gəlmək; çətin və xoşagəlməz situasiya ilə cəsurcasına üzləşmək. Rus dilində tərcüməsi eynidir: “Vzətğ bıka za roqa”; Azərbaycan dilində: Ayı kahasına girmək, ilan deşiyinə əl soxmaq kimidir; itlə dostluq eləmək...;

Till the cows come home - (inəklər evə gələndə) - yəni şər vaxtı, gün batanda; Mal öyrüşdən qayıdanda və s.

Ev heyvanları əsasında yaranmış zoometaforizmlərə aid misalları çox göstərmək olar. Onların daha dəqiq siyahısı dissertasiyaya əlavə edilmiş lüğətdə təqdim edilir.

b) Vəhşi heyvan adlarının metaforikləşməsi:

Ümumiyyətlə, müqayisə olunan dillərdə vəhşi heyvan adları (hərfi mənada)

miqdarca ev heyvan adlarından çoxdur. Amma onlar ev heyvanlarına nisbətən az metaforikləşir. Ev heyvanları insana aid metafora yaradan geniş məcazlaşma imkanına malikdir. Vəhşi heyvan adları ilə yaranan zoometaforizmlərin daha az məcazilik çalarına malik olmaları onunla izah olunur ki, dil daşıyıcıları olan - insanlar vəhşi heyvanlarla tez-tez qarşılaşırlar və onların davranışlarını, vərdişlərini və xasiyyətlərini kifayət qədər yaxşı bilmirlər. Vəhşi heyvan adları ilə əlaqədar olan zooxarakteristikaların bir hissəsi müqayisə olunan dillərin birində xarakteristik funksiyada işlədilir, o birində isə yox. Bu, müqayisə edilən dillərin daşıyıcısı olan - xalqın yaşadığı ərazinin coğrafi mövqeyindən asılıdır, yəni Azərbaycanda məskunlaşan və azərbaycanlılara yaxşı tanış olan heyvanlar İngiltərədə məskən salmaya da bilər və əksinə. Məsələn, Azərbaycan dilində xarakterizə edici funksiyada işlədilən bu cür vəhşi heyvanlardan: çaqqal, pələng, gərəşən, maral, ceyran və s. adlarına ingilis dilində çox az-az rast gəlinir və yaxud ingilis dilində: ferret (qoxarca; xoryok), Guinea-pig (dəniz donuzu), hare (ada dovşanı), hedgehog (kirmisi), badger (porsuq), coon (yenet) və s. Azərbaycan dilində insanı səciyyələndirmək üçün işlənmir və ya həddindən çox az işlənir.

Bu qrup zoometaforizmlərin sırasında antonim mənə daşıyanlara da təsadüf edilir, yəni eyni obraz insanı bir mənada mənfi cəhətdən səciyyələndirir, digər mənada isə müsbət cəhətdən. Bu cür hallara Azərbaycan zoometaforizmlərinin semantikasında tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycan dilində müxtəlif mənəsi olan zoometaforizmlər: qurd (canavar) - wolf; şir - lion; qartal - eagle və s. Qurd zoonimi həm mənfi (qurd kimi gəmirmək; canavar kimi yırtıcı), həm də müsbət (boz qurd; döyüşə qurd kimi girmək; qurd ürəyi yemək) mənada işlənir. Aşağıda verilmiş vəhşi heyvan adları ilə bağlı dil faktları bütün bu xüsusiyyətləri təsdiq edir:

Cry wolf - (“canavar” deyə çıxırmaq) = yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı. Bu ifadə Ezopun təmsillərinin birindən götürülüb. Bu təmsildə çoban oğlan yalandan canavarın sürüyə hücum etdiyini söyləyərək camaatı köməyə çağırır. Əvvəl-əvvəl camaat onun qışqırığına yüyürüb gəlir. Lakin o, bu hərəkəti bir neçə dəfə təkrar etdikdən sonra artıq ona heç kim inanmır. Bir gün canavar doğrudan da, sürüyə hücum edəndə çoban oğlan nə qədər “canavar” deyə çıxırırsa da, heç kim onun köməyinə gəlmir.

Aşağıdakı misal bu məsələyə aydın şəkildə nümunədir: “Every Friday that man comes in to the police station and says he thinks he has been rubbed. When we get to his house there is never anything missing. I think he is just crying wolf. You can’t believe him anymore” - Hər cümə günü o kişi polis idarəsinə gəlib deyir ki, evini oğurlayıblar. Amma biz onun evinə gedib baxanda hər şeyin yerində olduğunu görürük. Deyəsən, yalançının evi yandı, heç kim inanmadı məsəli ona aiddir. Daha onun heç bir sözünə inanmaq olmaz. (Sh. Vance Laflin, “Something to Crow About”, səh.16);

Eager - beaver - (çalışqan qunduz) - özünü ora-bura vuran, zəhmətkeş və s. Bu ifadə ondan irəli gəlir ki, qunduz çox çalışqan, zəhmətsevər və fəal heyvandır. Onun bu cəhəti insanları müsbət tərəfdən səciyyələndirmək üçün işlədilir. Lakin bu ifadənin mənfi mənası da var ki, o da başqalarına özünü göstərmək, gözə soxmaq cəhdidir = Özünü oda-közə vurmaq;

The Lion’s share - (şir payı) - ən böyük pay. Şir adətən özünə pay bölgüsündə ən böyük hissəni götürdüyündən bu ifadə də oradan yaranıb. Rus dilində daha dəqiq qarşılığı var: “Ləgvinaə dolə”. Məs.: “The children ate the lion’s share of the ice-cream. They left only a few spoonfuls for their parents (Sh.Vance Laflin, “Something to Crow About”, səh.51) - Uşaqlar dondurmanın çoxunu yedilər, yalnız bir-iki qaşığı valideynlərinə saxladılar.

Monkey around - meymunluq etmək, şitlik etmək və s. Bu birləşməyə sinonim olan “clown around” (təlxəklik etmək), “horse around” (hər şeyi maraqla nəzərdən keçirmək), “fool around” (axmaqlıq, şitlik etmək) və s. birləşmələrdə “horse around” hərəkətin fiziki tərəfini nəzərdə tutur, “clown around” isə “səfehlik etmək” deməkdir, “fool around” daha ümumi məna kəsb edir və əvvəlki idiomların üçünü də əvəz edərək sinonim cərgədə dominant mövqe tutur. Məs.: “The children have to play in the bedrooms. The living room is not for them to monkey around in”. (Sh.Vance Laflin, “Something to Crow About”, səh.56) = Uşaqlar yataq otaqlarında hər nə istəyirlər edə bilərlər, ancaq qonaq otağında meymunluq etmək olmaz.

Monkey business - (meymun biznesi) - jarqondur, iki mənada işlənir: 1) şübhəli fəaliyyət; 2) dəcəllik etmək. Məs.: “The boss wasn’t sure but he suspected that there was

some monkey business going on with the company accounts” (Sh.Vance Laflin, “Something to Crow About, səh.56) - Müdir dəqiq bilmirdi, amma şübhələnirdi ki, kompaniyanın hesabatında nə isə şübhəli işlər görülür.

Wolf in sheep’s clothing - qoyun dərisi geymiş canavar. Bu ifadə nağıldan yaranıb. Bu nağılda canavar qoyun sürüsünə yaxınlaşmaq üçün qoyun dərisi geyir ki, nəzərdiqqəti cəlb etməsin. Məs.: “John is such a good-looking young man, women are attracted to him quickly. It’s easy to see why people who don’t know him think he is probably a wolf in sheep’s clothing. In fact, he is really a gentleman” (Sh.Vance Laflin, “Something to Crow About”, səh.92) - Con elə yaraşığı, cavan oğlandır ki, qadınların diqqətini o saat cəlb edir. Aydındır ki, onu tanımayan adamlar onun qoyun dərisi geymiş canavar olduğunu hesab edirlər. Əslində isə o, əsl centlmendir.

Vəhşi heyvanların adları ilə zoosəciyyələndirmələr atalar sözü və məsəllərin tərkibində daha sabitdir və ümumişlək xarakterə malikdir. Məs.: When the fox preaches, take care of your geese - tülkü ki başladı moizə oxumağa, qazlarından muğayat ol. Yəni - “Şirin dilə, yağlı sözə aldanma” və yaxud - “Şirin dillə ilanı yuvasından çıxarmaq olar”. Burada həm nəsihət, həm məsləhət, həm də mənfi hərəkətə qarşı münasibət bildirilir.

Who keeps company with the wolf, will learn to howl - canavarla dostluq edən ulamağı öyrənər. Azərbaycan dilində isə belə demək olar: “Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da, həmxiyyəti olar”. Rus dilindəki qarşılığı tamamilə eynidir: “S volkami jitğ, po volçği vitğ”, “S kem povedeşğsə, ot toqo i nabereşğsə”.

İngilis dilində daha çox işlənən as...as müqayisə qoşması Azərbaycan dilində də mövcuddur və tərkib demək olar ki, olduğu kimi saxlanılır. Məsələn:

as hungry as a bear - ayı kimi ac. Tərkib olduğu kimi saxlanılır, ancaq hər dilin özünün çalarına uyğun olaraq. Bizim dilimizdə “qurd kimi ac” variantı işlənir.

-as blind as a bat = yarasa kimi kor;

-as smart as a fox = tülkü kimi hiyləgər;

-as quiet as a mouse = siçan kimi sakit;

beard the lion in his den - (şirlə onun öz yuvasında vuruşmaq) - yəni düşmənlə

onun öz tornağında vuruşmaq. Azərbaycan dilində işlənən “Gəmidə oturub gəmiçi ilə dava eləmək” məsəli verilmiş idioma uyğundur. Məs.: “I went to the tax collector’s office to beard the lion in his den” (American Idioms Dictionary, səh.56) - Getdim vergi tonlama idarəsinə ki, məsələni yerində həll edir.

Keep the wolf from the door - (canavarı qarıdan uzaq saxlamaq) - yəni özünü minimal səviyyədə təmin etmək; özünü sadəcə aclıqdan, şaxtadan və s. qorumaq. Azərbaycan dilində belə demək olar: “İçməyə suyum olsun, yeməyə çörəyim”. Məsələn: “I don’t make a lot of money, just enough to keep the wolf from the door” (American Idioms Dictionary, səh.192) - Mən çox pul qazanmıram, necə deyərlər, “içməyə suyum var, yeməyə də çörəyim”.

Make a monkey out of someone - (kimisə meymun yerinə qoymaq) = kimisə axmaq (gic, eşşək) yerinə qoymaq. Məs.: “Are you trying to make a monkey out of me?” - Məni eşşək yerinə qoyursan? - (American Idioms Dictionary, səh.215). Bu misalda mənfi anlayış üstünlük təşkil edir.

Throw a monkey wrench in the works - (işdə meymun əngəli törətmək) = yəni kiminsə planlarına mane olmaq, əngəl törətmək; kiminsə işinə pəl vurmaq. Məs.: “I don’t won’t to throw a monkey wrench in the works, but have you checked your plans with a lawyer?” (American Idioms Dictionary, səh.330) = Sənin işlərinə pəl vurmaq istəmirəm, amma bu planlarınla əlaqədar vəkillə məsləhətləşmişəm?

c) Quş adlarının (ornitonimlərin) metaforikləşməsi:

Quş adlarını ayrılıqda tədqiq etmək maraqlıdır. Belə ki, quş adları ilə işlənən zoometaforizmlər özlərində quşlara məxsus qəribə xüsusiyyətləri, onların quruluşundakı müxtəlifliyi, çıxardıqları spesifik səsləri, onların yaş xüsusiyyətlərini və s. birləşdirirlər.

Zoologiya elminin quşlardan bəhs edən bölməsinə ornitologiya, dilçiliyin öyrəndiyi quş adlarına isə ornitonimlər deyilir. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmişik ki, ingilis dilində ən çox işlənən ornitonimlər aşağıdakılardır:

bird (quş); chicken (cücə); cock (xoruz); crane (durna); crow (qarğa); cuckoo (ququ quşu); daw (dolaşa quşu); dove (göyərçin); duck (ördək); eagle (qartal); gander (erkək

qaz); goose (qaz); gosling (qaz balası); gull (qağayı); hawk (qırğ); hen (toyuq); kite (şahin); lark (torağay); magpie (sağsağan); ostrich (dövəquşu); owl (bayquş); parrot (tutuquşu); peacock (tovuz quşu); pigeon (göyərçin); raven (erkək qarğa); rook (dolaşa, qara qarğa); turkey-cock (hind quşu).

Bird (quş) - hind-Avropa dilləri ilə əlaqəli bir zoonimdir və bu söz ilkin mənada balaca quşlara aid edilirdi. Qədim alman dilində “bor”, alman dilində isə “empor” - “yuxarı” mənasını, qədim hind dilində -“bhur” - “sürətlə getmək” mənasını, osetin dilində “byryn”, “byrd” - “süzmək”, yunan dilində “ornis” -“quş” mənasını, latın dilində “orire” - “qalxmaq” mənasını verir. Hal-hazırda işlənən “bird” sözü isə ümumiyyətlə “quş” mənasını verir (152, s.43,46).

İnsanın obrazlı şəkildə səciyyələndirilməsi üçün quş adlarından istifadə edərkən onlar, əsasən, müsbət tərəfdən xarakterizə olunurlar.

İngilis dilinin ornitonimləri ilə işlənən ifadələr, birləşmələr Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı öz əhəmiyyətini itirir, yəni həmin ornitonimin qarşılığını bizim dildə də quş adı ilə vermək nadir hallarda mümkün olur və ya təsadüfən uyğun gəlir. Məs.: Like water off a duck's back - (ördəyin üstündən tökülən su kimi). Yəni sözün və hərəkətin kiməsə heç bir təsiri olmaması. Su ördəyin üstündən tökülərkən, onun yağlı lələkləri imkan vermir ki, onun bədəni islansın. Eləcə də hər hansı bir söz və ya hadisə, məsləhət kiməsə bir təsir etməsə, bu ifadəni işlətmək olar. Azərbaycan dilində belə demək olar: “Heç tükü də tərənəmədi”, “Bir qulağından alıb, o birindən ötürdü”. Danışıq dilində: “Anam mənə məsləhət verincə, itimiz qırx milçək tutdu”. Göründüyü kimi, bütün verilən ekvivalentlərdə “ördəyin adı çəkilmədi, amma mənə Azərbaycan dilinə uyğun saxlandı. Hind-Avropa dillərindən olduğu üçün rus dilində bu misal eynilə təkrar olunur: “Kak s qusə voda”.

A bird is known by its song - (quş nəğməsi ilə tanınar) = “Alıcı quş (ət yeyən quş) dimdiyindən tanınar”, “Aslan yatışından bəllidir” = “Vidna ptiüa no polētu”.

A black hen lays a white egg - (Qara toyuq ağ yumurtlar) = “Ağ inəyin qara balası” = “Ot çernoy korovı da beloe moloçko”.

A cock is valiant on his own dunghill - (hər xoruz öz peyinliyində qoçaqdır) = “Hər

quş öz yuvasında ağadır”, “Торпақ güclü olar, hər kəs öz yerində aslandır”, “Öz örlüşündə Muradəli də bəydir”, “Evdə xoruzdur, çöldə toyuq”. Rus dilində: “Vsək kulik na svoem bolote velik”.

As black as a crow - (qarğa kimi qara) = “Gecə qara, cücə qara” = “Qarıqara dozanqurdu kimi”, “Тисмиса kimi qara”

Better an egg today, than a hen tomorrow - (áoğünkü yumurta sabahkı toyuqdan yaxşıdır) = Bu məsələ çox yaxın bir məsəl Azərbaycan dilində də var: “Bugünkü sərçə sabahkı turacdən yaxşıdır” və yaxud “Bugünkü öfkə sabahkı quyruqdan yaxşıdır”, “Soğan olsun, nağd olsun” və s. Rus dilində: “Siniüa v rukax luçşe solovğə v lesu”.

Curses like chickens come home to roost - (Qarğış da cücələr kimi qayıdıb öz hinində dincəlir) = “Qarğış eləmə qayıdıb özünü tutar”; “Qarğışın iki başı olar”; “Özgəsinə quyu qazan özü düşər” = “Ne roy druqomu əmi, sam v nee popadeşğ”.

Every man thinks his own geese swans - (hər kəs öz qazlarını qu quşu hesab edir) = “Hər kəsin qarğası özünə qırğıdır”, “Heç kəs öz ayranına turş deməz”, “Hər kəsin balası özünə şirindir” = “Svoe ditə krivo, da milo”.

Hawks will not pick hawk’s eyes out - (şahin şahinin gözünü oymaz) = “İt itin ayağını basmaz” = “Voron voronu qlaz ne vıklöet”.

He that would have eggs must endure the cackling of hens - (könlü yumurta istəyən toyuqların qaqqılıtısına dözməlidir) = “Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək” = “Löbim katatğsə, löbi i sanki vozitğ”.

It is an ill bird that fouls its own nest - (öz yuvasını batıran quş nis quşdur) = “Ağıllı adam evin sirrini bayırda danışmaz” = “Vınosit sor iz izbi”.

One swallow does not make a summer - (Bir qaranquşun gəlişi hələ yay deyil) = “Bir gül ilə bahar olmaz” = “Odna lastoçka vesni ne delaet”.

That cock won’t fight - (bu xoruz vuruşmayacaq), yəni bu kələk baş tutmaz - “Keçəl suya getməz”, “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır” = “Gtot nomer ne proydet”.

You cannot catch old birds with chaff - (qoca quşları cələ ilə aldadıb tutmaq olmaz) = “Qoca tülkü tələyə düşməz” - “Strelənoqo vorobğə na məkinə ne provedeşğ”.

To be hen-pecked - (toyuq tərəfindən dimdiklənmək) = “Qarıpazaltı olmaq”; “Bəy

ilə bostan əkənin tağı çiyində gərək”; “İş ki, düşdü arvada, ölən gününü sal yada” = “Bitğ u koqo-libo pod başmakom”.

Birds of one feather - (bir tərəfə uçan quşlar, eyni tərəfə uçan quşlar) = “Taylı tayın tapar” = “Eşşək anqırar, tayını tapar” = “Quşu quş ilə tutarlar” = “Πτιüü odnoqo polëta”.

To count one’s chickens before they are hatched - “Cücəni payızda sayarlar” = “Oğlan evində toydu, qız evinin xəbəri yoxdu” = “Qaz vurmamış tükünü bölüşürlər” = “Delitğ şkuru neubitoqo medvedə”.

One’s handwriting is like chicken track - (elə yazıb ki, elə bil toyuq eşələyib) = “İlan-qurbağa yazmaq” = “Cızma-qara etmək” = “Πisatğ kak kuriüa lapoy”.

as the crow flies - qarğa uçuşu kimi (dümdüz).

crow’s foot - (qarğa pəncəsi) = gözün uclarındakı qırışlar.

İngilis dilində metaforik ornitonimlər bəzən as...as müqayisə bağlayıcısı ilə də işlənir:

As naked as a jaybird – (zığ-zığ quşu kimi lüt).

“Jaybird” tutuquşunun bir növüdür ki, həmişə lələklərini yolub tökərək çılpaq qalır.

As proud as a peacock = Özünü tovuz quşu kimi dartmaq = Özünü qaz kimi çəkmək = Özünü təzək yemiş tula kimi dartmaq.

As scarce as hen’s teeth – (toyuğun dişləri kimi seyrək, az).

As mad as a wet hen - (islanmış toyuq kimi qəzəbli), yəni hirsli = “Əti kəsilmmiş kimi”, “Qulaq - quyruğu kəsilmmiş ənik kimi qəzəbli” və s.

İngilis dilində nominativ xarakterli birləşmələrdə rast gəlinən ornitometaforizmlər:

be a dead duck = onun işi bitib (jarqon kimi - “ölü”).

Fəli birləşmələrdə işlənən ornitometaforizmlər:

to eat like a bird – quş kimi (az) yemək; Danışıq dilində: Toyuq kimi dimdikləmək (insana aid).

to go cold turkey – (soyuq hinduşka) = qəfil nəyisə xırpı kəsmək, dayandırmaq;

to get one’s ducks in a row – işlərini səhmana salmaq;

to kill the goose that laid the golden egg – (qızıl yumurta verən qazı kəsmək) = çörək verən əli (heyvan və s.) kəsmək;

to get goose bumps and get goose pimples – dərisi qaz dərisi kimi dımır-dımır olmaq; tükləri biz-biz durmaq;

to go to bed with the chickens – toyuq-cücə ilə yatmağa getmək, yəni yatmağa tez getmək;

like a sitting duck – (oturmuş ördək kimi) = “Çəpər sərçəsi başını kola soxub, elə bilir heç kim onu görmür”;

lovely weather for ducks – (ördəklər üçün xoş hava), yəni yağışlı hava;

make someone eat crow – (kiməsə qarğa yedirtmək), yəni “Ya sözünü geri götür, səhvini boynuna al, ya da aşının duzu veriləcək”;

neither fish nor fowl – (nə balıqdır, nə quş) = “Nə ətdir, nə balıq”; “Nə tüfəngə çaxmaqdır, nə dümbəyə toxmaq”;

run around like a chicken with its head cut = başı kəsilmiş toyuq kimi fırlanmaq.

The early bird gets the worm – (tez gələn quş qurdu yeyir) = “Faraş quş qurd tutar”; “Rannə пташка нос витирает”.

wild goose chase – (vəhşi qaz ovu) = əbəs yerə axtarış; dünənki günlə yaşamaq.

bird's eye view – (quşuçuşu baxış), yəni hər hansı bir əşyanın və ya obyektin quşuçuşu (ötəri) nəzərdən keçirilməsi.

chicken out – (cücə kimi qaçmaq) = qorxudan sarısını udmaq (bir işi görmək üçün çox qorxmaq, çəkinmək); Qorxudan quş bişirmək (danışiq dilində); Suyu üfürə-üfürə içmək.

What is sauce for the goose is sauce for the gander – dişi qaz üçün yaxşı olan erkək - qaz üçün də yaxşıdır = “Qonşuda bişər, bizə də düşər”.

Cock and bull story – (xoruzla öküzün hekayəti) = uydurma, cəfəngiyyat;

Cook one's goose – (kiminsə qazını bişirmək), yəni kiminsə bazarı bağlandı, işi bitdi, planları dağıldı; Kiminsə aşını bişirmək.

Ornitometaforizm şəklində olan elə məsəllər var ki, onlar hər iki dildə eynidir. Məsələn:

To kill two birds with one stone – bir ox (güllə, daş) ilə iki quş vurmaq.

Every bird likes its own nest = “Hər quşa öz yuvası xoşdur”, “Hər kəsə öz vətəni

şirindir” və s.

Quş adları ilə işlənmiş elə məsəllər də var ki, onlar ingilislərin tarixi, ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Müəyyən elmi, bədii əsərləri oxumasan, xalq yaradıcılığına bələd olmasan ayrı-ayrı faktları izah etmək çətindir. Fikrimizi bir dil faktı ilə yekunlaşdıraq:

Albatross around one's neck – (kiminsə boynundan albatros quşu kimi asılmaq). Albatros dəniz sahillərində yaşayan iri quşdur. Bu ifadə S.T.Koleric tərəfindən yazılmış “Qədim dənizçilər haqqında qırov” şerindən yaranmışdır. Bu şerdə göstərilir ki, bir dənizçi xeyirxah albatros quşunu vuraraq bütün gəmi heyətinə bədbəxtçilik gətirir, Dənizçini cəzalandırmaq məqsədi ilə ölü quşu onun boynundan asaraq daşımağa məcbur edirlər.

Azərbaycan dilində bu idiomun qarşılığını belə demək olar: “İti öldürənə sürüdərlər”; “Kiminsə boynundan dəyirman daşı kimi asılmaq” və s.

Quş adları ilə atalar sözləri və zərb məsəllər çoxdur. Onlarla bütövlükdə dissertasiyaya əlavə olunan lüğətdə tanış olmaq olar. Biz burada səciyyəvi olan dil faktlarından nümunələr tədqim edirik.

ç) Balıq adlarının (ixtionimlərin) metaforikləşməsi

Dildə olan bütün balıq adlarının cəmi “ixtionimlər” adlanan qrupu təşkil edir. Buraya həm çayda yaşayan, qismən, xırda balıqlar, həm də dənizdə, deryada, okeanda yaşayan iri balıqlar daxildir. Məlum olduğu kimi, balıqlar insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Balıqlar təkcə keyfiyyətli qida məhsulu deyildir. Balıqlar müxtəlif elm sahələrinin tədqiq obyektidir. Balıq adlarının leksik-semantik və struktur baxımdan tədqiqi böyük linqvistik əhəmiyyətə malikdir.

İngilis dilinin ixtionimlərindən metaforik mənada daha çox elə “fish” (balıq) sözünün özü işlənir. M.M.Makovski bu termin - sözün etimologiyasını hərtərəfli şərh edir (152, s.70). Onun verdiyi təsvirə nəzər yetirək: Qədim sakson dilində, qədim alman dilində “fise”, Daniya və İsveç dilində “fisk” kimi təsvir edilir. Latın dilində “piscis”, qədim irland dilində “iax” kimi sözlər “balıq” mənasını verir. Bunu müəllif balıqların

çıxardıqları xüsusi səslərlə, səs təqlidi ilə əlaqələndirmişdir. İngilis dilində “fish” termin sözü – toxar dilində “pusäk”, ari dillərində “pisür” sözüə uyğun gəlir.

İngilis dilindəki zərb məsəl və atalar sözlərində ümumi növ adı bildirən “balıq” - fish sözü daha çox işlənir. Ayrı-ayrı balıq növlərinin adlarına isə bununla müqayisədə az müraciət olunur:

carp – sazan balığı; eel – 1) çömrə balığı; 2) ilan balığı sürfəsi; fry – xırda balıq; gudgeon – qumluqçı (çəki balığı sinfindən olan çay balığı); jelly-fish – meduza; minnow – qumluqçu; oyster – krevet (xırda dəniz xərçəngi); shrimp – krevet; whale – kit, balina, herring – siyənək balığı və s.

Azərbaycan dilində “balıq” sözü ilə bağlı çoxlu söz və ifadələr vardır: balıqbaldır, balıqbədən, balıqağız, naqqa, sümsüburun; balıq kimi sürüşkən; çayda balıq yan gedər; Dəryada balıq sevdası; Bulanıq suda balıq tutmaq; sudan çıxarılmış balıq kimi; balıq suda özünü hiss edən kimi; könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək və s.

Sazan, naqqa, siyənək, sümsübalıq, nərə, balina (kit), qızılbalıq, delfin metaforik şəkildə daha çox işlənir. Bunlardan “delfin” (xeyrixah adam), “qızılbalıq” (gözəl qadın) insanı müsbət tərəfdən, yerdə qalanları isə adamları mənfi mənada səciyyələndirmək üçün işlədilir.

İngilis dilində “fish” sözü ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda zərb məsəllər və frazeoloji birləşmələr vardır. Əvvəl onları nəzərdən keçirək:

Gut no fish till you get them – (balığı tutmamış təmizləmə) = Dəryada balıq sevdası, “Qaz vurmamış qazan doldurma”, “Ne deli şkuru neubitoqo medvedə”.

He who would catch fish must not mind getting wet = “Könlü balıq istəyən özünü suya vurmalıdır”, “Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək” = “Çtobı rıbku sğestğ, nado v vodu leztğ”.

If you swear you will catch no fish – (Yalvarmaqla balıq tutmaq olmaz) = “Halva-halva” deməklə ağız şirin olmaz” = “Dua oxumaqla donuz çuğundurluqdan çıxmaz” = “Kiş-kiş deməklə toyuq darıdan çıxmaz” = “Molğboy rıbu ne primaneşğ”.

It is a silly fish that is caught twice with the same bait – (axmaq o balıqdır ki, bir tilova iki dəfə düşür) = “Eşşək eşşəkdir, o da batdığı palçığa ikinci dəfə girmir” = “Qlun

tot, kto popadaetsə na odnom dele dvajdı”.

Never offer to teach fish to swim – (balığa üzməyi öyrətmə) = “Quşa uçmaq öyrətməzlər” = “Ne uçı rıbu ılavatğ”.

The best fish smell when they are three days old – (ən yaxşı balıq da üç gün qalanda iylənər) = “Su da bir yerdə çox qalanda iylənir”: = “Əzizin evinə əzilə-əzilə get” ki, əzizlənsən, çox qalsan iylənərsən (Y.Nəsirli).

Throw him into the Nile and he will come up with a fish in his mouth – (onu Nil çayına da atsan, diri çıxar, hələ ağzında da bir balıq) = “Onu su dəyirmanının boğazına ölü salsan, diri çıxar” = “On i v oqne ne sqorit, i v vode ne utonet”.

Venture a small fish to catch a great one – (xırda balıqdan keç ki, iri balıq tutasan) = “Bir buğda əkməsən, min buğda tapmazsan” = “Nado risknutğ malım radi bolğşoqo”.

It is a good fishing in troubled waters = “Balıq tutan suyu bulanıq istər” = “Bulanıq suda balıq tutmaq istəyir” = “Leqko lovitğ rıbu v mutnoy vode”.

to be a cold fish – (soyuq balıq) = quru və hissiyatsız şəxs; adamayovuşmaz; “ilan kimi soyuq”.

to fish for something – (balıq kimi tilovla tutmaq) – yəni məlumat toplamaq = “Tülkü kimi qulaqlarını şəkləmək, çinədanına yığmaq”.

to have other fish to fry – (qızartmağa başqa balığı olmaq) – başqa görməli işi olmaq; daha vacib işi olmaq. Məs.: “Miss Marple smiled. “I dare say he had his own fish to fry” – Miss Marpl gülümsədi: “Onun özünün başqa qayğıları var idi” (Agatha Christie – “Puzzles”, 1983, səh.96).

like a fish out of water - (sudan çıxmış balıq kimi) = özünü öz yerində hiss etməmək.

fine kettle of fish – (balıqla dolu çaydan) = “Ara qarışıb, məzhəb itib”.

fishy – (balıq kimi) = şübhəli; sürüşkən; gözü su içməmək. Məs.: “I think Harper, that young man wants watching. It’s a fishy story” - “Harper, mənə, o gənc baxmaq istəyir. Bu, çox şübhəli bir hekayətdir”. (Agatha Christie - “Puzzles” - səh.64).

İngilis dilində müxtəlif balıq növlərinə aid zoometaforizmlər də vardır:

Red Herring - (hisə verilmiş siyənək balığı) = əsas, vacib bir məsələdən kiminsə,

nəyinsə diqqətini yayındıran bir şey; yanlış istiqamətə yönəltmək üçün tələ. Bu ifadə oradan yaranıb ki, hissə verilmiş siyənəyin kəskin iyi olur. Tamam başqa bir iy izi ilə gedən it bu iyi tutan kimi başqa iylərin izlərini itirir. = “Mətləbdən uzaqlaşdırmaq”.

packed like sardines - (sardina balıqları kimi sıx - sıx yığılmaq) = “İynə atsan yerə düşməz” = “Kak selğdey v boçke”.

red as a lobster - (xərçəng kimi qırmızı) = qıpqırmızı turp kimi = “Krasniy kak rak”
və s.

d) Həşərat adlarının (insektionimlərin) metaforikləşməsi

Həşərat adları ingilis və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində balıq adlarından çoxdur.

Dilin lüğət tərkibindəki həşərat adlarına “insektionimlər” deyilir. Dildə olan insektometaforizimləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, danışıq dilində daha çox işlənən həşərat adları bunlardır: bee - (arı); beetle (böcək); butterfly (kəpənək); caterpillar (tırtıl, kəpənək qurdu); cricket (cırcırama); drone (erkək arı); earthworm (soxulcan); flea (birə); fly (milçək); gad-fly (mozalan, büyələk, gigovun); gnat (ağcaqanad); grig (cırcırama); hornet (törnəq arısı); louse (bit); maggot (süfə); moth (güvə); muckworm (qurd); spider (hörümçək); wasp (eşşəkarısı); worm (qurd, soxulcan) və s. İnsanların məişətinə ən yaxın olan həşərat adları daha çox metaforik mənə qazanır.

“Beetle” sözünün kökü latın mənşəli “bitela mordiculus” termininə gedib çıxır. “Beetle” (böcək) qədim ingilis dilində “dişləmək” mənasını verən “bitan” felinə uyğun gəlir. Qədim alman dilində -el, -le şəkilçisinin “bant” feli ilə birləşməsi nəticəsində yaranan “beetle” sözünün ikinci mənası olan “çəkic, gürz” arasındakı yaxınlıq da inkar edilmir (211, s.39).

“Beetle” termininin köməyi ilə ingilis dilində bir sıra böcək adları formalaşır və onlar da özlərində leksik - semantik və morfoloji xüsusiyyətləri əks etdirirlər. Bunlar da nağıl qəhrəmanları içərisində, əfsanə və rəvayətlərdə, təmsillərdə özünəməxsus yer tuturlar. Belə ki, ant (qarışqa) və bee (arı) = “işgüzar” mənasını; fly (milçək) = “bekargəzən, avara”; cricket (cırcırama) = “qayğısız yaşayan” mənalarında başa düşülür. Bu zoometaforalar həmin həşəratların yaşayış tərzindən və fəaliyyətindən götürülüb.

Məsələn:

He wouldn't hurt a fly - (milçəyi də incitməz) = “Qarışqanı da tandalamaz”, “Ağzından bal damır”, “Muxi ne obidet”.

Flies are easier caught with honey than with vinegar - (milçəyi sirkə ilə yox, balla tutmaq olar) = “Şirin dil ilan yuvasından çıxarar” = “Laskovie telətki sosut po dve matki”.

Law catch flies, but let hornets go free - (Qanun hörümçək toru kimidir: milçəyi ilişdirir, göyülü (eşşək arısını) ötürür). Yəni qanun kasıblara tətbiq olunur, varlılara isə gücü çatmır = “Şəriət avamlar üçündür” = “Zakon, çto nautina: muxa uvəznet, a şmelğ proskoçet”.

No bees, no honey, no work, no money - Arısız bal, zəhmətsiz pul olmaz = “Bal tutmasan, barmaq yalamazsan” = “İşləməyən dişləməz” - “Bez truda medu ne edət”.

Nothing must be done hastily but killing of fleas - (birəni öldürməkdən başqa heç bir işdə tələsmək lazım deyil) = “Tələsik işə şeytan qarışar”; “Tələsən təndirə düşər” = “Поспешишь - lödey nasmeşışğ”.

As merry as a cricket - (cırcırma kimi şən) = “Cırcırma kimi gəzib-oynamaq”; “Dünya vecinə olmamaq”; əhlikef.

Knee high to a grasshopper - (çəyirtkənin qıçı boyda) - uşaq; yeniyetmə = “Ağzından süd iyi gəlmək”. Məs.: “I was just knee - high to a grasshopper when I first went fishing with my father. I couldn't have been more than five years old” - Atamla ilk dəfə balıq tutmağa gedəndə ağzımdan hələ süd iyi gəlirdi. Yaşım beşdən çox olmazdı - (Sh.Vance Laflin, “Something to Grow About”, səh.47).

As busy as a bee - (arı kimi zəhmətkeş) = “Qarışqa kimi zəhmətkeş”.

fly in the ointment - (məlhəmin içinə düşmüş milçək) - yəni nəyisə korlayan kiçik, xoşagəlməz bir maneə = “Milçək bir şey deyil, amma ürək bulandırır” = “Hər gözəlin bir eybi” = “Lojka deqtö v boçke medu”.

get ants in one's pants - (şalvarına qarışqa dolmaq) = həyəcan keçirmək, əsəbləşmək = “Kürkünə birə düşmək”. Məs.: “I always get ants in my pants before a test” - İmtahandan qabaq həmişə çox həyəcanlanıram - (American Idioms Dictionary,

səh.112).

get butterflies in one's stomach - (qarnına kəpənəklər dolmaq) = “Qarnına sancı dolmaq” = “Kürkünə birə düşmək”, “Qarnına od dolmaq”.

have a bee in one's bonnet - (папаğında arı vızıldamaq) - başında bir fikir və ya ideya olmaq; şiddətli, güclü arzusu olmaq = “Başımda bir fikir fırlanır”. Məs.: “You never know what bee a man is going to get in his bonnet, especially when he doesn't feel there is any moral obligation in the disposal of his fortune”. - “Heç vaxt bilmək olmur, kimin ağılında nə fikir fırlanır, xüsusilə də insan öz taleyi qarşısında mənəvi məsuliyyət duymadıqda” (Agatha Christie - “Puzzles”, səh.101).

stir up a hornet's nest - (eşşək arısının yuvasını dağıtmaq) - çətinlik və qalmaqla yaratmaq = “Arı şanına çöp uzatmaq”.

The early bird gets the worm - (tez gələn quş qurdu (soxulcanı) yeyir) = “Tez duranla, tez evlənən uduzmaz”; “Faraş quş qurd tutar” = “Rannə pıtaşka nos vıtiraet”.

Beləliklə, dil faktlarının tutuşdurulması və müqayisəsi göstərir ki, zoometaforizmlərin yaranmasında hər iki dilin heyvan, quş, balıq və həşərat adları böyük potensial imkana malikdir və çox zəngin material verir.

2) İngilis və Azərbaycan dillərində eyni mənə bildirən zoometaforizmlər

Leksikanın müəyyən bir qrupunu təşkil edən zoometaforizmləri araşdıran zaman leksik paradigmatikaya əsaslanaraq onların əlaqələrini sistemli şəkildə aşkar etmək lazımdır. Sözün ilkin mənası inkişaf etməzdən əvvəl o, müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, onun semantik strukturu dəyişir, mənə çalarları aydınlaşır. Məsələn, ingilis dilində cock (xoruz) sözü tarixən, “dalaşqan məxluq” mənasını özündə cəmləşdirir ki, bu da mənənin məcazlaşmasına və “dalaşqan adam” metaforasının yaranmasına gətirib çıxarır, daha sonra “tez özündən çıxan” mənası yaranır və s. Beləliklə, monosemiyadan - yeni mənəların inkişafına - polisemiyağa asanca bir keçid zəmini yaranır. Deməli, leksemin semasioloji təsviri zamanı mənənin tarixən monosemiya-omonimiya xətti üzrə gedən müxtəlif əlamətlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Sözün məcazi mənası sözün təbiətinə təsir edib onun funksiyasını dəyişdirə bilər, onu bir leksik-semantik qrupdan, kateqoriyadan başqasına keçirə bilər. Nominativ mənalarına görə sinonim olmayan sözlər məcazlaşdıqda sinonimləşib yaxın mənalı sözlərə çevrilə bilər (30, s.77). Məsələn, bayquş, hacıleylək, zürafə, ilan, qurbağa, soxulcan, tısbağa, donuz və s. sözlər nominativ mənalarına görə həşərat, quş və heyvan adlarıdır, lakin məcazi mənada həmin sözlər çirkinlik, eybəcərlik, yöndəmsizlik, anormallıq, kobudluq, nintilik, qəddarlıq, amansızlıq, fəlakət və faciə, uğursuzluq və s. anlayışlarını bildirib sinonim əlaqələr yaradır və həmin simvolik funksiyalarda çıxış edirlər.

Müəyyən bir dildə sözlərin mənə çalarlarını tədqiq edərkən dilin sinonimiyası mütləq nəzərə alınmalıdır. Zoometaforiyanın tədqiqi zamanı sinonim zoomorfemlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, ingilis dilində işlənən “səfeh adam” birləşməsi zoometaforizm şəklində bir neçə cür ifadə edilir: ape (meymun); ass (eşşək); beetle (böcək); bull (öküz); calf (buzov); chicken (cücə); coon (yenot); cub (küçük); daw (dolaşa); donkey (uzunqulaq); goat (keçi); lamb (quzu); owl (bayquş); pup (küçük) və s.

Bu cür sinonimləri situativ - mətni (yəni mətn daxilində) sinonimlər adlandırmaq olar. Məs.: ass (eşşək) - səfeh adam = ümumi mənada götürülür; lamb (quzu) - səfeh adam = həlim, mülayim mənasında; owl (bayquş) - səfeh adam = yalandan “ula”maq, danışmaq (müq.ət: danqı it), özünü ağıllı göstərən mənasında; worm (qurd, soxulcan) - səfeh adam = əhəmiyyətsiz, lazımsız adam mənasında; pup (küçük) - səfeh adam = gənc, təcrübəsiz adam mənasında və s.

Bir dil daxilində sinonimlər olduğu kimi, müqayisə edilən müxtəlif dillər arasında da sinonim zoometaforizmlər mövcuddur. Məsələn, aşağıdakı zoometaforizmlər hər iki dildə - ingilis və Azərbaycan dillərində eyni mənəni verir: ass (eşşək) = qanmaz, axmaq, səfeh; bear (ayı) = köntöy, qaba; bee (arı) = zəhmətkeş; cock (xoruz) = özündən razı, dalaşqan; cricket (cırırama) = heç nəyi fikirləşməyən, yüngülbeyin; fox (tülkü) = hiyləgər, yaltaq, tamahkar; lamb (quzu) = sadələvh, məzlum; lion (şir) = güclü, cəsur; monkey (meymun) = hoqqabaz, oyunbaz; eybəcər; mouse (siçan) = çəlimsiz, sakit; snake (ilan) = hamıya nislik edən, amansız, qılıqsız, acıdil; pig, swine (donuz) = murdar,

ninti və s.

Bu metaforik keçmələrin hamısı hər iki dildə (ingilis və Azərbaycan) eyni semantik yük (məna) daşıyıb bir-biri ilə ekvivalentlik təşkil edirlər.

Elə faktlar da vardır ki, hər iki dildə metaforik keçmələr və onun Azərbaycan dilində paralelləri tam genişliyi ilə deyil, qismən uyğun gəlir: it (sobaka) - ruscada söyüş kimi işlənir. Azərbaycan dilində isə it - qəddar, kobud, dava axtaran və dava salan, qəzəbli, söyən, zəvzəyən adamı səciyyələndirir (İt ilə dostluq et, amma çomağını əlindən yerə qoyma) (159, s.14-15).

Biz N.R.Mukimova və başqa dilçilərin bölgüsünü (tam uyğun gələnlər, tam uyğun gəlməyənlər, qismən uyğun gələnlər) qəbul edirik, lakin ümumi - oxşar və fərqli cəhətlərin nəzərə çatdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

İngilis dilində dostuna “old dog” (qoca köpək) deyə müraciət etmək olar. Amma Azərbaycan dilində “qoca köpək” zoometaforizmi ancaq bic və hiyləgər adamlara aid edilir. Müqayisə və qarşılaşdırma məntiqi nəticəni müəyyən edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində (çox vaxt rus dilində də) eyni və ya oxşar mənalı zoometaforik atalar sözləri və zərb məsəllər də vardır. Yəni bu məsəllərin hərfi və məcazi mənalı hər iki dildə eynidir, hətta istifadə olunmuş heyvan adları da çox vaxt eynilik təşkil edir. Məsələn:

An old dog barks not in vein = Qoca köpək əbəs yerə hürməz = Старый пес не обманет.

An old fox is not easily snared = Qoca tülkü tələyə düşməz = Qoca tülkü qazdan ayıqdır = Староко волка (lisa) v teneta ne zaqonişğ.

God sends a curst cow short horns = Vurağan öküzə Allah buynuz verməz = Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmamış koma qoymazdı = Bodlivoy korove boq roq ne daet.

Dogs that put up two hares will kill none = İki dovşanın dalınca qaçan heç birini tuta bilməz = Bir əldə iki qarnız tutmaq olmaz = За двумə зайüami поqonişğсə, ni odnoqo ne поймаеşğ.

He who would catch fish must not mind getting wet = Könlü balıq istəyən özünü suya vurmalıdır = Çtobı rıbku sğestğ, nado v vodu leztğ.

Don't lay all the load on the lame horse = Atın axsağına minmə, səni yolda qoyar = Yatağan at səni çayda batırar.

The dogs bark, but the caravan goes on = İt hürər, karvan keçər = Araz aşığından, Kür topuğundan = Sobaka laet, a karavan idet.

Lead without knowledge is a runaway horse = Biliksiz cəhd yüyəni qırıb qaçmış at kimidir = Userdie ne po razumu vredno.

Play cat and mouse with someone = kiminləsə siçan-pişik oyunu oynamaq = İqratğ v koşki-mışki.

The last straw breaks the camel's back = Axırncı saman çöpü dəvənin belini qırır = Hər şeyin öz həddi var.

When the cat's away the mice will play = Pişik olmayanda, siçanlar ova çıxar = At ölüb, itin bayramıdı = Bez kota mışam razdolğe.

Barking dogs seldom bite - Hürən it qanmaz = Mırıldayan qəfilçil itdən qorxarlar, hürən qancıqdan yox = Ne boysə sobaki, kotorə laet.

It is good fishing in troubled waters = Balıq tutan suyu bulanıq istər = Leqko lovitğ rıbu v mutnoy vode (Münasib fürsətdən faydalananlara məzəmmətlə işlədilir); müq. et.: Bulanıq suda balıq tutmazlar.

Kill two birds with one stone = Bir güllə (daş) ilə iki quş vurmaq.

Not to look a gift horse in the mouth = Bəy verən atın dişinə baxmazlar = Darenomu konö v zubi ne smotrət.

3) İngilis və Azərbaycan dillərində əks mənə bildirən

zoometaforizmlər

Zoometaforizmlərin müqayisəli təhlili elmi cəhətdən həm də ona görə maraqlıdır ki, insanın hər hansı bir xüsusiyyətini, xarakterik əlamətini bildirmək üçün müxtəlif dillərdə bəzən eyni heyvan adı, bəzən isə fərqli heyvan adları işlədilir. Zoometaforizmlər bu və ya digər dil daşıyıcısının obrazlı təfəkkürünün verbal ifadəsi olduğundan. Dil və təfəkkür arasındakı əlaqəyə əsaslanır.

Maraqlı faktdır ki, əks mənə bildirməyən nominativ leksik vahidlər məcazi

mənada işləndikdə antonim sözlərə çevrilə bilirlər: aslan-tülkü, qurd-quzu və s. Məsələn:

Hiyləgərlik şəninə layiq insanlığın, Tülkü tək yaltaqlanan alçaqdan aslan yaxşıdır; Muqilər pələng olmaz, tülkülər aslan. (Ə.Vahid. Aforizmlər..., 1990, s.32).

Danalar meydanda kəl ola bilməz. (“Alı xan və Pəri” das. səh.381); Yatma tülkü daldasında, qoy yesin aslan səni (M.Rəfili. “Ədəb.nəz-ə giriş”, səh.156); Aslanın uğurundan tülkülər narahət olur (Pərviz Əliyev, “Müxalifət” qəz., 23.XII.2001); Şirin pəncəsində olmaq - tülkü kimi deşikdə gizlənməkdən yaxşıdır (Əbubəkr Tehrani, “Kitabi - Diyarbəkriyyə, “Elm”, 1998, səh.127); Sabir Rüstəmخانlı öz həmkarına “Şimпанze” dedi: bu cür neondertal, şimpanze təfəkkürü ilə Milli Məclisdə oturmaq olmaz (“YM”, 24.XI.2001); M.İbad: Mənə “Meymun” dediyi bəs deyil... (Ü.Hacıbəyov); Çaqqal var gödən yırtır, qurdun adı bədnamdır: ermənilər qudurub, çaqqallıq edirlər (İsa Sadıqov); Həris ayı mənə baxırdı, bu kürd ayını acıqlandırmaq nəyə lazım (S.Rəhimov, “Şamo”, II h., s.184); Bir toyuğu da güc ilə tutmaq olmaz, quşu quş ilə tutarlar (C.Cabbarlı); Şir əlindən tac alırsan (M.Şəhriyar); Doqquz ildir ki, Azərbaycan torpaqlarında bayquş ulayır (“Müxalifət”, 10.03.2002); Atalarımız “at ölüb, itin bayramıdır” məsəlini yaradanda heyvanları deyil, insanları nəzərdə tutub (Pərviz Əliyev, “Müxalifət”, 23.XII.2001) və s.

Dil faktlarından göründüyü kimi, bütün dillərdə bu heyvan və quşlara məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər insanların üzərinə köçürüləndə öz xarakterinə görə antonim olurlar. Aslan, şir, pələng, qartal - cəsarətliliyi, qorxmazlığı, döyüşkənliyi, igidliyi; tülkü - qorxaqlığı, yaltaqlığı, hiyləgərliyi; qurd (canavar), ilan, əqrəb - amansızlığı, qəddarlığı, quzu, dovşan - məsumluğu, yazıqlığı, acizliyi, gücsüzlüyü; ceyran, maral, tovuz quşu – gözəlliyi; donuz, meymun, qurbağa, soxulcan, pısmısa və s. isə eybəcərliyi, çirkinliyi, mənfi və naqis cəhətlərin rəmzi kimi insanları səciyyələndirir. Məcəzi mənada işlənən həmin sözlərlə təzad yaradılır və üslubi məqsədə xidmət edir: “Vətən aslanların yatağını tülkülərə verməyəcək” (S.Vurğun). Qarşılaşdırma nəticəsində bu cür obrazlı deyimdənışıq və bədii üslub üçün daha çox səciyyəvidir. Bunların əksəriyyəti ümumişlək məcazi mənəli sözlərdir. Hələ antik dövrün yunan filosofları “məcazi” sözün mənası ilə bağlı semantik hadisə hesab etmişlər. Məcəz nəticəsində söz və söz birləşməsinin

məzmunu zənginləşir, ifadəli və obrazlı olur. Hər dilin özünəməxsus məcazlar sistemi vardır. Araşdırmalar göstərir ki, bu və ya digər əşya, canlı və cansız varlıq, hadisə bütün xalqlarda eyni hissi, emosiyaları oyatmır. Burada üst-üstə düşən və fərqli cəhətlər olur. Bir xalqın təfəkkür və dilində, adət-ənənəsində müsbət təsəvvür və obrazlı ifadələr yaradan əşya, canlı və cansız varlıq (o cümlədən heyvanlar və quşlar-german dillərində: qaban, donuz, bayquş), hadisə, obyekt - başqa xalqda və ya xalqlarda (Azərbaycan və s.) mənfi ekspressiya formalaşdırma bilir və təqdim edir (30, səh.80 və s.).

Hind xalqı hələ qədimdən inəyi mehriban, xoşxasiyyət, mərhəmətli heyvan hesab etdiyindən onların mentalitetində “inək - müqəddəs ana” rəmzi kimi qəbul edilir və bədii əsərlərdə, danışmada gözəl qadının təsviri zamanı həmin sözdən istifadə edilir.

Azərbaycan və rus dillərində isə lırt, kobud, kök, yöndəmsiz, eybəcər qadını səciyyələndirmək üçün “inək” (“kopova”) sözü zoometaforizm kimi işlənir. Azərbaycan ədəbiyyatında qəşəng, yaraşlıq, incə, zərif, mütənasib bədənli, gözəl gözləri, ayaqları, nazlı-qəmzəli yerışı və s. olan qadının cizgiləri metaforik şəkildə-“sona”, “durna”, “göyərçin”, “kəklik”, “tovuz quşu”, “ceyran”, “maral”, “kəpənək”, “balıq” və s. sözlər vasitəsilə obrazlı təsvir edilir. Eyni məqsədlə kişilər üçün “aslan”, “pələng”, bəzən “qurd”, “tərlan”, “qartal”, “şahin” və s. sözlərdən istifadə edilir. Gözəlliyin və şücaətin bu sadalanan və bəzi sadalanmayan heyvan və quşların ayrı-ayrı səciyyəvi gözəl cizgiləri ilə vəsv edilməsi ona görə doğru və təbiidir ki, əsrarəngiz təbiətimizə məxsus sadalanan heyvan və quşlar hələ çox qədim zamanlardan xalqımız arasında ən gözəl, ən yaraşlıq, ən döyüşkən uçar, qaçarlar kimi qiymətləndirilmiş, sonra isə xalq ədəbiyyatında, bədii əsərlərdə gözəllik, igidlik rəmzi kimi möhürlənmiş, qəbul edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif dillərdə eyni heyvan və ya quş adları bəzən tamamilə fərqli keyfiyyətləri bildirərək insanları müxtəlif cür, bəzən hətta tamam əks mənada xarakterizə edirlər. Bu fərqli cəhət onunla izah edilir ki, hər bir xalqın dilində həmin xalqın mədəniyyətinin spesifikasiyası əks olunur. Və ya hər bir xalqın məişətində, yaşayış tərzində bu və ya digər canlı orqanizm fərqli funksiya daşıyır, ona qarşı da fərqli münasibət olur və bu, özünü dildə əks etdirir.

Zoometaforizmlər arasında bu cür əks mənəli səciyyələndirmə diqqəti daha çox

cəlb edir. “Əks mənəli zoonim” odur ki, eyni zoonim insanı bir mənada - müsbət tərəfdən xarakterizə edir, o biri mənada - mənfi tərəfdən. Məsələn, ingilis dilində tez-tez istifadə olunan owl (bayquş) zoonimini götürək. Çox maraqlıdır ki, ingilislər həm as wise as an owl - “bayquş kimi müdrik” - ifadəsini, həm də as silly as an owl - “bayquş kimi səfeh” (özünü ağıllı göstərən axmaq) ifadəsini işlədirlər. Deməli, eyni zoonim eyni dildə tamamilə əks mənələrdə işlədilir. Bəzən də belə olur ki, eyni zoonim bir dildə insanın müsbət cəhətini, digər dildə isə səciyyələndirilən şəxsin mənfi cəhətini üzə çıxarmağa xidmət edir. Bu cür zoometaforizmlərdən hər biri ümumi əlamətlərlə birgə, bəzi başqa, özünəməxsus, digər dillərdəki analoquna uyğun gəlməyən əlamətləri də bildirir. Məsələn, ingilis və Azərbaycan dillərində, eləcə də rus dilində wolf - canavar - volk zoonimi - zalım, qəddar, qaniçən, acgöz, yırtıcı adamı xarakterizə edir: the wolf in the lamb’s skin (quzu dərisi geymiş canavar); wolfish (canavar kimi); Azərbaycan dilində - “canavar kimi parçalamaq”; rus dilində - “razdiratğ, razrıvatğ kak volk”. Azərbaycan dilində qurd, canavar zooniminin yırtıcı, qaniçən, qəddar, zalım, acgöz çalarları var: “Azərbaycanda qəza, nahıyyə və kənd idarələrinin dövlətindən qurd quzu ilə otlayır” (C.Məmmədquluzadə). Müəllif özü “qurd” və “quzu” sözlərini belə mənələndirir: “Qəzalarda otlayan quzular ibarətdir fəqir və dilsiz-ağızsız kəndlilərdən; qurdlar da quldur - qaçaqlar, rüşvətxor məmurlardır ki, onların hərəkətindən Azərbaycan kənd camaatı bilmir hara baş alıb köçsün” (42, s.208).

Amma ingilis və rus dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində “canavar (qurd)” zoonimi sadalanan mənfi cəhətlərlə bərabər, həmçinin “cəsur”, “mərd”, “qoçaq”, “döyüşkən” adamı da xarakterizə edə bilir ki, bu da o biri dillərdəki analoji cəhətlərə uyğun gəlmir. Türk xalqları içində “boz qurd” totem hesab olunur. “Boz qurdlar” adı altında yaranmış geniş hərəkət də buna dəlalət edir. Eləcə də şir - lion - lev; qartal - eagle - orəl; bayquş - owl - sova və s. kimi zoonimləri də misal gətirmək olar. “Şir (aslan)” - həm “yırtıcı”, “qəddar”, “qaniçən” mənasında işlənir, həm də “cəsur”, “boy-buxunlu”, “məğrur” mənasında: aslan kimi cəsur, aslan kimi qoçaq, igid və s. İngilis dilində: lion-hearted - cəsur, alicənab; to lionize - idealizə etmək və s.

N.R.Mukimova da bu leksemin zoometaforik mənalarının rus dilindəki mənələrlə

üst-üstə düşməsinə qeyd etmişdir: lev (şir) - qadın üzərində böyük üstünlük və imkanlara malik olan kişi kimi səciyyələnilir. Azərbaycan dilində isə şir (aslan) - güclü, döyüşkən, cəsur, qorxmaz, məğlubedilməz, güclü adamı səciyyələndirir (160, s.160-161).

Qarşılaşdırılmış dillərin birində insanı mənfi tərəfdən, o birində isə müsbət tərəfdən xarakterizə edən zoometaforizmlərə daha bir misal: qoç - ram - baran. “Qoç” (erkək qoyun) sözü Azərbaycan dilində və ümumiyyətlə, türk dillərində müsbət çalara malikdir, rus dilində və bəzi başqa dillərdə isə mənfi çalara. İngilis dilində “ram” metafora kimi demək olar ki, işlənmir, onun əvəzinə daha çox “sheep”, “lamb” (qoyun, quzu) sözləri işlənilir. Azərbaycan dilində “qoç” zoometaforizmi cəsur, qoçaq, mərd gənci, igidi xarakterizə edir. Lakin qədimlərdən türk xalqlarının ən sevimli məşğuliyyətlərindən biri döyüşkən qoçların yetişdirilməsi olub. Demək olar ki, hər ailədə qoçlar saxlanar və qoç döyüşü üçün məxsusi hazırlanırdılar. Türk toylarında, novruz və müxtəlif milli bayramlarda qoç döyüşü vacib adət-ənənələrdən biri hesab olunurdu, çünki qoç öz sahibinin namusunu, qeyrətini qoruyur və təmsil edirdi. Buna görə də türk xalqlarında “qoç” - igidlik və qoçaqlıq rəmzidir. Təsadüfi deyil ki, dilimizdəki “qoçaq” sözünün kökü də “qoç”dur. Dilimizdə bu zoomorfemlə bağlı zərb məsəllər və atalar sözləri də buna bir sübutdur: “Qoç igid döyüşdə bilinər”, “Qoç döyüşünə qoç dözər”; “İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz” və s. Rus dilində isə səfeh, tərs, qanmaz adamı “baran” adlandırırlar. Obrazın bu cür sabit frazeoloji birləşmələrdə işlədilməsi buna bir sübutdur: “qlun, kak baran”; “smotrit, kak baran na novie vorota” və s. Azərbaycan dilində bu semantika “qoyun” sözü ilə verilir: “Qoyun kimi gözünü döymək”.

Zoometaforizmlərin müxtəlifsystemli dillərdə qarşılıqlı müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, həmçinin onların metaforik imkanlarının qarşılıqlı təhlili - zoonimlərin obrazlı semantikasındakı uyğunluqları və fərqli cəhətləri aşkar edir. Bunsuz isə müqayisəli təhlilin əhəmiyyəti yoxdur.

4) Cins və yaşla bağlı zoometaforizmlər

Dildə sözlər arasında mənə və şəkilcə münasibətlərin mümkün olan on yeddi növündən bəhs edilir. Bunlardan biri də sözlərin mənaca kəsişməsi, şəkilcə isə onların

arasında əlaqənin olmamasıdır. Bunu suppletivizm variantlarından biri adlandıran, şəkil və mənaca əlaqələrin bu növünün Azərbaycan dilində son dərəcə az müşahidə olunduğunu söyləyən Y.V.Пинес buraya ehtimal şəkildə bəzi ev heyvanlarının və onların balalarının adlarını daxil edir: təkə- “keçi+erkək” - çəpiş - “keçi+bala”; qoç - “qoyun+erkək”, quzu - “qoyun+bala” (58, s.29-36).

Müəllifin belə bir qənaətini də təqdir edirik ki, sözlər arasında mənə və şəkildə münasibətlərin çoxu ənənəvi semasiologiyadan kənar qalmışsa da, onların öyrənilməsi dilin mənalı vahidlərinin semantik komponentlərinin paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir (58, s.41).

İngilis dilində zoometaforik leksemin xüsusiyyətləri - onun nominativ məzmunlu rəprezentativ (hərfi) mənaya malik olması ilə səciyyəlidir. Zoometaforizmlərin ümumi abstrakt mənasından məcazi mənə peyorativliyi¹ yaranır. Təbii ki, heyvanlar dünyanın əsrəfi olan insanlardan dəfələrlə nis olan səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Həmin xüsusiyyətlərin insanlara aid edilməsi belə bir faktla nəticələnir ki, bir çox zoometaforizmlər insanı xarakterizə edən metafora kimi peyorativ rəngarənliliyə malik olurlar: ass (eşşək) - axmaq; bull (öküz) - qanmaz, tərbiyəsiz, sarsaq; butterfly (kəpənək) - yüngülbeyin adam; cock (xoruz) - davakar; peacock (tovuz quşu) - lovğa; rat (siçovul) - yaramaz; worm (qurd, soxulcan) - əhəmiyyətsiz, bivec adam və s.

Dilçilik ədəbiyyatında zoometaforizmlərin cins və yaş fərqi demək olar ki, ciddi əhəmiyyət verilməmişdir. Əslində isə zoometaforik leksemlərdə cins və yaş kateqoriyasına nəzər salmaq linqvistik baxımdan da maraqlı və gərəklidir. Məlumdur ki, heyvan adlarında yaş və cins məsələsinin öz əksini tapması, əsasən, ev heyvanları üçün xarakterikdir. Bu da məlumdur ki, müxtəlif yaş kateqoriyalarını göstərən leksemlər ev heyvanlarına aid olur. Belə sözlər arxaikləşir, unudulur və ya başqaları ilə əvəz olunur. Ona görə “yaş, cins bildirən leksikanın yığılıb-toplanması, izahlı təsvirinin özü böyük elmi əhəmiyyətə malikdir” (185, s.155-156). Elə zoometaforik leksemlər var ki, onların rəprezentativ mənaları - heyvanların cins fərqi anlayışına yönəldilmişdir: cock-xoruz; hen-toyuq; bull- öküz; cow-inək; pea-cock - erkək tovuz quşu; peahen-dişi tovuz

¹ Peyorativ - *pejorative* - обладающий отрицательной экспрессивно-эмоционально - оценочной коннотацией (О.С.Ахманова, Словарь лингвистических терминов. Изд-во “Совет.Энцикл.”, М., 1966, səh.315).

quşu; lion - erkək şir; lioness-dişi şir; tiger-erkək pələng; tigress-dişi pələng; bitch-qancıq; drone-erkək arı; gander-erkək qaz; raven-erkək qarğa; stag-erkək maral; vixen-dişi tülkü və s. Əlbəttə, ingilis dilində cinsə görə fərqlənən zoonim sözlər çoxdur, lakin biz, insana aid olan və metafora kimi işlənən bilənlərin siyahısını təqdim edirik. Semantik cəhətdən hər bir geteronim¹ spesifikdir. Məsələn: cock - davakar, dalaşqan adam deməkdir, amma hen-ev qadını, qayğıkeş anadır (Mother Hen). Bull-“köntöy, kobud adam” deməkdir, cow-“qorxaq adam”dır. Bu sözlərdə cins fərqi yoxa çıxır və metafora kişilərə də aid işlədilir. Eləcə də bitch - qancıq, pea-cock - tovuz quşu peyorativləri də həm kişilərə, həm də qadınlara aid işlədilir. Məsələn: “She is a pea-cock in everything but beauty” (O.Wild) - “O, gözəllikdən başqa tovuz quşunun bütün qalan xüsusiyyətlərini götürüb”.

Lion - alicənab, cəsur insan deməkdir və müsbət mənada işlənir ki, bu cür zoometaforizmlər çox azdır; lioness - (dişi şir) - kübar xanım (bir az istehza çalarlı). Goose - (dişi qaz), mare (madyan), ass (tarixən erkək uzunqulaq) və s. kimi zooleksemələrdə bu gün cins fərqi ümumiyyətlə yoxa çıxıb və buna görə də həmin sözlər həm kişilərə, həm də qadınlara aid zoometafora kimi işlənirlər. Məsələn: “Don’t be an ass”, said Sissy (to Kat) (B.Smith) - “Eşşək olma”, Sisi Ketə dedi (B.Smit).

Bilindiyi kimi, Azərbaycan dilində bir neçə alınma sözün tərkibində işlənən -“ə” şəkilçisi istisna olunmaqla cins şəkilçisi yoxdur. Bu, Azərbaycan dilinin spesifikası ilə bağlı məsələdir. Türk dillərində cins kateqoriyasını qəbul etməsələr də, onun ifadə formaları mövcuddur. Azərbaycan dilində bəzi zoonimlərdə cins fərqi üzə çıxır: köpək - qancıq; qoç - qoyun; nər - maya; xoruz - toyuq; beçə - fərə; buğa - inək; təkə - keçi; aygır - madyan; kəl - camış və s.

Bunların erkək və dişi balalarının timsalında siyahını artırmaq da olardı. Lakin dil daşıyıcılarından kim isə bunları ayırmaq seçə bilmirsə, ancaq işlətməyə zərurət yaranırsa və ya başqa “cinsiz” zooleksemələrin cins fərqi bildirmək üçün “erkək” və “dişi” sözlərindən sintaktik yolla istifadə oluna bilər. Məsələn, “gəlişimə dıbır kəsdilər”,

¹ Вах: О.С.Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Изд-во “Советская энциклопедия”, М., 1966, səh.98. (гетеронимия - *heteronomy*) - лексический супплетивизм, обозначение предметов естественно объединяющихся в пары и ряды, словами, образованными от разных корней. Русск.: брат-сестра; селезень-утка и т.д.

əvəzinə “gəlişimə erkək keçi balası kəsdilər” demək olar. Lakin tədqiqat baxımından belə sözlərin yığılıb-tonlanması və linqvistik təsviri maraqlı və gərəkli olduğu qədər də çətindir.

Araşdırma göstərir ki, cins kateqoriyası olan dillərdə, o cümlədən german, roman, slavyan dillərində çoxlu “cinsiz” zoometaforizmlər də vardır. Bu dillərdə metaforik zooleksem, adətən, kişi cinsi olur, qadın cinsi isə yalnız terminoloji mənaya malik olur. Məsələn, rus dilində: volçiyüa, buyvoliyüa, orliyüa, osliyüa və s. işlənir, amma zoometafora kimi rus dilində lis deyil, lisiyüa işlənir və bu, görünür, onunla əlaqədardır ki, geteronimik cütlükdə birləşdirici neytral söz - “lisa”dır. İngilis dilində də bir sıra geteronimik cütlüklər var ki, onlar neytral sözlə əlaqələnilir. Həmin neytral söz semantik cəhətdən daha geniş tutuma malik olduğu üçün, məhz o, məcazi mənaya malik olur və insan bildiren metafora əmələ gətirir. Məsələn: mare - madyan, stallion - aygır at = horse - ümumiyyətlə, at; sow - dişi donuz, hog - erkək donuz = pig, swine - ümumiyyətlə, donuz; buck - təkə keçi; lambe (dişi) qoyun = sheep - ümumiyyətlə, qoyun (Azərbaycan dilində dişi qoyun; şişək, qoyun – erkək, qoç) və s.

Türk dillərində cins kateqoriyası olmadığına görə zoometaforizmlər cütlüyün hər iki cinsindən yaranır. Qadının işgüzarlıq, döyüşkənlik və s. keyfiyyətini nəzərə çarpdıran üslubi məqamlarda cütlüyün kişiyyə aid komponenti (aslan, şir, qurd, nər, buğa, təkə, qoç) məcazlaşaraq zoometaforizm kimi işlənir. Bəzən də qadına məxsus zoometaforizmlər (qancıq, qoyun, inək, madyan, toyuq və s.) arvadxasiyyət kişilərin xarakter xüsusiyyətlərini vermək üçün metaforik şəkildə işlədilir.

İnsanlar heyvanların cinsini müəyyənləşdirmək zərurəti ilə nadir hallarda qarşılaşırlar və buna görə də metaforik mənə ilk növbədə cinsiz, yəni neytral zoometaforizmlərdən yaranır. Yalnız xüsusi hallarda cinsi müəyyənləşdirməyə ehtiyac duyulur.

Zoometaforizmlərin cins fərqi bəzi atalar sözləri və zərb məsəllərdə də üzə çıxır. Məsələn:

What is sauce for the goose is sauce for the gander - (Dişi qaz üçün yaxşı olan erkək qaz üçün də yaxşıdır) = “Qonşuda bişər, bizə də düşər” = Azərbaycan qadınının

dilində işlənən belə misal var: “Təki mənim xoruzum özgə damında banlasın”.

To play ducks and drakes with one's money - (Kiminsə pulu ilə dişi və erkək ördəklərin oyununu oynamaq) - yəni pulunu hədəf yerə səpmək, bədxərclik etmək və s.

Zoometaforik leksemlərlə bağlı maraqlı məsələlərdən biri də onlarda yaş fərqi məsələsidir.

İngilis dilində elə zoometaforik leksemlər var ki, onların rəprezentativ mənası - heyvanların yaş fərqi anlayışına yönəldilmişdir. Cinsiyyətə yetişməmiş, cavan (bala) heyvanları bildirən zooleksemlər qrupu: cub - bala, küçük - əsasən məməli heyvanlara aid işlədilir (cub of a wolf - canavar balası, cub of a dog - küçük). Bu cür xüsusişmələr də vardır: pup, puppy (puppie) - küçük; chicken - cücə; duckling - ördək balası; gosling - qaz balası; kitten - pişik balası; kid - çəpiş; calf - dana, buzov; lamb - quzu; foal - dayça və s. Polisemantik mikrosistemə malik olan, insana aid zoometafora yarada bilən və ingilis dilində yaş kateqoriyası bildirən zooleksemlərin siyahısı bununla, əsasən, tamamlanır.

İngilis dilinin bu semantik növündə sözyaratma potensialı olmadığı üçün müstəqil yaranan törəmələr də yoxdur, -ling şəkilçisi passivdir. Çox vaxt məna “little” və ya “young” sözləri ilə ifadə olunur: little monkey, dove, bear və s.

Azərbaycan dilində də yaş fərqi bildirmək üçün zooleksemlər vardır: cücə, beçə, fərə, anaş (toyuq), ları (xoruz); quzu, əmlək (10-20 gündən - uç aya qədər), toğlu, (6 aydan - 1 yaşa qədər), erkək (2 illik), şişək (2 yaşdan - 3 yaşa qədər); qoyun, qoç, tuncu (“Koroğlu”da); çəpiş (2-3 aya qədər), oğlaq (3-6 aylıq, erkək), dibir (6-ay-2 ilə qədər, erkək), təkə, erkək (hər ikisi erkək, nəsil artıran), keçi; buzov (2-3 aya qədər), dana (6 aydan - 1 ilə qədər), düyə (dişi), cöngə (erkək), buğa (döllük), kələ (döllük), sığır, inək; balaq (6 aya qədər), avara (1-2 yaşa qədər), kəlçə (2 yaşdan çox, erkək camış), camış; köşək // nota // bota (6 aydan 1 yaşa qədər dəvə balası), avara (1 yaşdan - 2 yaşa qədər), daylaq // taylaq (1-2 yaşa qədər dəvə balası), lök, arvana, maya (dişi, 1-2 yaşa qədər dəvə balası), torun, buğra (türkməncədə qalır; 2 yaşlı döllük dəvə), buqırçi (3 yaşlı dəvə), nərçə, nər (təkbel, qabaqda gedən dəvə); qulanca, qulan, qulun (1 yaşa qədər), dayça (6-8 aydan 1 yaşa qədər), day, daylaq (bir illik; 1-2 yaşa qədər), madyan (dişi), yabı (yük

atı), kəhər (erkək), ayğır (döllük at); dönən (3-4 yaşlı ata, dəvəyə və s. deyirlər), tulan (5 yaşlı heyvan balası); qoduq, xotuq (6 aya qədər), sıpa (6 aydan - 1 ilə qədər), eşşək // uzunqulaq // ulaq; qatır (at-eşşək qarışığı, doğub-törəməz; axta at); küçük (6 aya qədər), ənik (6 aydan 1 ilə qədər), qancıq, köpək, tula, tazı, danqı, it; mavrı, miyoş, nişik; çoşka, nota, donuz, qaban və s.

Azərbaycan dilində heyvan adlarının yaşını bildirmək üçün müvafiq say sözünə “yaşar” (yəni yaşlı) sözü də artırıla bilər: bir yaşar, iki yaşar, üç yaşar və s. Özü də bu sadalanan zoonimlərin çoxu insanı səciyyələndirmək üçün zoometaforizm kimi işlənir. Yaş bildirməyən zoonimlər isə “bala” sözü ilə işlənir: ayı balası, ördək balası, nişik balası və s. Yaş bildirən leksik vahidlər arxaikləşdiyindən bəzən hətta belə də olur ki, “küçük” sözünün yerinə “it balası” ifadəsi işlənir. Halbuki, “küçük”, “qoduq” və s. sözlərdə yaş bilinir.

Rus dilində isə - onok//ənok şəkilçili bir sıra törəmələr var: medvejonok, volçonok, lisənok, kotənok, kitənok, kurçenok və ya ünlənok və s.

Yaş bildirən zoometaforizmlərin demək olar ki, hamısının ev heyvanlarına və ev quşlarına aid olması ingilis və Azərbaycan dilləri üçün ümum-ortaq və səciyyəvidir. Məcəzi mənada işlənərkən bu sözlər nəvaziş, kiçiltmə, əzizləmə çalarlarına malik olurlar və əsasən, köpəyə, balaya, uşağa aid edilir. Rus dilinin bu formanı düzəldən şəkilçilərlə zəngin olması cütlüklərin yaranmasına səbəb olur: kotenok - kotenocək; telenok - telenocək və s. İngilis emotiv şəkilçiləşməsi isə minimum dərəcədədir və bu cür törəmə imkanına malik deyildir. Yalnız okkazonal qaydada, anoloji olaraq tək-tək leksemlər yarana bilər. Məsələn: filly, puppy nəpçəyüdəiy uyğun olaraq birdy (birdie), doggy, cocky, buggy və s. işlədilir. Bu cür leksemlər uşaq nitqi, uşaq dili, uşaq əsərləri üçün səciyyəvidir. Azərbaycan dilində də buna oxşar -“cığaz, -cuğaz, -ciyəz, -cüyəz” şəkilçiləri vardır: dovşancığaz, quşcuğaz, küçükciyəz, bülbülcüyəz və s. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, semantik düzəliş daha çox little (kiçik, balaca) sifəti ilə verilir: little mouse (mousy) - kiçik, balaca siçan; little rabbit - (rabby, rabbie), little hare, - balaca dovşan, little rat - balaca siçovul və ya siçovul balası və s. Little komponenti sanki, mənənin məcaziləşməsinə və insan bildirən metaforanın yaranmasına kömək edir.

Bəzi atalar sözləri və zərb məsəllər zoometaforizmlərin məhz yaş fərqlərinin göstərilməsi ilə dərin məna kəsb edirlər. Məsələn: Qoduq böyüyəndə eşşək olar (Ə.Vəliyev); Qancıqla küçüyün günahını eyniləşdirməzlər (T.Kazımov); Nəyə görə asdığınız məlumdur, amma qoyunu qoyun ayağından asarlar, keçini keçi (S.Rəhimov).

As well be hanged for a sheep as for a lamb - (Fərqi yoxdur nəyə görə asılırsan, qoyuna, yoxsa quzuya görə) = “Ölmək ölməkdir, daha xırıldamaq nə deməkdir” = “Semğ bed - odin otvet”.

If you agree to carry a calf, they'll make you carry the cow - (Buzovu şələləyib anarmağa razılıq versən, məcbur edəcəklər ki, inəyi də anarasan) = “Bir verərsən, bir də dilər, yatmağa yer də dilər” = “Allah verdikcə bəndə gümana gələr”, “Cücə versən, quzu istəyəcək” = “Посади durака за стол, а он и ноқи на стол”.

A ragged colt may make a good horse - (Пис dayçadan da (bəsləsən) yaxşı at olar) = “Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən, Bəsləsən, atlas olar tut yarmağından” = “Çalışsan, nisi də yaxşı etmək olar”.

The old cow thinks she was never a calf - (Qoca inək elə zənn edir ki, özü heç vaxt buzov olmayıb) = “Özün uşaq olmayıbsan?” = “Vzrosłım ne sleduet zabıvatğ svoe detstvo”.

Dildəki roluna və vəzifəsinə görə zoometaforizmlər insanları səciyyələndirmə funksiyası daşıyırlar. Zoometaforizmlər - adlandırma funksiyasını itirib, ekspressiv funksiya qazanmış zoonim söz və ifadələrdir.

Vəhşi heyvanların, ev heyvanları və quşların adları dilin elə leksik təbəqəsidir ki, onların bir qismi məhv olduqları üçün bütövlükdə unudulur, bir qismi isə arxaikləşir və ya yeni adlarla əvəz edilir. Xüsusilə, müxtəlif yaş kateqoriyalarını göstərən heyvan adları. Bəzən də bu və ya digər yaş qrupuna daxil olan zoonim adlar başqa qrupda olan zoonimlərlə qarışdırılır. Ona görə də bəhs edilən leksikanın izahlı təsviri böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Ali təhsilli filoloqların çoxunun yaşla bağlı zoonimləri seçə bilməməsi təsadüfi deyildir.

Görkəmli dilçilərin söylədiyi kimi, “heyvan adlarında yaş və cins kateqoriyasının öz əksini tanıması yalnız ev heyvanları üçün səciyyəvidir” (185, s.157): ayğır (erkək, cins

törədən), madyan (dişi), yabı (iş atı), kəhər (erkək), qulança, qulan (bir yaşa qədər), buğa (erkək, cins törədən), dana, buzov; buğra, nər (cins törədən dəvə), maya (dişi dəvə), bota/пота, köşək (bala dəvə) və s.

Bu fikir türk dilləri üçün səciyyəvidir. İngilis dilində hətta bəzi vəhşi heyvanlar da cins kateqoriyasını qəbul edir. Məsələn, lion - erkək şir; lioness - dişi şir; tiger - erkək pələng; tigress - dişi pələng; stag - erkək maral; vixen - dişi tülkü və s.

Dildə konkret hər bir heyvan növü daxilində heyvan və quş adlarının zənginliyi, kasadlığı, rəngarəngliyi həmin heyvanın və ya quşun təsərrüfat əhəmiyyətliliyi ilə bağlıdır. Məsələn, at, it, və dəvə sözlərini götürək. At - alaşa, madyan, aygır, yabı, biyə, day, qulunça, qulun. İt - köpək, ənik, qancıq, danqı, küçük, tula, tazı. Dəvə, buğra, torun, lök, arvana, maya, daylaq, avara, пота, köşək, nərçə, nər və s. Buraya mal, qoyun, ov quşları, uzunqulaq, nişik ilə bağlı qrup zooloji adları da daxil etmək olar.

II FƏSİL

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ZOOMETAFORİZMLƏRİNİN FRAZEOLoji XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Ümumi qeydlər

İngilis dili də Azərbaycan dili kimi, öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də zoometaforizmlərlə işlənən saysız-hesabsız frazeoloji birləşmələr vardır. Frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi olub, onun ifadə və söz ehtiyatının zənginləşməsində böyük rol oynayırlar. Zoometaforizmlərlə işlənən frazeoloji birləşmələr müqayisə olunan dillərin frazeoloji lüğət tərkibinin böyük və xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir. Bu cür sabit birləşmələr fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı və emosional ifadəsi üçün lazım gələn ehtiyacı ödəyir, zərurəti təmin edir. Zoometaforizmlərlə işlənən frazeoloji vahidlər nə ingilis, nə də Azərbaycan dilində xüsusi tədqiq obyektinə olmamışdır.

Zoometaforizmlərlə işlənən frazeologizmlər - mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik quruluşlu ifadələrdir. Birləşmənin sabitliyi və ya onu təşkil edən sözlərin müəyyən ümumi bir məfhum ifadə etməsi - sözlərin leksik mənalarından, onların məcazlaşma və obrazlılıq dərəcəsindən çox asılıdır.

Birləşmiş sözlər öz müstəqilliyini, əşyaya aidiyyətini itirərək, tam məcazlaşma yolu ilə mənaca bütöv və cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən zoometaforizm tərkibli ifadələr əmələ gətirirlər. Məsələn: *Cast pearls before swine* = (eşşək nə bilir zəfəran plov nədir); *bats in one's belfry* (başında yel əsib, yengələr oynamaq); *the black sheep of the family* (meşə çaqqalsız olmaz) və s. Bu frazeoloji birləşmələrin mənə strukturunu - tərəflərinin ayrı-ayrı mənalarına yox, birləşməni yaradan komponentlərin bütövlükdə ifadə

etdiyi mənaya əsaslanır.

Məna bütövlüyü, işlədilməsi, semantik, leksik və sintaktik sabitlik - zoometaforizm tərkibli frazeoloji birləşmələrin sabitliyi üçün əsas şərtidir. Elə zoofrazeologizmlər vardır ki, onların tərkibindəki hər hansı bir söz dəyişdirildikdə məna da dəyişilir. Məsələn: “wolf in the sheep’s clothing” (qoyun dərisi geymiş canavar) frazeoloji birləşmədəki “wolf” (canavar) zoonimini “dog” (it) və ya “bear” (ayı) zoonimləri ilə əvəz etmək olmaz, çünki onda həm məna, həm də birləşmənin strukturu dəyişir. Lakin elə frazeoloji birləşmələr də var ki, onların tərkibindəki komponentləri başqa variantlarla, sinonimlərlə əvəz etmək olar və ümumi mənaya heç bir xələl gəlməz. Məsələn: to buy a pig in a poke (torbada donuz almaq = kəsilməmiş qarız almaq). Bu ifadədə “pig” (donuz) zoonimini “cat” (pişik)-lə əvəz etmək olar: to buy a cat in a poke. Yaxud “poke” (torba, zənbil) sözünü onun sinonimi olan “bag” sözü ilə əvəz etmək olar: to buy a pig (cat) in a bag. Lakin “Torbada pişik var” ifadəsi başqa semantik məna verir.

Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələri, o cümlədən zoonimlərlə işlənən frazeoloji birləşmələri - onları əmələ gətirən sözlərin mənasına və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə mütəxəssislər üç tipə bölürlər. Bu bölgü rus dilinin frazeoloji materialları əsasında akademik V.V.Vinoqradov tərəfindən verilmişdir (Ob osnovnix tipax frazeoloqiçeskix ediniü v russkom əzıke, 1947). Onun bölgüsü bir müddət həm rus dilinin, həm də bir sıra başqa dillərin frazeologiyasından bəhs edən əsərlərdə tamamilə məqsədəuyğun sayılmış və olduğu kimi saxlanılmışdır (Arnold İ.V., Yusipova R.R., Bayramov H.A., Reformatski A.A., Peysikov L.S.).

Lakin son illərdə bəzi dillərin frazeologiyası ilə daha dərinlən məşğul olan tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, V.V.Vinoqradovun təsnifatı özünü həmişə doğrultmur. Məsələn, N.N.Amosova qeyd edir ki, V.V.Vinoqradovun “frazeoloji qovuşmanın mənası onun komponentlərinin mənası ilə bağlı deyildir” fikri inandırıcı deyil (76, s.8).

N.N.Amosova “İngilis dili frazeologiyasının əsasları” adlı əsərində öz fikrini daha dolğun şəkildə şərh etmişdir. O, ingilis dili materialı əsasında “frazeologiya və kontekst” məsələsini də geniş şəkildə işıqlandırmışdır.

A.İ.Smirmitski frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, onların komponentləri

arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işlənən tiplərini müəyyənləşdirməyə xüsusi fikir verir (176, s.203).

Y.L.Lyasota isə konkret olaraq zoometaforizmlərin təsvirinə kömək edə biləcək frazeologizmlərin minimal təsnifatını verib, onu şərh edir (148, s.18). Bizim tədqiqatın “ruhuna” uyğun olduğundan və çox vaxt üst-üstə düşdüyündən onun təsnifatını məqbul sayır və təqdir edirik:

Frazeologizmlərin tipləri:

1. Komponentlərin formal və semantik birləşmə dərəcəsinə görə: Tam əsaslı şəkildə bu cür birləşmələri göstərmək olar: to go to the whole hog - heç nə ilə hesablaşmamaq, tarana getmək (idti narrolom); a dog in the manger - nə yardan doyur, nə əldən qoyur - (sobaka na sene) və s. Nitqin bu vahidləri bitkin və ayrılmazdırlar. Digər bir növ vahid birləşmələrdir. Burada komponentləri başqa variantlarla, sinonimlərlə əvəz etmək olar, məsələn: to buy a pig in a poke - (torbada nişik almaq = kəsilməmiş qarız almaq = покупатъ kota v meşke) və yaxud: to buy a cat in a poke (or in a bag).

Əlbəttə, bu iki növ birləşmələrin arasından dərin bir sərhəd keçmir, lakin hər bir növ lazımi stabililiklə müəyyən edilə bilər.

2. Nitq hissələri və cümlə üzvlərinə uyğun gəlmələrinə görə: a) substantiv: the bird in the bosom = sirr; a horse of another color = (bu) başqa məsələ; a lion in the path = təhlükə; b) verbal: to turn a cat in the pan = hər şeyi baş-ayaq, tərs-məzhəb etmək; to cry wolf = yalandan həyəcan qaldırmaq (yalançının evi yandı, heç kim inanmadı); to have another fish to fry = görüləsi başqa işi olmaq; c) adyektiv - adverbial (sifət - zərf): as the crow flies - dümdüz (birbaşa); in a monkey - way = yüngülbeyinliklə, səfehçəsinə və s.

3. Funksional - struktur prinsipi, sintaktik formalarına görə: Dəqiq şəkildə zoometaforizmlərdə iki növ ayırd edilir: zərbi - məsəllər və atalar sözləri.

Zərbi məsəllər - dil təcrübəsi əsasında yaranmış və möhkəmlənmiş müəyyən mənalı ifadələrdir; onlar üçün emosionallıq, obrazlılıq, fiqural məna çalarları xarakterikdir. Zərbi - məsəllərdən istifadə edərkən danışan şəxs həm çatdırmaq istədiyi fikri bildirir, həm də haqqında söhbət gedən məsələyə modal qiymət verir.

Atalar sözlərinin isə linqvistik statusu ən ümumi şəkildə qəbul edilməlidir: formasına görə - cümlə; məzmununa görə - fikir; linqvistik mənasına görə özündən əvvəl gəlmiş nitqin yekun nəticəsi; semasioloji olaraq - alleqoriya (kinayə), obrazlılıq; linqvostilistik olaraq - parafraziklik, ekspressivlik.

İstər ingilis dilində olan elmi əsərlərdə, istərsə də Azərbaycan dilində yazılmış dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın meyarı, formalaşması, inkişafı və obyektı, onun folklor ədəbiyyatına münasibəti, frazeoloji vahid və idiom, frazeologiya və söz, frazeologiya və sərbəst söz birləşməsi, frazeologiya və kontekst kimi bir sıra məsələlərdən bəhs edilmişdir. Bu problemlər bizim tədqiqatla dolayısı ilə əlaqədardır. Ancaq zoometaforizm tərkibli frazeoloji birləşmələr ayrılıqda xüsusi tədqiq obyektı olmamış, həmişə frazeoloji birləşmələrin içərisində öləri verilmişdir. Çünki zoonimlərlə bağlı olan birləşmələrin ümumi mənası, onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə əlaqədar olmur (və ya çox nadir hallarda əlaqədar olur), yəni burada ayrı-ayrı sözlərin müstəqil mənalardan asılı olmayaraq, bütövlükdə sabit birləşmənin ümumi mənası anlaşılır. Məsələn: to rain cats and dogs - (it-nişik yağışı yağmaq) = leysan (şıdırğı) yağış yağmaq; straight from the horse's mouth - (atın düz ağzından) = ilkin mənbədən, mötəbər mənbədən; talk turkey - (hinduşka danışığı) = zarafatı qırağa qoyub ciddi danışmaq; till the cows come home - (inəklər evə dönəndə) = şər qarışanda, axşamçağı = naxır kəndə qayıdanda = dar vaxtı və s.

Idiomatik xarakterli çoxkomponentli frazeologizmlər olan zərbi məsəllər mənə fiqurativliyini və obrazlılığını saxlayırlar. Onların bir hissəsi müəyyən atalar sözləri ilə əlaqələndirilir və onların bir növ yığcam formasını təşkil edir. Məsələn: an ass between two bundles of hay - iki eşşəyin armasını bölə bilməyən axmaq; an ass in grain - axmaq; an ass in a lion's skin - iddialı, özündən müştəbeh axmaq; a bird of passage - köçəri quş, bu gün burda, sabah orda (insan haqqında); a bird is flown - quşciğaz əldən çıxdı (insan haqqında); a bird in the bosom - sirr; a little bird told - quşlar xəbər gətirdi; yerin də qulağı var (müq.ət: soroka na xvoste nrinesla); the bird in the hand - soğan olsun, nağd olsun; the bird in the bush - xülya, boş xəyal; the bird of ill omen - bəd xəbər, nəslik gətirən; the birds of a feather - eyni lələkli quşlar, tomaqları bir yerdən götürülüb (müq.

et: odnoqo nolə əqodı); the bull in a china shop - köntöy, qaba, hər şeyi əlindən salan adam; the cat in the cream-pot - səs-küy, qarışıqlıq; the cat in the pan - tərs-məzhəb, baş-ayaq; the cock of the walk - dəstəbaşı, başçı; the cock of the different hackle - ümidləri doğrultmayan adam (çelovek, v kotorom oşiblisğ); a cock and bull story - nağıl, cəfəngiyyat, uydurma söhbət; the bad calf in the herd - sürüdə olan qotur qoyun; meşə çaqqalsız olmaz; ailənin göz dağı (insan haqqında; müq. et: v semge ne bez uroda); the dog in the manger - nə yardan doyur, nə əldən qoyur; the dogs of war - müharibə dəhşətləri; the Dave of Peace - sülh göyərçini; the duck of (something) - nə isə xoş bir şey; fine weather for young ducks - yağış; a pretty kettle of fish - əcəb işə düşdük (iron.); a fly in amber - nadir bir əşya; a fly in the ointment - hər gözəlin bir eybi; xörəyin içinə düşmüş milçək kimi (lojka deqtə v boçke mēda); a fly on the wheel - özünü yuxarıdan aparən, göylə gedən şəxs; yuxarı nəyənin eşşəyi; a frog in the throat - səsin tutulması, xırıltı; the biggest frog in the pond - yerli başçı; a horse of another colour - başqa məsələ; hounds of fate - taledən qaçmaq olmaz; a jackdaw in the peacock's feathers - tovuz lələkləri taxmış qarğa (ing. dolaşa); a lion in the path - gözlənilən təhlükə; the Triton among the minnows - olmayan yerdə bu da yaxşıdı; qoyun olmayan yerdə keçiyə Kəraməddin ağa deyərlər (na bezrıbge i rak rıba); men and mice - ətrafdakı bütün canlılar; a pig between two sheets - vetçina (donuz əti) ilə buterbrod; the sheep without a shepherd - rəhbərsiz kütlə; başsız kütlə; sarvansız karvan; the snake in the grass - məkrli, xain adam; xain xoflu olar; the toad under the harrow - tam tabeçilikdə olan adam; öl desən ölən, qal desən qalan; the biggest toad in the puddle - yerli başçı; the toad in the hole - xəmirin içində bifşteks; the wasps' nest - arı pətəyi, canavar yuvası; ilan-çayan yuvası (məcazi mənada); the wolf in the lamb's skin - qoyun dərisi geymiş canavar; the worm of conscience - vicdan əzabı.

Kəmiyyətinə və rəngarəngliliyinə görə ingilis dilində verbal frazeoloji birləşmələr nəzərə çarpacaq dərəcədə seçilir. Zoometaforiyada “to play” komponentli konstruksiya çox tınıkdir. Məsələn: to play the bear - qaraqabaq olmaq, to play the bull - köntöy, kobud olmaq, to play the chicken - uşaqlıq etmək, özünü təmiz (günahsız) göstərmək (qız haqqında), to play the fox - biclik etmək, kələk gəlmək, to play the goat -

qadın dalınca düşmək, to play the gadgeon - tora düşmək, to play the lamb - özünü günahsız uşaq (quzu) kimi göstərmək, to play the peacock - lovğalanmaq, to play the pig - pinti (çirkli) olmaq və s. Məs.: ... tell him to stop playing an ass! (A.Kristi) - Ona deyinki, özünü eşşək yerinə qoymasın.

Verbal frazeologizmlərin tərkibindəki zoometaforik komponent representativ mənanı saxlayır və frazeoloji birləşmə bütövlükdə insan bildirən və nadir hallarda əşya bildirən metafora mahiyyətini daşıyır. Məsələn: to teach an eagle to fly - əhəmiyyətsiz işlə məşğul olmaq; to take the bull by the horns - işdən ikiəlli yapışmaq, öhdəsindən gəlmək (rus dilində analogi: взятъ бика за рога); to swallow the dudgeon - acı nıbçö həb kimi óäiää (έίý.ãóíεuã balığını); boğazına diri ilan salmaq; to stable horses together - əlbir işləmək.

İngilis dilində az miqdarda olsa da, elə zoometaforik frazeologizmlər var ki, onlar nida və ya sual intonasiyası ilə formalaşaraq güclü emosiya ilə deyilirlər və emosional zoometaforizmlər adlanırlar. Onların emotiv semasioloji funksiyası demək olar ki, qəti şəkildə sabitləşib tamamlanmışdır. İngilis dilində işlədilən belə zoometaforizmlərə nəzər salmaq: rats! - boş şeydir!; dogs! - lənət şeytana!; rabbits! - lənət şeytana!; bitch! - şeytan, qancıq = murdar, əclaf!; sell your ass! = bəsdir özünü gic yerinə qoydun!; don't give me any of that bull! = bəsdir uydurdun (gönlədin!); the cat's done it! = mən eləməmişəm!; that cat won't jump! = bu nömrə keçməyəcək! (keçəl suya getməz); the cat's pajamas (whiskers!) - əla!, şık!; that cock won't fight! = bu nömrə keçməyəcək; dog my cats! = lənət şeytana!; I'll be dogged! = lənət şeytana!; fish or cut bait! - ikisindən biri!; ya o, ya bu!; no flies on him! = öz aləmindədir! (sebe na ume); hold your horses! = hirsini cilovla!, özünü yığışdır!; get off the high horse! = özünü dartma!, lovğalanma!; great snakes! = işə bir bax!, gör ha!; Sual səciyyəli olanlar: Whose dog is dead? - nə olub?; no kidding! - zarafatsız, yalan demirsən?; what maggot has bitten you? = gəmilərin batıb? (kakaə muxa tebə ukusila?); can a tiger (leopard) change his stripes (spots)? - heç mümkünmüdür? = qozbeli qəbir düzəldər = (müq.et: çernoqo kobelə ne otmoeşğ dobela); cat got your tongue? = Dilini nişik yeyib? və s.

Bu zoofrazeologizmlər, əsasən, популяр - danışiq üslubuna aid edilirlər.

2.2. İdiomlarda işlənən zoometaforizmlər

Obrazlılıq - hər şeydən əvvəl, obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Obrazlılıq linqvistik elementdən daha çox psixoloji anlaşımlarla bağlıdır. Dildə obrazlılığın bu cür analoqlarına təsadüf edilir: fiqurallıq, üslubi müəyyənlik, mənanın məntiqə uyğun olub-olmaması və s. ümumiyyətlə, idiomlarda məna nadir hallarda real olaraq məntiqə, sağlam düşüncəyə uyğun olur. O, daha çox məntiqə zidd, qəribə, gülünc, qeyri-real xarakter daşıyır ki, bu da zoometaforiyada aydın şəkildə görünür. Lakin bu məntiqə zidd olmaq, qəribəlik idiomu ifadəli və emosional edir, ona kinayə, ironiya, zarafat, mübaliğə və s. semantik-üslubi çalarlar verir.

Bəzi qeyri-real idiomlara nəzər salaq: *to live like fighting cocks* - çox yaxşı yaşamaq; yağ-bal içində yaşamaq; yağ içində böyrək kimi bəslənmək (müq. et. - kak sır və masle katatğsə), hərfi mənası: döyüşkən xoruzlar kimi yaşamaq. Bu məsəlin tarixən yaranma səbəbini araşdırdıqda məlum olur ki, İngiltərədə də, Azərbaycanda olduğu kimi, xoruz döyüşdürmək bir tamaşa kimi hələ çox qədimdən dəbdə olub. Döyüşkən xoruzlar böyük qayğı ilə yedizdirilər, bəslənərdilər. Sonralar bu tamaşa və ya “idman” növü tədricən unuduldu və onunla bərabər bu məsəlin yaranma səbəbi də unudularaq başqası ilə əvəz olunmağa başladı. Bu gün biz doğma ana dili ingilis dili olan şəxslərdən bu idiomun mənasını soruşsaq, onların əksəriyyəti ilkin mənanı bilmədiyi üçün bu cür şərh edəcəklər: “döyüşkən xoruzlar kimi savaşımaq, dalaşmaq”.

Başqa bir misal: *you may swing a cat here* - hərfi mənası: kifayət qədər geniş yeri olmaq, o qədər geniş ki, orada “quyruğuna ip bağlanmış pişiyi də fırlatmaq olar”. Düzdür, obraz çox qəribədir, amma mənanın məhz yüksək subyektivliyi idiomu emosional edir. Məsələn: “...*you may swing a cat here. This is for your pictures*” - (C.Qolsuorsi) - “Gör nə qədər yer var, lap futbol oynamaq olar. Bura sənin şəkillərin üçündür”. Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə geniş fantaziyadan istifadə etmək olar və edilməlidir.

Sağlam məntiqi düşüncəyə uyğun gəlməyən, qeyri-real idiomlar müqayisə edilən hər iki dildə çoxdur: *to have (other) fish to fry* - söhbət üçün daha bir mövzusu olmaq.

Belə ehtimal etmək olar ki, qadınlar balıq qızardarkən darıxmamaq üçün söhbətə başlayırlar və söhbət qızıqanda balıq yanır. Deməli, yenisini qızartmaq lazımdır.

to lead apes in hell - hərfi tərcüməsi (meymunları cəhənnəmə aparmaq) = qarımış qız kimi ölmək; yalquzaq kimi tək gəzib, tək də ölmək.

to have bats in one's belfry - (h.m.: zəng qülləsində yarasaların olması) = başdan xarab olmaq; başında yel-quz oynamaq.

to have bees in one's bonnet - (h.m.: papağında arıların olması) = başdan xarab, ağıldan seyrək olmaq;

to eat the calf in the cow's belly - (h.m.: buzovu inəyin qarında yemək) = arxı tullanmamış “hop” demək; yay gəlməmiş qızmaq; çay gəlməmiş çirmənmək.

to put the bug in somebody's ear - (h.m.: birəni kiminsə qulağına qoymaq) = qulağına nıçıldamaq, oxumaq; gizlicə təlqin etmək; kiminsə qulağının dibində milçək kimi vızıldamaq.

to ride the black donkey - (qara eşşəyi sürmək) = nis əhval-ruhiyyədə olmaq; qanı itin qanına dönmək; güllə vursan qanı çıxmaz.

Zoometaforik idiomlarda real, məntiqə uyğun mənaya misallar: to take the bear by the tooth - (h.m.: ayını dişindən tutmaq) = ağılsız olaraq risk etmək; to hit the bird in the eye - hərfi mənə ilə məcazi mənə eynidir = quşu gözündən vurmaq; to milk the bull - (h.m.: öküzü sağmaq) = əhəmiyyətsiz işlə məşğul olmaq; to see how the cat jumps - (h.m.: nişiyin hara tullanmasını gözləmək) = işin sonunu gözləmək; to love as the dog loves the whip - (h.m.: it kötəyi sevən kimi sevmək) - nifrət etmək; to die the dog's death - (h.m.: it ölümü ilə gəbərmək) = it kimi gəbərmək; to teach the dog to bark - (h.m.: itə hürmək öyrətmək) = lazımsız işlə məşğul olmaq; to hook the fish - (balığı qarmağa keçirtmək) = istədiyinə nail olmaq; to set the fox to keep the geese - (h.m.: qazları tülküyə tanışmaq) = qoyunu qurda tanışmaq; to cook one's own goose - (h.m.: kiminsə qazını bişirmək) = işi boşa çıxmaq, işi bitmək; to kill the goose who laid the golden eggs - (qızıl yumurta verən qazı kəsmək) = oturduğun budağı kəsmək = boğaz inəyi kəsmək; to hunt the wrong hare - (lazım olmayan dovşanı tutmaq) = səhv salmaq, işi boşa

çıxmaq; to sell hens on a rainy day (toyuqları yağışlı havada satmaq) = iş bacaran olmamaq, su qiymətinə satmaq; to change horses in the midstream - (atları çayın ortasında dəyişmək) = nəyisə yersiz, əlverişsiz yerdə etmək; to skin the lamb - (quzunu soymaq) = soymaq, var-yoxunu almaq; to live too close to the forest to be frightened by owls - (meşəyə yaxın olanın bayquşlardan nə qorxusu) = islanmışın yağışdan nə qorxusu; to drive pigs to the market - (donuzları bazara anarmaq) = çox böyük ümid bəsləmək; to get the right (wrong) sow by the ear - (lazımsız olan donuzu qulağından tutmaq) = düzgün (yanlış) çıxış yolu tanımmamaq; to wake the sleeping wolf - (yatmış canavarı oyatmaq) = risk etmək, özünü işə salmaq. Aydındır ki, semantik baxımdan bu idiomlar reallığa uyğundur, hərçənd əksər hallarda çox orijinal və mübaligəli olurlar.

Real və qeyri-real idiomlar arasında kəskin bir fərq yoxdur, bu da onların linqvistik təbiəti ilə əlaqədardır. Aşağıdakı qeyri-real idiomların siyahısında bu aydın şəkildə görünür: to give the bird - (quşu ələ vermək) = fitə basmaq, biabır etmək; to shoot the bull - (öküzü güllə ilə vurmaq) = cəfəng danışmaq, çərənləmək, uydurmaq; to have a crow to pluck with - (tüklərini yolmalı qarğa olmaq) = dalaşmaq, savaşımaq; to get a dog in the sleeve - (qolunda (naltarının qolu) it olmaq) = töhmət almaq, danlanmaq; to put on the dog - (iti (qıvrıq) geyinmək) = özünü dartmaq, göylə getmək; to talk the dog's hind leg off - (elə danışmaq ki, itin dal ayağı çıxıb düşsün) = öləncən danışdırmaq, danışdırıb yormaq; to fish in troubled waters - (bulanıq suda balıq tutmaq) = balıq tutan suyu bulanıq istər; to flay the flea for the hide and tallow - (biti dərisinə və piyinə görə soymaq) = xəsis, simic olmaq, yumurtadan yun qırmaq, ölmüş eşşəyin nalın sökmək; to shoe the goose - (qaza ayaqqabı geyindirmək) = lazımsız, səfeh işlə məşğul olmaq; to make a hare of someone - (kimisə dovşan yerinə qoymaq) = kimisə axmaq kimi qələmə vermək; to raise more hog and less hell - öz işi ilə məşğul olmaq və "yüksək materiyaya" girişmək, burnunu başqa yerə soxmaq; to have a maggot in one's head - (başında sürfə (qurd) olmaq) = başı xarab olmaq; to find a mare's nest - (madyan yuvası tanımaq) = mümkün olmayan, baş tutmayan işdən yamışmaq (попастъ палгüem v nebo); to please the pigs - (donuzları əyləndirmək) = bəxtini sınamaq; to send (someone) to buy the pigeon's milk - (kimisə göyərçin (quş) südü dalınca göndərmək) - kimi işə mümkün

olmayan iş dalınca göndərmək; to have (get) rats in the attic - (mansardada (çatı altında otaq) siçovulların olması) = başı xarab olmaq; to have (get) snakes in one's boots - (uzunboğaz çəkmələrinə ilan girməsi) = içib sərxoş olmaq; to have seen the wolf - (canavar görmək) = qorxudan sarısını udmaq; to keep the wolf from the door - (canavarı qamıdan uzaq saxlamaq) = ehtiyacdən, kasıbçılıqdan uzaq olmaq; to get a worm in the tongue - (dilində qurd (soxulcan) olmaq) = hər şeyə irad tutmaq, deyilmək və s.

Bəzi zooidiomalar əvvəllər müəyyən sosial sferada işlədilib, məhəlli səciyyə daşıyıb, sonra isə ümumiləşərək bütün xalq tərəfindən işlədilməyə başlayıb. Məsələn: to drive the hogs through - (donuzları qovmaq) = dağıtmaq, məhv etmək (köhnə kəndli məişətində); to meet the black cow - (qabağına qara inək çıxmaq) = xoşagəlməz, pis vəziyyətə düşmək (qabağına qara nişik çıxmaq) (mövhumat); to run with the hare and to hunt with the dogs - dovşana “qaç” deyir, taziya “tut” (ovçu arqosu); to run into a jellyfish - (meduza ilə toqquşmaq) = kələyə düşmək, iş düşmək (çimərlikdə çimənlər arasında işlənir).

Zoometaforiyada çoxlu miqdarda müqayisə tinli, müqayisəyə cəlb ediləsi zooidiomlar vardır: as blind as a bat in the sunlight - günəş işığında yarasa kimi kor; as glum as a bear with a sore head - (başı ağrıyan ayı kimi qaraqabaq) = elə bil gəmiləri batıb (kak tuça); as blind as a beetle - tarakan kimi kor; like a bird - Quş (cırcırma) kimi qayğısız, şən; as snug as a bug in a rug - xalçadakı birə kimi rahat; as the cat round the hot milk - qaynar südün ətrafında fırlanan nişik kimi; like Kilkenny cats - qələbəyə qədər savaşımaq, vuruşmaq; like a cat in a strange garret - cəsarətsiz, inamsız, ürkək-ürkək; like a cat on hot bricks - narahat, həyəcanlı, iynə üstündə oturmuş kimi; as the cat who swallowed the canary - bülbülü yemiş nişik kimi = günahkarcasına, məmnun; like cow like calf (inək necə, buzov da elə) = anasına bax, qızını al, qırağına bax, bezini = anası gəzən ağacı balası budaq-budaq gəzər = ot kökü üstündə bitər; as much use as the cow has for side pockets - (inəyə yan ciblər lazım olan kimi) = toydan sonra nağara (kak sobake nətəə noqa); as gay as a cricket - cırcırma kimi şən; as black as a crow - (qarğa kimi qara) = kömür kimi qara = nısnısa kimi qara; as a dying duck in the storm - (tufanda ölən ördək kimi) = suyu süzülən cücə kimi (kak mokraə kuriüa); as a duck to

water - (suda ördək kimi) = suda balıq kimi; as water off the duck's back - (ördəyin üstündən axan su kimi) = (kak s qusə voda) heç vecinə də olmamaq; as mute as a fish - balıq kimi lal; as merry as a grig - cırcırma kimi şən; as mad as a March hare - (mart dovşanı kimi dəli) = başdan xarab; as timid as a hare - dovşan kimi qorxaq, cəsarətsiz; as the hen on a hot girdle - (isti dəmirin üstünə çıxmış toyuq kimi) = təşvişlə, həyəcanla, iynə üstündə oturmuş kimi; as a hog on ice - buz üstündə (donuz) inək kimi; as a hog in the storm - inamını, cəsarətini itirmiş kimi; as a hog in armour - kobudcasına, qaba; as a hog in togs - kobudcasına; as a lamb to a butcher - (qəssabın qarşısındakı quzu kimi) = qurd görmüş quzu kimi = itaətlə, boyun əyərək; as merry as a lark - torağay kimi şən; as tight as a leech - zəli kimi yapışqan; as blind as a mole - köstəbək kimi kor; as poor as a mouse - (siçan kimi kasıb) = bir həsir, bir Məmmədnəsir; as quiet as a mouse - siçan kimi sakit; as obstinate as a mule - (qatır kimi tərs) = eşşək kimi tərs; as silly as an owl - bayquş kimi səfeh; as strong as a bull - öküz kimi güclü; as dumb as an oyster - (xərçəng kimi lal) = balıq kimi lal-kar; as like as an oyster to an apple - (xərçəng almaya oxşayan kimi) = (похож, kak vilka na butilku); as proud as a peacock - tovuz quşu kimi məğrur; as a pig in clover - (yoncalıqda donquz kimi) = yağ içində böyrək kimi; as a rat in a hole - (siçovul kimi) bayquş kimi tək; as a sheep among the wolves - (canavarlar arasında quzu kimi) = cəsarətsiz, müti; as naked as a shorn sheep - (qırılmış qoyun kimi lüt) = bir həsir, bir Məmmədnəsir; as drunk as David's sow - içib sərxoş (dəm) olmaq və s.

Bu cür zooidiomlar substantiv və feli idiomların semantik və üslubi xüsusiyyətlərini saxlayır. Bu fakt feli idiomun substantiv və ya başqa idioma çox asanca keçməsi ilə sübut olunur:

to live like a cat and a dog - (it-nişik kimi yaşamaq) - like a cat and a dog (it-nişik kimi); to speak like a mouse in the cheese (çox astadan danışmaq) - the mouse in the cheese - (çox asta danışan adam) və s.

Zooidiomların formalaşması və sabitləşməsi zamanla, vaxtla bağlı bir məsələdir. Ayrı-ayrı tarixi faktlar zooidiomların yaranmasının əsasını təşkil edir. Məs.: to eat a boiled crow - hərfi tərcüməsi: qaynanmış qarğanı yemək - yəni nəyisə qəbul etmək, acı dərman kimi udmaq; qabağından (söz) yemək; qabağından qaçmaq; yüz acını bir şirinin

hesabına yemək; sarılıq xatirinə birə yemək; tünürdüyünü yalamaq və s. Rus dilində: проqlatitğ nilölö. Bu misal konkret aclıq şəraitindən yaranıb və nə vaxtsa hərfi mənası olub. Azərbaycan dilində: mədə-bağırsağını yemək; dişinin dibini sormaq və s.

Bir dildən bu və ya digər dilə tək sözlər, leksik vahidlər deyil, həmçinin frazeoloji vahidlər - idiomlar, atalar sözləri və məsəllər də keçir. Bəzi zoometaforik idiomlar isə əsasən, ayrı-ayrı xalqlarda bir-birindən asılı olmayaraq yaranır, bir qisim dilçi filoloqların (H.A.Bayramov və b.) qəti şəkildə hesab etdikləri kimi, kalka deyillər. Məsələ burasındadır ki, leksemin və frazemnin dildən-dilə keçməsinin dəqiq, etibarlı, elmi şəkildə əsaslandırılmış prinsipi və əlamətləri yoxdur. Ona görə də belə güman etmək olar ki, xalqlar arasında geniş mədəni əlaqələrin və yazının olmadığı bir dövrdə yaranmış qədim metaforik idiomlar, atalar sözləri və məsəllər bir-birindən asılı olmayaraq, ümumi analogiya üzrə, ümumi məntiqi - psixoloji assosiasiyaya əsasən yaranıblar. Bu fikrin düzgünlüyünə belə bir fakt təkan verir ki, coğrafi cəhətdən bir-birindən uzaq və çox fərqli olan müxtəlif sistemli dillərdə həddən artıq yaxın, oxşar, bəzən isə eyni mənalı idiomlar vardır. Əlimizdə olan materiallara əsasən, bir çox dillərdə “uzunqulaq” (ass, osəl) sözü “qanmaz, səfeh, axmaq, tərs, inadkar adam” kimi məcazi mənanaya malikdir. Məsələn: ingilis dilində - an ass between two bundles of hay - uzunqulaq o qədər axmaqdır ki, yanındakı hər iki ot comasına ağzı çatdığı halda, onlardan hansını yeməyi qərarlaşdırma bilməyərək, ac qalır. Azərbaycan dilində də buna bənzər misallar var: - Qanmaz eşşək bizi Əli aşından da elədi, Vəli aşından da (Kamal Bayram); İki eşşəyin arnasını bölə bilməyən axmağın (uzunqulağın - A.H.) böyüyüdür (Sərdar Əsəd). Müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində uzunqulaq (ass) sözü ilə bağlı məsəllər çoxdur: an ass in grain - səfeh (axmağın böyüyü), eşşək kimi zırrama; eşşəyin dal ayağı (qanmaz, axmaq adam haqqında) və s. Və ya: an ass in a lion's skin - iddialı, lovğa axmaq, özündən müştəbeh eşşək; eşşək nədi, döşək nədi; eşşək kimi anqırmaq; habelə: - to play an ass - özünü gic (eşşək) yerinə qoymaq; eşşəyin yekəsi nəyədə imiş və s. Rus dilində də analoji misal var: qlun kak osəl və s.

Ümumiyyətlə, uzunqulaq haqqında, onun səfehliyi və tərsliyi haqqında saysız-hesabsız xalq nağılları, ümumi mif və əfsanələr mövcuddur. Ezoik bundan məharətlə

istifadə edərək, bu simvolu öz təmsillərində möhkəmləyib. O, uzunqulaq haqqında 26 təmsilin müəllifidir. Bu təmsillərin əksəriyyəti bir çox dillərdə yayılıb.

Azərbaycanda, bütün türk dünyasında dini və dünyəvi elmlərin bilicisi Mir Möhsün Nəvvabın “Kitab yüklü eşşək” əsəri məşhurdur. Çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı, folklor mənbələri, M.Hatəminin təmsilləri fikrimizə uyğun misallarla zəngindir.

İngilis dilində elə zoometaforik idiomlar da var ki, onların tərkibindəki zoonim ekzotik heyvan adı ilə işlənib. Məsələn, aşağıdakı ekzotik heyvan adları Avropa dillərində zoometaforizm kimi işlənir: camel (dəvə), elephant (fil); grampus (delfin), skunk (skuns), crocodile (timsah), ape (meymun), ostrich (dəvəquşu), peacock (tovuzquşu), rhinoceros (kərgədan), lion (şir), shark (köpək balığı), tiger (pələng), giraffe (zürəfə), zebra (zebr) və s.

Bu cür ekzotik heyvanlar Avropa zooaləmində rast gəlinmir, lakin Avropa dillərində zoometofora kimi tez-tez işlənir. Elə Azərbaycan dilində də belədir. Belə heyvan adlarının özünün “ekzotikliyi”, onunla əlaqədar olaraq güclü fantaziyanın oyanması - həmin sözlərin semantikasının genişlənməsinə və məcazi mənaların yaranmasına səbəb olur. Bununla belə, söz həm hərfi, həm də məcazi mənasını saxlayaraq başqa dilə də keçə bilər və ya yeni mənalar əldə edə bilər. Məs.: məcazi mənası - “təngnəfəslikdən əziyyət çəkən kök adam” olan - grampus (ing.) - delfin sözü dilə XVI əsrdə graundepose (qəd.fran.) sözündən gəlib ki, o da öz növbəsində crassus piscis (lat.)-dən yaranıb. (148, s.58) Dəqiq olmasa da, güman edilir ki, artıq graundepose özü insan bildirən metafora mənasını daşıyırdı. Digər bir sözün tarixinə nəzər salaq: skunk - sözü ingilis dilinə (Amerikada) hinduların dialektindən keçib. İngiltərəyə yalnız XVIII əsrdə gəlib, ilkin olaraq o, metonimiya olaraq “skuns xəzi” kimi işlədilirdi. Sonralar isə insana aid məcazi mənə yaranıb: nacins, bivac, mənəvi tərbiyəsiz (148, s.58).

İndi isə ekzotik heyvan adları ilə işlənmiş zooidiomlara nəzər salaq:

crocodile tears - (hərfi tərcüməsi: timsahın göz yaşları) - Yəni “yalançı, şişirdilmiş” göz yaşları. Azərbaycan dilində belə demək olar: “Yalandan göz yaşı tökmək”, “Özünü tülkülüyə qoymaq”. Rus dilində eynilə ingilis dilindəki kimidir: “Litğ krokodilovı slezi”. Məsələn: “I don't believe Tommy really hurt himself when he fell. I think he is crying

just to get attention. He's crying crocodile tears" (217, s.16). Məncə, Tommi yıxılarkən ciddi bir zədə almayıb. Diqqəti cəlb etmək üçün belə ağlayır. Özünü tülkülüyə qoyub.

kangaroo court - (h.m.: kenquru məhkəməsi) = Ədalətsiz məhkəmə işi, yəni heç iş başlamamış məhkəmənin nəticəsi məlumdur və əvvəlcədən planlaşdırılıb. Məsələn: "The political protesters had been tried and found guilty in a legal court of law. When the verdict was read, they claimed that the jury and judge had not been impartial and that they had been tried in a kangaroo court" (217, s.46) - Siyasi etirazla çıxış edənlər qanun məhkəməsində mühakimə olunaraq günahkar hesab edildilər. Hökm oxunarkən onlar bəyan etdilər ki, məhkəmə heyəti və hakim qərəzli mövqe tuturlar və ümumiyyətlə bu, qurama məhkəmədir.

White elephant - (h.m.: ağ fil) - bahalı, lakin əhəmiyyətsiz və istifadəsiz bir şey, elə bir əşyadır ki, onu heç kim almaq da istəmir, ondan yaxa qurtarmaq da çətindir. Azərbaycan dilində: "dəyirman daşı olub, keçib boğazıma", "Diri ilan olub sarılıb boynuma", "Kal armud kimi boğazda qalmaq" və s. Məsələn: "The salesman has been trying to get rid of that car for more than a year. It costs too much to run and insure, so no one wants it. he probably couldn't even give it away. It's a white elephant" (217, s.91) - Satıcı bir ildən artıqdır ki, bu maşından canını qurtarmağa çalışır. Onun istifadəsi də, sığortası da çox baha başa gəlir. Yəqin ki, heç havayı da versələr, götürən olmaz. Bir ağır dəyirman daşı olub keçib boğazlarına.

As proud as a peacock - tovuz quşu (turac) kimi məğrur, özünü dartan (şablon). Məsələn: "The new father was proud as a peacock" (215, s.15) - Yeni (müqəddəs) ata turac kimi məğrur idi və s.

2.3. Atalar sözləri və məsəllərdə işlənən zoometaforizmlər

Atalar sözləri və məsəllər şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarındandır. İngilis dilində atalar sözü və məsəllərin tərkibi, əsasən, sabit və dəyişməzdir. Onlar keçmiş nəsillərin yadigarı kimi, insanların müxtəlif dövrlərdəki şərait və vəziyyətlərinin, əlaqə və münasibətlərinin, onların həyat təcrübəsinin yığcam və obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Onlar konkret fikrin, gəlinən qənaətin tərkib hissəsi kimi işlədilir və dilin

frazoloji fondunun zənginləşməsi mənbələrindən biri kimi çıxış edir.

Atalar sözləri ifadə olunma planında - sintakseantik səviyyəli vahid, cümlə, məzmun planında - çox komponentli idiomdur. Hər halda bu fikirdə olan mütəxəssislər çoxdur.

Atalar sözləri - semantik baxımdan cilalanmış, struktur cəhətdən sadələşmiş sintaksemlər yarada bilər. Bəzən bu sadələşmə son həddə qədər gedir, yəni formal olaraq komponentlərin ayrılmasına və onların semantik müstəqilliyinə gətirib çıxarır. Bu cür idiomlar daha tez-tez yaranır: suyun lal axanı, adamın yerə baxanı və ingilis dilində buna analoji olan: still waters (still waters run deep). Atalar sözlərinin bu cür komponent “kəsik” və “qırıqları” zərbi - məsəllər adlanır.

Atalar sözümdən zərbi-məsəlin ayrılmasına daha bir misal gətirək, lakin bu dəfə artıq zoometaforizmlə işlənmiş: A bird in the hand - (sərçə olsun, əlimdə olsun) = A bird in the hand is worth two in the bush - (sərçə olsun, əlimdə olsun, göydə uçan laçını neyləyirəm).

Məsəllərin içindəki zoometaforik komponent rəpprezentativ mənanı saxlayır və frazeoloji birləşmə özü bütövlükdə insanbildirən və nadir hallarda isə əşyabildirən metafora mahiyyətini daşıyır. Zoometafora referentin xarakterik əlamətindən, ona aid edilən keyfiyyətdən yaranır. Məsələn: to teach an eagle to fly - (qartal uçmaq öyrətmək), əhəmiyyətsiz işlə məşğul olmaq; to take the bull by the horns - (öküzü buynuzlarından tutmaq), işdən ikiəlli yamışmaq; öhdəsindən gəlmək; “Quşu gözündən vurmaq” = yaxşı ovçu olmaq (rus dilində analoji: vzətğ bıka za roqa); to swallow the gudgeon - acı dərman içmək (ing.h.m.: qumluq balığını udmaq) - boğazına diri ilan salmaq (rus d. proqlatitğ nilölö); to stable horses together - (atları bir tövləyə qoymaq), əlbir işləmək; Əlamət hər yerdə referentin hərəkəti vasitəsilə ifadə olunub, amma yenə də anlayışın ikitərəfli olması görünür: to kill two birds with one stone - bir güllə ilə iki dovşan vurmaq (ing. - bir daş ilə iki quş vurmaq; rus d. ubitğ dvux zayüev odnim vıstrelom) - həm bəxti gətirən adamın öz hərəkəti vasitəsilə xarakteristikası, həm də müvəffəqiyyət gətirən hərəkətin özü. Daha bir misal: to call one's dogs off - itləri geri çəkmək, yəni əvvəlki mövqeyindən, fikrindən imtina etmək - həm hərəkəti icra edənin

xarakteristikası, həm də hərəkətin özü. Məhz buna görə də feli komponentlərin şəxslı və ya şəxssız formada növbələşməsinə tez-tez rast gəlinir: killing two birds; calling of dogs; making an ass və s.

Dildə olan atalar sözlərinin bütün struktur növləri zoometaforizmlər şəklində mövcuddur: a) sadə cümlə: All cats are grey in the dark - gecə bütün nişiklər bozdur (gecə qara, cücə qara), (noçğö vse koşki serı); the scabbed sheep infects the whole flock - bir qotur qoyun bütöv bir sürünü korlar (bir dana naxırı korlar), (noşıvıvə ovıvə vse stado portit); b) tabesız mürəkkəb cümlə: The dog barks but the caravan goes on - it hürər, karvan keçər; c) tabeli mürəkkəb cümlə: When the fox preaches beware the geese - nə vaxt tülkü həccə getdi, o vaxt qazları ayıldın (koqda lisa propoveduet, bereqitesğ, qusi).

Zoometaforizm səciyyəli atalar sözlərinin bəzi struktur xüsusiyyətləri: a) sadə cümlə şəklində olan atalar sözlərində mübtədə həmişə ismi zoometaforizm olur. Yalnız nadir hallarda atalar sözü əmredici semantikada işlənə bilər ki, burada mübtədə formal şəkildə iştirak edir (zoometaforizm əslində tamamlıq funksiyasında olur). Bu iki haldakı semantik əsas tamamilə fərqlidir: birincidə - insana aid olan zoometaforizm (At last he's got the profit. Every dog has his own day!); ikincidə - zoometaforizm olmur, o, hərfi mənə daşıyır: I know you always hated my ways. But love me - love my dog. Metaforik yozma vasitəli şəkildə yalnız ikincidə mümkün olur; b) tabesız mürəkkəb cümlə: atalar sözlərində struktur növlər daha genişdir və zoometaforizm həm mübtədə, həm də tamamlıq ola bilər, həmçinin birləşmiş sadə cümlələrdə müxtəlif funksiya variantları müşahidə edilir; c) tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olan atalar sözlərində struktur variantların daha geniş diapozonu müşahidə edilir. Mübtədə burada tez-tez formal, ara söz olur (he who, who, there və s.), ona uyğun olan konstruksiya - uyğun olan budaq cümlə də yaranır. Belələrinə şərt və güzəşt budaq cümlələrindən tutmuş tez-tez rast gəlinən birləşmələrə qədər müxtəlif konstruksiyalar ola bilər: as..., as if, like.

Atalar sözlərinə məsəllər də qoşulur. Onların əksəriyyəti atalar sözlərinin müvafiq komponentləri - "qırıqlarıdır". Bu isə frazeoloji parçalanmanın nəticəsidir, formal da olsa, onların arasında analogi çox komponentli leksemlərə rast gəlinir. Frazeoloji

vahidlərin müəyyən qrupu olan məsəlləri dil faktları əsasında nitq hissələrinə görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar: a) ismi: an ass between two bundles of hay - ikisindən birini seçə bilməyən axmaq (iki eşşəyin arımasını bölə bilməyən axmaq), (qlunəü, ne moquhiy sdelatğ vıborə); b) feli: to kill two birds with one stone - bir dəfəyə iki məsələni həll etmək (bir gülləyə iki quş vurmaq), (ubitğ dvux zayüev odnim vistrelom); c) sifət və zərfi: like a bird - şən, həvəslə (quş kimi), kontekstdən asılı olaraq - şən, həvəsli; like a moth on fire - kor-koranə, fikirləşmədən (alova girən pərvanə kimi); very like a whale - həqiqətə uyğun olmayan, uydurma.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, sifət və zərflə olan zoometaforik məsəllər hər iki dildə həddindən çox məhduddur.

Nəzəri dilçilik materiallarına əsasən deməliyik ki, zoometaforiyanın vacib semantik cəhəti - metaforik mənənin davamlı, sabit olmasıdır. Zoometaforik komponent metaforik mənəni müxtəlif strukturlarda qoruyub saxlayır: kök - sözdən tutmuş mürəkkəb sözə, məsələ və atalar sözlərinə qədər. Bu bir-birinə keçmə struktur xarakter zoometaforizmin semantik məzmununa uyğun gəlir.

Zoometaforizm səciyyəli ingilis atalar sözləri - bütün atalar məsəli fondunun ümumi xassələrinə və eləcə də semantik-üslubi xüsusiyyətlərinə malikdir. Misallara nəzər salaq: every ass likes to hear himself bray - = hər axmağa (eşşəyə) öz sözləri (anqırtısı) xoş gəlir; to a rude ass (there must be) a rude keeper - = niyyətin hara, mənzilin ora (по Сengke i şapka); all asses wag their ears - bütün axmaqlar özlərini ağıllı sayırlar; every ass thinks himself worthy to stand with king's horses = hər bir eşşək özünü şahın atlarına tay tutur; he who makes himself an ass must not take it ill of men ride him - = çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu (nazvalsə qruzdem, tak polezay v kuzov); jest with an ass and he will flap you in the face with his tail - = eşşək nə bilir zəfəran-ılov nədir; the ass that brays most eats least - çox danışan az iş görər; catch the bear before you sell his skin - = arxı tullanmamış "hon" eləmə; a bird in the hand is worth two in the bush - = sərçə olsun, əlimdə olsun, göydə uçan laçını neylərəm; nəğdi qoyub nisyəyə qaçma; birds of a feather fly (flock) together - = kor koru tanar, su çuxuru; eşşək anqırar tayını tanar; taylı tayın tanımasa, günü ah-vayla keçər; old birds are

not caught with chaff - = qoca tülkü tələyə düşməz; a bird may be known by its song - =
ət yeyən quş dimdiyindən bilinər; each bird loves to hear himself sing - = heç kəs öz
ayranına turş deməz; the early bird catches the worm - = fəraş quş qurd tutar; sabah -
ertəyə qalan arxaya qalar; it is an ill bird that fouls its own nest - = yalnız fərsiz quş öz
yuvasını batırar; evin zibilini küçəyə atmazlar; every bird likes its own nest - = hər kəsə
öz vətəni şirindir; there are no birds of this year in last year's nest - = keçən ilki yuvada
bu il daha quş yoxdur; gördüyün küləklər kəsilib; bazarlar bağlanıb; if you agree to carry
the calf they will make you carry the cow - = üz verərsən, astar da istərlər; a quiet calf
sucks its dam and another cow - = şirin dillə ilan yuvasından çıxararlar; cat is away
mice will play - = nişik olmayanda siçanların bayramıdır; at ölüb, itın bayramıdır; he
who plays with a cat must expect to be scratched - = it ilə dost olanın dəyəniyi əlində
gərək = Bəy ilə bostan əkənin tağı çiyində gərək; do not play with a straw before an old
cat - = qoca tülkü tələyə düşməz; the cat eats fish but doesn't wet its feet - = nə
yoğurdum, nə yandı, hazırca kökə tandı; care (curiosity) kills the cat - = fikir insanı
qocaldır; qəm-qüssə dağı da yerindən qonarar; a cat in gloves catches no mice - = əlcəkli
nişik siçan tutmaz; "halva-halva" deməklə ağız şirin olmaz; the cat shuts its eyes when
stealing - = nişik qaymağı oğurlayarkən gözlərini yumur; qırqovul başını soxur kola, elə
bilir heç kim onu görmür; the scalded cat fears cold water - = qaynar südlə yanan qatığı
da üfürər; süddə bişən suyu da üfürə-üfürə içir; every cock is brave on his own dunghill
- = hər quş öz yuvasında ağadır; as the old cock crows so the young one does - = böyük
tökdüyünü kiçik yığışdırar; the cow knows not what her tail is until she lost it - = yaxşı
getməyincə qədri bilinməz; yaxşı adamın qədri öləndən sonra bilinər; curst cows have
short horns - vurağan öküzə Allah buynuz verməz; Tanrı bilir, eşşəyə niyə buynuz
vermir; Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmamış ev qoymazdı; if you sell the cow you
sell her milk too - atı itirib nalını axtarma; kəsik başın zülfü üçün ağlamazlar; many a
good cow hatch a bad calf - = oddan kül törəyər; a good dog gets a good bone - yaxşı at
yemini artırar, nis at qamçısını; yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz; give a dog a bad name
and hang him - = hamıda irad tutmalı bir şey tanımaq olar; eyibsiz gözəl olmaz,
nöqsansız insan; cut off the dog's tail and he will be a dog still - qozbeli qəbir düzəldər;

every dog has his day - = bizim də küçədə bayram olar; he who lies down with dogs will rise with fleas - = atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar; barking dogs seldom bite - = hürən it qanmaz; beware of a silent dog and still water - = suyun lal axanı, adamın yerə baxanı; the dog returns to its vomit - nis vərdişi tərgitmək çətindir; the dog barks but the caravan goes on - = it hürər, karvan keçər; the dog that puts up many hares kills none - = çox istəyən azdan da qalar; the dog that fetches will carry - = özgənin sirrini sənə söyləyən, sənənin də sirrini özgəyə söyləyər; dumb dogs are dangerous - = suyun lal axanı, adamın yerə baxanı; every dog is a lion at home - = hər quş öz yuvasında ağadır; if you want a pretence to whip a dog, say that he ate a frying-pan - = keçi suyu bulandırdı; sizin it bizim baltanı götürüb; a living dog is better than a dead lion - ölü aslandan diri tülkü yaxşıdır; an old dog barks not in vein - = qoca köpək əbəs yerə hürməz; one barking dog sets all the street a barking - = biri hürsə, hamısı səs-səsə verir; scornful dogs will eat dirty puddings - = quyuya tüpürmə, suyunu içməli olarsan; all is fish that comes into (one's) net - = balığın nə irisi, nə xırdası; never fry a fish till it is caught - = at almamış, tövlə tikmə; never teach fish to swim - = builki sərçə, bildirkinə cük-cük öyrətmə; fish begins to stink at the head = balıq başından iyələnər; one may steel a horse (from the stable) while another may not look over the hedge - biri at oğurlaya bilər, o biri isə heç çənərdən də boylana bilməz; hamıya adət, bizə ibadət; when two ride on one horse, one must sit behind - iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz; biri od olanda, o biri gərək su olsun; wild horses shall not drag it out of him - = kəlbətinlə də çıxartmaq olmaz; you can take the horse to the water, but you cannot make him drink - atı suya apara bilərsən, amma su içməyə məcbur edə bilməzsən; hər işi zorla görmək olmaz; the willing horse is most ridden - = üzünü yumşaq göstərsən, başına çıxarlar; üz versən, astarını da istəyərlər; it is a poor mouse that has only one hole - fərsiz o siçandır ki, yalnız bir yuvası var; ümid yerini qaragünlük üçün saxlamaq lazımdır; the mountain has brought forth a mouse - dağ gücənib, siçan doğub = arım var, arım var, eşşək arısı; you cannot flay the same ox twice - = bir öküzün dərisini iki dəfə soymaq olmaz; axar çaya iki dəfə girmək olmaz; eyni qazı iki dəfə yolmaq olmaz; you may swallow the ox and be choked by its tail - = äyîèçè öçöá êâ÷èá, êè÷èê ýþlməçədə batmaq da olar; a pig

may fly but with its tail forward - boşboğazlıq, yalan-palan, az inanılasi uydurma; pigs may fly but they are not like birds - = xəlbirlə su daşımaq olmaz; baş tutası iş deyil; when the pig is offered hold the poke - = fürsəti fəvtə vermə, bir daha düşməz ələ; he who scrubs every pig he sees will not long be clean himself - = hər yetən donuzu qaşovlayan adam özü də çirkə bulaşar; qarğaya qoşulan peyinə bulaşar; there is no use to teach a pig to play on a flute - = quyuya su tökməklə quyuda su olmaz; what do you expect from a pig but a grant? - = qanacaqşızdan (qanmazdan) daha nə gözləmək olar?; it is as well to be hanged for a sheep as for a lamb - = ölmək ölməkdir, daha xırıldamaq nə deməkdir; a scabbed sheep will mar the whole flock - = bir qotur qoyun bütün sürünü korlar; there is a black sheep in every flock - = meşə çaqqalsız olmaz və s.

Dil faktlarının təhlil üçün təqdim olunan siyahısından görüldüyü kimi, zoometaforizmlər nadir hallarda atalar sözləri və məsəllərin semantik mərkəzi (nüvəsi) olur; semantik mərkəz, əsasən, rəprezentativ mənalı ev heyvanları olan zoometaforizmlər olur. Başqa formalara nadir hallarda rast gəlmək olur: the eagle doesn't chase the flies - = güclü zəiflərə baş qoşmur; şir çaqqal-çuqqal ilə oturub-durmur; it is not good to strain at a gnat and swallow a camel - = böyüklərin işinə göz yumub, kiçiklərə irad tutmaq yaxşı deyil; he who runs after two hares catches none - = iki dovşanın dalınca qaçan heç birini tuta bilməz; if the sky falls we shall catch many larks - = göy yerə düşsə, torağay tutarıq (mümkün olmayan iş haqqında istehza ilə deyilir); the lion is not so fierce as it is painted - = aslan təsvir olunduğu qədər də yırtıcı deyildir; he who takes a raven for a guide shall light upon carrion - = əgər özünə mis bələdçi (məsləhətçi) seçmişənsə, bəxtindən küs.

Bəzi atalar sözlərində mərkəz (nüvə) bildirən zoometaforizmə xas olan, insanbildirən metaforanın mənası çox nəzərə çarır: the great fish eats the small - (böyük balıqlar kiçikləri yeyir). Hərçənd atalar sözlərindən birbaşa metaforikləşmə nadir hallarda olur, kinayə daha tez-tez vasitəli şəkildə insana yönəldilir. Atalar sözlərinin əksəriyyətinin sanki iki semantik zirvəsi, iki komponenti var və onların arasında inteqrasiya baş vermir. Bəzən isə fərq hətta əkslik, qarşı-qarşıya durma kimi də qeyd olunur. Məsələn: there is no use to salt the cow to catch the calf - atalar sözündə

semantik zirvələr: cow-calf və to salt-to catch. Digər növ - bir zoometaforik komponenti olan atalar sözü, öyüd-nəsihətə başlayarkən qeyri-müəyyən, ümumiləşdirici bir şəxsiyyət, subyekt - insan: you, one, he who, who və s.: he who would catch the fish must not mind getting wet (könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək); you cannot teach an old dog new tricks - (qoca köpəyə yeni iz öyrədə bilməzsən) və s. Hərəkətin səbəbkarı gizli də qala bilər: do not count your chickens before they are hatched (cücəni pıyızda sayırlar); do not bray at an ass (eşşəyə baş qoşma). Əşya bildirən metafora kimi ifadə olunan, amma insanla əlaqədar olan (onun vəziyyəti əşya, hadisə və s. vasitə ilə bilinir) növə də rast gəlinir; the last straw brakes the camel's back (sonuncu saman çöpi dəvənin belini sındırdı).

Çoxlu sinonimik atalar sözləri də vardır ki, onların zoometaforik komponentləri əvəz oluna bilər. Məsələn: the scalded cat (dog) fears cold water - (áèð äÿôÿ éâíîûø îèèèè (èè) ñîéóã sudan ää ãîððàð) = qaynar südlə yanan - qatığı da üfürər; there are more ways of killing the cat (the dog) than choking it with cream (the bone) - = (pişiyi (iti) qaymaqla (sümüklə) boğmaqdan başqa da öldürmək üsulları var) = məqsədə nail olmağın yolları çoxdur və s.

Danışıq dilində çox nadir hallarda işlədilən zoometaforik atalar sözlərinin əlavə siyahısını təqdim edirik: there is as good fish in the sea as ever came out of it - dənizdən nə qədər balıq tutursansa, deməli o qədər var (ot dobra dobra ne ihut); the best fish swim near the bottom - balığın yaxşısı dərinədə üzür; jest with an ass and he will flap you in the face with his tail - = eşşək nə bilir döşək nədir; the fox knows much but more he who catches it - = tülkü bədi, amma tülkünü tutan ondan da bədir; though pigeons are little they carry great messages - = göyərçin balacadır, amma böyük xəbərlər çatdırır; hər damcı quvvədir bir daşqın selə; the higher the ape goes the more it shows its tail - = insanın vəzifəsi yüksəldikcə səhvləri (axmaqlığı) daha aydın görünür; he is a good horse that never stumbles and a good wife that never grumbles - yaxşı at yemini artırır, nis at qamçısını; yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz; yaxşı arvadlı ev cənnətdir; it is a sad house where the hen crows louder than the cock - arvad rəhbərlik edən evdə bərəkət olmaz; who bulls the cow must keep the calf - ananın və uşağın qayğısına ata qalmalıdır; arvadı

əri saxlar, pəndiri dəri; the older the goose the harder to pluck - qaz nə qədər qoca olsa, o qədər çətin yolunar; it is too late to shut (lock) the door of the stable when the steed is stolen - = at oğurlandıqandan sonra tövlənin qapısını bağlamazlar; pigs, like poets, are never appreciated until dead - donuzlar və şairlər ölümündən sonra qiymətləndirilir; three women and a goose make a market - arvadlar olan yerdə hay-küy olur; all are not thieves that dogs bark at - = it hürənin hamısı oğru olmaz; two cats and a mouse, two wives in a house, two dogs and a bone never agree in one - iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz; fine feathers make fine birds - = gözəllik ondur, doqquzu dondur; burn not your house to fright away the mice - = bir birəyə görə yorğanı yandırma; one swallow doesn't make summer - = bir gül ilə bahar olmaz; bir çiçəklə yaz açılmaz; a black hen lays a white egg - = ağ ayranı itə tökərlər, qara kişmiş cibə; nightingales will not sing in a cage - qızıl qəfəsdə olsa da bülbül, yenə məhbəsdədir; more flies are taken with a drop of honey than a tun of vinegar - şirin dillə ilan yuvasından çıxartmaq olar; a humble-bee in a cow turd thinks himself a king - = hər kəs öz yerində bir aslandır; a ragged colt may become a good horse - cılız dayçadan yaxşı at çıxıb bilər; the cockroach is always wrong when it argues with the chicken - = güclü həmişə zəifdən haqlı olur; man to man is a wolf - = insan insana düşməndir; the cuckoo will not sing except that she sang - tutuquşu kimi eyni şeyi təkrar edir; while the grass grows the horse starves - = ölmə, eşşəyim, yaz gələr, ё́лүüà áèòÿð; horses may pull dead lions by the beard - ölü pişiyin üstündən siçan da keçər; fear makes the wolf bigger than he is - qorxan gözə çöpi düşər; the tortoise wins the race while the hare is sleeping - dovşan yatanacan tısbağa qaçışda qalib gələr; nothing falls into the mouth of a sleeping fox - = işləməyən dişləməz; cast no pearls before swine - = eşşək nə qanır, zəfəranılov nədir; an ass is beautiful to an ass and a pig - hər kəsin öz qarğası özünə qırğıdır; hər kəsin balası özünə şirindir; it is a silly fish that is caught

twice with the same bait - = eşşək eşşəkdir, o da pələncə batdığı yerə bir də girməz; if you swear you will catch no fish - dua oxumaqla donuz darıdan çıxmaz; it is the bridle and spur that makes a good horse - yüyənlə məhmızlar atı sözbəxan edir.

Bu dil faktları daha çox ədəbi dil üçün səciyyəvi olub, bir qismi bədii üslub, bir

qismi isə başqa dillərdən kalka yolu ilə gələnlərdir.

Beləliklə, zoometaforizmlər heyvanlar aləminin müxtəlif nümayəndələrini əhatə edir: məməliləri (at - horse, it - dog, tülkü - fox və s.), quşları (qartal - eagle, qaz - goose, ördək - duck və s.), balıqları (balıq - fish, herring - siyənək balığı və s.), həşəratları (milçək - fly, qarışqa - ant və s.) və sürünənləri (ilan - snake, su ilanı - adder və s.).

Frazeologizmin tərkibində zoonim öz leksik mənasını itirir və yaranmış frazeoloji mənada yalnız onun elementləri iştirak edir.

Zoofrazeologizmlər öz aralarında sinonimik, omonimik və antonimik münasibətlərə girirlər. Sinonimik zoofrazeologizmlər eyni növ semantikaya malikdirlər, bütöv bir cərgə eyni mənanı bildirir. Məsələn, aşağıdakı zoofrazeologizmlərin hamısı - as a hog on ice - (buz üstünə çıxmış donuz kimi); bull in a china shop (çini qablar dükənində öküz); as a hog in togs (kürk geyinmiş donuz kimi); as a hog in armour (yaraqlanmış donuz kimi); “köntöy adam”, “yöndəmsiz adam”, “qaba adam”, “hərəkətinə nəzarət edə bilməyən adam” mənasını verir və s.

Azərbaycan dilində həmin ifadələrin semantikasını aşağıdakı zoometaforalarla vermək olar: Dəvə oynayanda, qar yağar; Allah bilib, dəvəyə qanad niyə verməyib; Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmamış ev qoymazdı; Elə bil əli bişib və s.

Başqa sinonimik cərgə isə “gözləri nis görən adamı” səciyyələndirir: as blind as a beetle - (böcək kimi kor); as blind as a mole (köstəbək kimi kor); blind as a bat in the sunlight (günəş işığına düşmüş yarasa kimi kor) və s. Azərbaycan dilində: yarasa kimi kor, bayquş kimi kor və s.

Antonimik münasibətdə olan zoofrazeologizmlərə, nisbətən, az rast gəlinir və çox vaxt bu cür frazeologizmlərdə müxtəlif (fərqli) heyvan adları işlənir. Məsələn: as mule as a fish (balıq kimi lal) sakit və to talk as a gander (qaz kimi qaqqıldamaq) - boşboğazlıq etmək; at kimi kişnəmək; to be as merry as a cricket (cırırama kimi şən olmaq) və to be bearish (ayı kimi qaraqabaq olmaq). Çox nadir hallarda eyni zoonim eyni dildə antonimik mənalarda işlənir. Məsələn, bayquş - owl zoonimi ingilis dilində həm “müdrək”, həm də “səfeh” mənasında işlənir: wise as an owl - (bayquş kimi müdrək) və silly as an owl (bayquş kimi səfeh).

Zoofrazeologizmlərdə polisemiya hallarına da rast gəlinir. Çoxmənalı frazeologizmlərin bir-biri ilə əlaqəsi olan iki mənalı olur. Məsələn: from the bird's eye view - 1) yuxarıdan, çox hündür bir məsafədən; 2) geniş şəkildə (detallara varmadan); to cook one's own goose - 1) səhv etmək; 2) işini bitirmək; 3) işinə əngəl törətmək; 4) cəzalandırmaq və s.

Bunu qeyd etməyi özümüzdə borc bilirik ki, Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya və onun müxtəlif problemlərinə A.M.Qurbanov, H.A.Bayramov, Z.Əlizadə, N.R.Rəhimzadə, S.Cəfərov, H.Həsənov, S.Xəlilov, habelə Azərbaycan rusistlərindən F.Hüseynov, M.T.Tağıyev çox qiymətli əsərlər həsr etmişlər. Bununla belə, biz mövzumuza uyğun olaraq, ingilis tərəfini qabardıb Azərbaycan dili ilə müqayisə etməyə çalışmışıq.

Məsələn, dilçiliyimizdə sinonim idiomatik ifadələr və onların variantları haqqında dəyərli mülahizələr söylənmişdir (N.Rəhimzadə, Z.Budaqova və b.). İdiomatik ifadələrdə tək-tək sözlər deyil, söz qrupları iştirak edir və bir neçə yaxın mənalı ifadə sinonim cərgəni düzəldir. Sonra isə Ş.Ballidən misal gətirilərək, məsələ ümumi dilçilik səviyyəsində izah edilir: sinonim cərgə - “bir ümumi məna ilə birləşən leksik vahidlər kompleksidir”. Sinonim cərgənin düzəlməsində səbəb, əsasən, bir mənanın, bir anlayışın əlavə çalarının bu və ya digər cəhətini daha aydın, ifadəli vermək lüzumundan doğur (N.Rəhimzadə). Belə nəzəri mülahizələri tədqiqat zamanı nəzərə almışıq. Çünki ingilis dilindən gətirilən dil faktları da həmin mülahizələrin doğruluğunu bir daha təsdiq edir.

NƏTİCƏ

1. “Zoometaforizm” termini altında heyvan, quş, həşərat adlarının (ümumi zoonimlərin) hərfi mənası əsasında yaranmış və insanın obrazlı səciyyələndirilməsi funksiyasında çıxış edən, emosional-ekspressiv vəzifə daşıyan metaforik söz və ifadələri başa düşürük.

2. Söz və onun mənası, dilin məcazlar sistemi, o cümlədən metafora ilə əlaqədar olaraq dilçilikdə və bütövlükdə filologiyada fikir müxtəlifliyi qalmaqdadır. Leksikanın sistemli təşkili, leksik mənanın təbiəti və xüsusiyyətləri, zoonimlərdə semantik keçmələr, sözlərin və ifadələrin nitqdə öz məqamında düzgün işlədilməsi, zoonim və zoometaforizmlərlə bağlı bəzi terminlərin dəqiqləşdirilməsi aktual məsələlər kimi diqqəti cəlb edir. Polisemiya - özündə dil universalialarını ehtiva edir; təfəkkür və dil imkanlarını, obyektiv aləmin gerçəkliklərini, təcrübəsini, oxşarlıq və ziddiyyətlərini, bəşər təfəkkürü və təxəyyülünün hüdudsuzluğunu, məhdud dil resurslarını ümumiləşdirib göstərə bilir. Hər bir söz mənə kompleksinin ifadəçisidir.

3. Zoometaforizm kimi işlənən zoonimlər ingilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir və zəngin struktur xüsusiyyətlərinə malikdir. Onomastik vahidlərin yaranmasında da zoonimlərin rolu böyükdür.

4. Monoqrafiyada ingilis dilli elmi, bədii əsərlərdən, mətbuatdan seçilmiş lüğətlərdən toplanmış 777 zoometaforizm (Azərbaycan dilində də təxminən o qədər) tədqiqata cəlb edilmişdir. Onların Azərbaycan dilində qarşılığı və aşağıdakı parametrlər üzrə xarakteristikaları verilmişdir: qarşılaşdırılan və müqayisə edilən dillərdə semantik paralellərin olub-olmaması, səciyyəvi funksiyada işlənilib-ışlənməməsi, zoometaforizmlərin təkmənalılığı və ya çoxmənalılığı, xarakterik mənaların sabitliyi və ya okkasionallığı, törəmə zooleksemələrin xarakterik funksiyada işlədilməsi və ya işlədilməməsi, sabit birləşmələrin tərkibində işlədilmə qabiliyyətləri, insanın müsbət və ya mənfi xarakteristikalarını əks etdirmə imkanları, mənanın antonimliyə münasibəti, mənaların oxşar və fərqli cəhətləri aşkar olunmuşdur. Bu sadalanan və sadalanmayan cəhətləri nəzərə alaraq aşağıdakı ümumi nəticəyə gəlmişik:

zoonimlər dilin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edib - birləşdirən, dildə möhkəmlənən vahid bir sahəni əhatə edirlər;

zoonimlərin hamısı zoometaforizm kimi işlənmişdir. Zoometaforizmlərin fəali və qeyri-fəali vardır;

zoometaforizmlərin mənaları dilin üslubi qatlarında, nəşə-sənət leksikasında, jarqon leksikasında, canlı danışq dilində daha əhəmiyyətli yer tutur;

zoometaforizmlər ekspressiv-üslubi cəhətdən öz emosionallığı, obrazlılığı ilə seçilir və dildə rəngarənglik yaradırlar;

zoometaforizmlər özlərində canlıların adlandırılmasında iştirak edən xüsusiyyətləri, xalqın tarixini, adət-ənənəsini, inamlarını, inanclarını, deyimlərini qoruyub saxlayırlar;

zoometaforizmlər sənət adamlarının (şair, yazı, jurnalist, rejissor, bəstəkar və başqa nəşə sahiblərinin) yaratdıqları əsərlərin ruhuna uyğun olaraq obyekt – gərəkli material kimi çıxış edirlər;

zoonimlər toponim, hidronim, antroponim, ləqəblərin və frazeoloji vahidlərin yaranmasında, o cümlədən kosmonimlərin adlandırılmasında iştirak edirlər.

5. İngilis və Azərbaycan dili zoometaforizmlərinin insanı səciyyələndirən mənalarının tutuşdurulması və müqayisəli tədqiqi çoxlu oxşar və fərqli cəhətlərin olduğunu göstərir:

1) Eşşək, tülkü, ilan, inək, keçi, qartal (şahin), soxulcan, taxtabiti, tutuquşu, meymun, xoruz və s. onlarla metaforik keçmələr ingilis və Azərbaycan (habelə fransız, rus və s.) dillərində eyni semantik mənaya malikdirlər və bir-biri ilə tamamilə ekvivalentdirlər; eşşək - avam, qanmaz, küt adamı; tülkü - bic, hiyləgər, yaltaq; ilan - kəmfürsət, kinli, yolagetməz, sülük - qılıqsız adam; inək - kök, yöndəmsiz, lırt, kobud, avam adamı; meymun - eybəcər, çirkin, iyrenc adamı; tutuquşu - müstəqil fikri olmayan adamı səciyyələndirmək üçün işlədilir.

Bizcə, zoometaforik keçmələrdə üst-üstə düşən cəhətlərin müxtəlif sistemli dillərdə semantik uyğunluğu heyvan, quş, həşəratların təbiətinin, xarakterinin, zahiri görkəminin eyni olması və hər iki xalqın diqqətini eyni dərəcədə cəlb etməsi ilə bağlıdır. Dil əlaqələri də istisna olunmur.

2) İngilis və Azərbaycan dillərində zoometaforizmlərin semantikasında üst-üstə düşməyən cəhətlər də vardır. “Bayquş” sözü ingilis dilində “müdrək” adamı səciyyələndirmək üçün işlədilir. Azərbaycan dilində isə “bayquş” sözü fəlakət gətirən,

xaraba qoyan, tənha, uğursuz adamı xarakterizə etmək üçün işlədilir. Azərbaycan dilində “qoç” sözü “döyüşkən, igid, cəsur” adamı səciyyələndirmək üçün işlədilir, ingilis dilində isə “qoç” (ram) zoonimi heç ümumiyyətlə metafora kimi işlənmir. Bizcə, uyğun gəlməyən cəhətlərin olması təbiidir və hər bir xalqın milli mentaliteti, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, təfəkkür tərzilə bağlıdır. Əgər ingilis, rus dillərində “aslan” (“lion”, “lev”) zoometaforizmi kişilərə aid edilirsə, Azərbaycan dilində deyilir: “Aslanın erkəyi-dişisi olmaz”.

Semantik baxımdan bir-birinə, qismən, uyğun gələn, lakin fərqli çalarları da olan zoometaforizmlər mövcuddur. İngilis və Azərbaycan dillərində – “qurd” (canavar), “it”; fransız və Azərbaycan dillərində, “inək” sözü buna misal ola bilər. Rus dili ilə müqayisədə belə faktlar daha çoxdur.

Bütün bunlar ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli leksikologiyasının çoxsahəli problemlərindən ən azı birini həll edir. Zoometaforizmlərin semantikasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması və səbəbinin müəyyənləşdirilməsi tərcümə nəzəriyyəsi məsələlərinin bəzi incəliklərini həll etməyə də kömək edir.

6. Hər iki dilin faktlarının toplanması və təhlili göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin zoonimiya və zoometaforiyası nəzərə alınacaq dərəcədə zəngindir.

Linqvistik səbəblər tonlusu nəticəsində kəmiyyət çoxluğu nəzərə çarır. Kəmiyyət artımını polisemiyanın inkişafı ilə də izah etmək olar. Tədqiqat göstərir ki, digər Avropa dilləri, o cümlədən roman və german dilləri zoometaforiyası hesabına ingilis zoometaforiyası xeyli artmış və daha da rəngarəng olmuşdur.

İngilis dilinin zoometaforiyası tematik cəhətdən, Azərbaycan dilinə nisbətən, o mənada rəngarəngdir ki, heyvanlar aləminin ən nadir, fərqli nümayəndələrini, bütün cins və növdən olan heyvan adlarını özündə ehtiva edib, cəmləşdirir. Çox zoonimdən isə çox da zoometaforizm yaranır.

7. Leksimin bitkin təsviri yalnız bir neçə mətnin filoloji - linqvistik təhlili əsasında əldə edilə bilər. Bunun üçün semasiologiya, linqvostilistika, psixolinqvistika, sosiolinqvistika haqqında minimal biliklərə sahib olmaq və həmin məlumatdan istifadə edərək, düzgün təhlil aparmağa nail olmaq mümkündür.

8. Tonladığımız zəngin dil faktlarına əsasən ingilis dilindəki zoometaforizmləri mənşə

cəhətdən dörd qrupa bölmək olar: 1) Avrupa dilləri üçün ümumi olan koqnatlar (ass - eşşək, cow - inək, swine - donuz, wolf - canavar və s.); 2) Yalnız german dilləri üçün ümumi olan koqnatlar (bee - arı, fox - tülkü, hound - it, tazi, dove - göyərçin və s.); 3) Qeyri-german dillərindən qədim german dilinə keçmiş adaptasiya olunub sabitləşmiş ən qədim alınmalar (ape - meymun, buffalo - öküz, cock - xoruz, crocodile- timsah və s.); 4) Müəyyən tarixi dövrlərdə əcnəbi dillərdən gəlmiş ekzotik sözlər (camel - dəvə, elephant - fil, peacock - tovuz quşu, shark - köpək balığı, skunk-skunks və s.).

Təxminən, eyni anoloji təsnifatı Azərbaycan dilinin zoometaforizmləri üçün müəyyən etmişik: 1) Türk, monqol dilləri ilə ortaq olan xalis Azərbaycan zoometaforizmləri: at, qoyun, inək və s.; 2) Yalnız oğuz və ya qıpçaq qrupu türk dilləri üçün ümumi olan zoometaforizmlər; 3) Qeyri-oğuz dillərindən qədim oğuz dilinə keçmiş, adaptasiya olunub sabitləşmiş və ən qədim alınma (əksəriyyəti ekzotik) zoometaforizmlər: meymun, fil, zürafə, aranqutan, timsah, şanapimik, tovuz quşu, delfin, balina və s.; 4) Azərbaycan dilində yaranıb formalaşan və işlənən xalis Azərbaycan zoometaforizmləri: it, bit, küçük, birə, nişik, toyuq, cücə, qarğa, soxulcan, tutbit və s.

Coğrafi ərazicə yaxın olan dillərin zoometaforizmləri daha çox uyğun gəlir.

9. Zoometaforiya sahəsində axtarışlar zamanı bəzən etimoloji əhəmiyyəti olan gözlənilməz və maraqlı faktlar diqqəti cəlb edir. Tədqiqat göstərir ki, hal-hazırda müasir ingilis dilində semantik cəhətdən əlaqələndirilməsi mümkün olmayan bəzi zoometaforizmlərin kökləri əslində etimoloji baxımdan bir olub: porselan və pig (donuz) zoonimlərinin sonda kökü - porcus (lat.) sözünə gedib çıxır. Shark (ing.) - (köpək balığı) sözünün - “əclaf”, “alçaq” sözləri ilə əlaqəsi olduğu aşkar edilib. Başqa maraqlı faktlar da göstərmək və misal gətirmək olar: “urchin” sözü müasir ingilis dilində “oğlan uşağı”, “yeniyyətə” deməkdir və “hedgehog” sözü ingilis dilində “kirmii” deməkdir. Bu sözlər etimoloji cəhətdən deyil, semantik baxımdan dubletdirlər: urchin - “ericus” (lat.) sözündən kök alıb, “ericus” sözü isə “er” - kirmii sözünün törəməsidir. Keçən əsrə qədər “urchin” sözü hələ də ilkin mənası olan - “kirmii” mənasında işlədilir. ...Like ugly urchins thistle and short...(Spenser) - İyrənc kirmilər kimi kök və alçaq.

Bəzən demetaforik omonimiya ən yüksək inkişaf nöqtəsinə gəlib çatır və bu hal özünü

qrammatik cəhətdən həm sintaqmatik, həm də paradiqmatik olaraq göstərir. goose (ing.) - “qaz” sözü məcazi mənada dərzi ütüsünə deyilirdi. Ola bilər ki, qazın (quşun) xarici görünüşünü nəzərə alaraq, sonradan fiqural mənənin ayrılması, onun demetaforizasiyası, omonimə çevrilməsi və qrammatik paradiqmanın bölünməsi baş verir: goose, geese (cəm) - qaz, qazlar; goose, geese (cəm) - ütü, ütülər.

Tədqiqat zamanı belə hallarla da qarşılaşmaq olur ki, etimoloji cəhətdən əlaqəli olmayan, amma səslənməsinə görə yaxın olan iki leksem leksik-semantik cəhətdən birləşirlər və bununla əlaqədar olaraq mənənin məcazlaşması, fiqurallığı illuziyası yaranır və dildə möhkəmlənir. Beləliklə, digər məcazi mənələrdən semasioloji baxımdan fərqlənməyən yeni həmmənə yaranır: müasir ingilis dilində “cow” (inək) sözü metaforik olaraq “qorxaq” mənəsini əldə edib, buradan da törəmə fel olan “to cow” - “qorxutmaq” yaranıb. Amma bu dəyişmə öz mənşəyini ilkin olaraq “cu” (qədim ingilis) - “inək” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmayan, “coart” (norman-fran.), “cauda” (lat.) sözlərindən götürən, tarixən “coart” -qorxaq (müasir ing. - coward) sözü ilə yalnız səslənməsinə görə oxşar olduğundan baş verib. Bu cür semantik inkişaf yolu “lark” - torağay sözünün də müasir məcazi mənəsi üçün xarakterikdir. Bu sözün metaforik mənəsi - “şən, qayğısız adam” deməkdir. Buradan da “to lark” - şənlənmək, əylənmək feli yaranıb. Səslənmələrinə görə tarixən yaxın olan “lerhe” - “göl” şotlantizminin və onun - göldə olmaq, çimməklə, yaxud balıq tutmaqla “əylənmək” mənəsinin və “lark” -torağay sözünün semantik cəhətdən oxşadılması “to skylark” variantı ilə təsdiq olunur ki, burada - “sky” elementi semantik dəyişmənin metaforikliyi aydın şəkildə göstərir.

Araşdırma nəticəsində üzə çıxarılan bu cür faktlar nəinki dilçilik, bütövlükdə ümumfiloloji tədqiqatlar üçün zəngin material verir və perspektivlər açır.

10. Zoometaforiya - dilin leksik tərkibinin elə bir bölməsidir ki, digər bölmələrlə - botasemiya, somasemiya, fitosemiya və s. ilə müqayisəli şəkildə və başqa dillərin zoometaforiyası ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilə bilər.

Zoometaforiya - dilin tək leksik vahidləri tonlusu deyil, həm də ümumfiloloji tədqiqat üçün material mənbəyidir. Uzual və okkazional zoometafora həm spontən məişət nitqində, həm də ədəbiyyatın bütün janrlarında geniş şəkildə istifadə edilir. Böyük üslubi imkanlara

malikdir.

11. Heyvan, quş, həşərat adları - nominativ leksikanın əsas hissələrindən biri və metaforik söz birləşmələrinin əsas yaranma mənbəyidir. Heyvan adları ilə işlənmiş sabit söz birləşmələrinin bir çox dünya dillərində geniş yayılmasına baxmayaraq, bu sahədəki tədqiqatlar azdır və səthi xarakter daşıyır. Müasir dövrdə frazeologiyanın ən aktual məsələlərindən biri onun sistemliyinin öyrənilməsidir.

12. Zoofrazeologiyanın ingilis və Azərbaycan dili materialları əsasında təhlili göstərir ki, burada zoometaforizmlər aktiv peyorativliyə malikdirlər. İngilis dili frazeoloji vahidlərinin tərkibində ən aktiv fəaliyyət göstərən metaforikləşmiş heyvan adları aşağıdakılardır: dog, horse, bird, donkey, fish, chicken, cat, ass, cock, bull və s. Qeyd edək ki, hər iki dildə ev heyvanlarının adları metaforik şəkildə daha çox işlədilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində hər bir zoonim üçün sabit əlamətlər toplusu müəyyən edilmişdir. Çox vaxt bu əlamətlər müxtəlif sistemli dillərdə üst-üstə düşür: wolf - canavar: ac, acgöz, qəzəbli, qaniçən, qəddar; snake - ilan: murdar, iyrenc, kinli, amansız, qəddar; fox - tülkü: hiyləgər, tamahkar, bic, yaltaq, yalançı, ikiüzlü və s. Lakin üst-üstə düşməyən faktlar da, təbii ki, mövcuddur.

Tədqiqat göstərir ki, zoonim-komponentin frazeoloji aktivliyi - onda tək-cə zəngin assosiativ mənaların olması ilə deyil, bir mənənin müxtəlif variantlarda ifadə olunması ilə də əldə edilə bilər: “səfehlik, axmaqlıq” mənası “eşşək” zoometaforizmi vasitəsilə bu cür frazeologizmlərdə ifadə olunur: ass in a lion's skin (şir dərisi geymiş eşşək) - lovğa, iddialı axmaq = Ev buzovundan öküz olmaz; ass between two bundles of hay - (iki ot çoması arasında qalmış eşşək) = İki eşşəyin armasını bölə bilməyən axmaq; ass in grain - (buğdalığa düşmüş eşşək) = Eşşək nə bilir zəfəran - plov nədir və s. Ass - eşşək - heyvan adı - kök komponentdir və o, digər sözlərlə birlikdə vahid frazeoloji yuva əmələ gətirir. Zoofrazeologizmlərin məzmununu kök (nüvə) komponent prizmasından nəzərdən keçirərək, biz heyvan adının metaforik mənasının vacibliyini görürük. Belə ki, həmin zoometaforik məna əsasında bütövlükdə birləşmənin məna məzmununu formalaşdır.

13. Müxtəlif zoonim - komponentlər insanlar aləmindəki münasibətlərin xarakterini əks etdirirlər. Heyvan adlarının assosiativ əlaqələrinin əsas istiqamətlərindən biri onların

cins və yaş xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Ona görə də bir çox zoonimlərin - erkək, dişi, - kimi kök (nüvə) komponentləri mövcuddur: cock (xoruz), hen (toyuq), chicken (cücə), bull (öküz, buğa), cow (inək), calf (dana, buzov), mare (madyan), stallion (ayqır-erkək at), foal (dayça), buck (erkək - erkək keçi, qoç), kid (çəpiş), pea-cock (erkək tovuz quşu), pea-hen (dişi tovuz quşu), lion (erkək şir), lioness (dişi şir), tiger (erkək pələng), tigress (dişi pələng) və s.

Tərkibində bu cür zookomponentlər olan frazeoloji vahidlər - insanın cins və yaşından asılı olaraq, ona xas olan keyfiyyətləri metaforik şəkildə ifadə edir: *As proud as a peacock* (tovuz quşu kimi məğrur, lovğa) = Qaz kimi özünü dartmaq; *As the old cock crows, so doth the young* (qoca xoruz necə banlayırsa, beçə də elə banlayır) = Böyük tökdüyünü kiçik yığar, Anası gözən ağacı balası budaq-budaq gəzər, Ot kökü üstə bitər; *As weak as kitten* = nişik balası kimi zəif, köməksiz; *The bad calf in the herd* (sürüdə olan qotur buzov) = Meşə çaqqalsız olmaz; *calf teeth* (buzov dişləri) = Süd dişləri; *chicken - hearted* (cücə ürəkli) = qorxaq, cəsarətsiz, ağciyər, quşürəkli; *cock of the walk* (yürüşün xoruzu) = Nər dəvə = dəstəbaşı, başçı; *It is a sad house where the hen crows louder than the cock* (o ev nisdir ki, orada toyuğun səsi xoruzun səmindən bərk çıxır) = arvad rəhbərlik edən evdə bərəkət olmaz; İş ki düşdü arvada, nis gününü sal yada və s.

14. Zoofrazeologizmlər dildəki sabit söz birləşmələrinin müəyyən qismini təşkil edirlər. Zoofrazeologiyada xalqın (ingilis, Azərbaycan, rus və s.) çoxəsrlik təcrübəsi, dünyagörüşü və mənəvi mədəniyyəti öz əksini tanımışdır.

Zoofrazeologiyada konnotativ istiqamət mənfi cəhətlərin, xüsusiyyətlərin üstünlüyü ilə üzə çıxır.

Zoosabit söz birləşmələri vasitəsilə müxtəlif mənalar çox obrazlı şəkildə ifadə olunur.

Zookomponentlər - insan aləmində münasibətlər tonusu əks edərək, insanın obrazlı xarakteristikasının yaranmasına kömək edir, kənar ideyaların, abstrakt anlayış və kateqoriyaların ifadə olunmasında yardımçı olur.

Zookomponentin semantikasası - frazeoloji vahidin quruluşunu, tərkibini və mənasını müəyyən edir.

15. Leksik animalizmlərin frazemyaradıcı xüsusiyyətləri sözün semantik

strukturundan, onun semantik əlaqələrindən və həmçinin, heyvanların müəyyən qrupu ilə müqayisəsindən (qarşılaşdırılmasından) asılıdır.

İngilis dilini, habelə başqa dilləri, onların idiomatikasını dərinlən öyrənmək üçün həmin dilin və ya dillərin zoometaforiyasını tədqiq etmək və bilmək zəruridir.¹

¹Müəllifin "İngiliscə-Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti" ayrıca çap olunmuşdur. (B., "Nurlan", 2004, 68 s.)

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev İ.H. Azərbaycan dilində müqayisəli - metaforik ifadələr haqqında bəzi qeydlər. ADU-nun "Elmi əsərləri", DƏS., B., 1973, №1, səh.48-54.
2. Abdullayev K.M. Gizli "Dədə Qorqud", "Yazıçı", B., 1991, -152 s.
3. Abdullayev S.Ə. Dil və bədii qavrayış. "Yazıçı", B., 1984, -167 s.
4. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. "Elm", Bakı, 1974, -233 s.
5. Adilov M.İ. Azərbaycan zoonimləri haqqında. - ADU-nun "Elmi əsərlər"i (Dil və ədəbiyyat seriyası), Bakı, 1979, №2, səh.14-20.
6. Adilov M.İ. Niyə belə deyirik. "Azərnəşi", Bakı, 1982.-241 s.
7. Adilov M.İ.,
Verdiyeva Z.N.,
Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (sorgu lüğəti), Bakı, "Maarif", 1989, -364 s.
8. Adilov M.,
Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. ADU, B., 1987, -86 s.
9. Ağayev Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən zoonimlər və heyvan-
darlıqla bağlı terminlər. - Azərb. filologiyası məsələləri, II
b., "Elm", B., 1984.-264s.
10. Axundov A.A Dil və üslub məsələləri. "Gənclik", Bakı, 1970,-105s.
11. Axundov A.A. Şer sənəti və dil. "Yazıçı", 1980, -159 s.
12. Axundov A.A. Tornağın köksündə tarixin izləri. "Gənclik", Bakı, 1983, -
192 s.
13. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1988, -272 s.
14. Axundov A.A. Dilin estetikası. B., "Yazıçı", 1985, -224 s.

15. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., "Elm", 1990,-147s.
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV c., "Elm", B., 1966-1987.
17. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., ADU, 1996, -276 s.
18. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, "Maarif", 1967, -113 s.
19. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. "Maarif", Bakı, 1978, -176 s.
20. Budaqova Z.İ. Metafora və müqayisə bədii ifadə vasitəsi kimi. - "Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1969, -204 s.
21. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. "Elm", Bakı, 1994,-272 s.
22. Cəfərov C.Ə. Nitq hissələrində keçid prosesləri. B., APII, 1983, -96 s.
23. Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. "Elm", Bakı, 1984, -124 s.
24. Cəfərov Q.H. Semasiologiya elminin predmeti, vəzifələri və dilçilikdə yeri. - "Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası", "Elm", Bakı, 1985, -242 s.
25. Cəfərov N.Q. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat, mədəniyyət. B., 2001,-78s.
26. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982, -216 s.
27. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. "Azərtədrisnəşr", Bakı, 1962, -271 s.
28. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. "Gənclik", B., 1968, -104 s.
29. Əfəndiyeva T.A. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri, "Elm", Bakı, 1973, -75 s.
30. Əfəndiyeva T.A. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı (Bədii üslub). "Elm", Bakı, 1980, -251s.
31. Əhmədov B.A. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. B., "Mütərcim",

- 1999, -376 s.
32. Fəxrəddin Y.Y. German dilçiliyinə giriş. B., "Təhsil", NİİM, 2003, -408 s.
33. Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. "Çaşıoğlu", Bakı, 1999, -164 s.
34. Hacıyev K.B. Bəzi təqlidi ornitonimlərin etimologiyasına dair. -"Milli müstəqilliyimiz, milli dövlətçiliyimiz, milli dilimiz" respublika elmi-praktik konfransının materialları (18.04.2001), ADU, Bakı, 2001, s.8-11.
35. Hacıyev T.İ. Satira dili. B., ADU, 1975, -178 s.
36. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. ADU, B., 1978, -88s.
37. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. "Maarif", Bakı, 1987, -308 s.
38. Həsənov H.Ə. Söz və ad. "Maarif", Bakı, 1984, -96 s.
39. Hüseynov B.Q. Müasir ingilis dilində areal danışiq variantları. B., "Elm", 1999, -189 s.; səh.177-179.
40. Xasıyev Z.Ə. Heyvandarlıqla bağlı bəzi söz və ifadələrin semantik xüsusiyyətləri. - "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri", Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, Bakı, 1973, №1.
41. Xüdiyev N.M. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. B., 1991, -112 s.
42. Kazımov Q.Ş. Dildən xüsusi seminar (Yazıçı və dil) Aİİ nəşri, Bakı, 1975, -228 s.
43. Qurbanova F.A. Antroponimiyanın nəzəri məsələlərinə dair. Bakı, "Elm", 2001, -136 s.
44. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, "Maarif", Bakı, 1988, -596 s.
45. Qurbanov A.M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. B., "Maarif", 1986, -480 s.
46. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Aİİ nəşri, Bakı,

- 1986, -101 s.
47. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. İki cilddə. "Maarif", B., 1989; 1993; -568; -548 s.
48. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. B., 1963, -40 s.
49. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. "Maarif", B., 1985, -408 s.
50. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların bəzi poetik xüsusiyyətləri. - Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (III Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları). B., "Örnək", 1992, -76 s.
51. Məhərrəmov R.C. Sabirin dili (leksik-semantik kateqoriyalar). "Maarif", Bakı, 1976, -107 s.
52. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş (kontekstoloji təhlil), ADU, B., 1988, -88s.
53. Məmmədov M.B. N.Nərimanovun publisist üslubu. "Yazıçı", B., 1985, -172 s.
54. Mikayılova Ə.N. Azərbaycan dilində ləqəblər. NDA, B., 2001, -25 s.
55. Mikayılova Ə.N. Zoonimlər və mifozoonimlər əsasında yaranan ləqəblər. - Azərb.onomas.probl., III, B., 1990
56. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində fel. "Maarif", B., 1986, -320s.
57. Musayev O.İ. Azərbaycanca - ingiliscə lüğət. B., "Azərneşr", 1998, -635 s.
58. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası (oçerklər). "Elm", Bakı, 1985, -241 s.
59. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965, -123s.
60. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. "Maarif", B., 1988, -538 s.
61. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. APII, Bakı, 1958, -146s.
62. Rzazadə M. Vaqifin qoşmalarında işlənmiş məcazların leksik xüsusiyyətləri - APII-nin "Elmi əsərlər"i, 1968, №1, səh.78-85.

63. Sadıqov B. Gədəbəy rayonu şivələri leksikasından. - APII-nin "Elmi əsərlər"i, XIX c., Bakı, 1961, səh.57-58 (Maldarlığa aid terminlər).
64. Seyidov M.M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. "Gənclik", Bakı, 1994, -232 səh.
65. Seyidov Y.M. Dildə sözün kökü və əsası məsələsinə dair. -ADU-nun "Elmi əsərlər"i, DƏS, Bakı, 1977, №4, səh.10-14.
66. Şabanov Ş.H. Bədii dildə obrazlı ifadə vasitələri (metafora). - ADU-nun "Elmi əsərlər"i, DƏS, B., 1973, №1, s.77-84.
67. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları (Alman dilindən tərcümə prof. Fəxrəddin Yadigarındır). "Mütərcim", Bakı, 2001, -380 s.
68. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. "Maarif", Bakı, 1979, -306 s.
69. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri. I h., "Maarif", B., 1982, -327 s.
70. Vəliyev K.N. Elimizdən, obamızdan. "Gənclik", Bakı, 1980, -96 s.

Rus dilində:

71. Абасгулиев Т. Английские пословицы и их азербайджанские и русские эквиваленты, Баку, 1981, -208 с.
72. Адаменко П.А. Лексико-семантическая группа слов, обозначающая сельскохозяйственных животных (на материале английского языка), АКД, М., 1970.

73. Азнаурова Э.С. Слова как объект лингвистической стилистики (На материале английского языка). АДД, М., 1974.
74. Акопова С.А. О зоонимической лексике. - "Русский язык в школе", 1983, №3, с.89.
75. Алекперов А.К. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке. "Елм", Б., 1983, -158 с.
76. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, -208 с.
77. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М., 1956, 219 с.
78. Англо-Русский Синонимический словарь. М., Изд., "Русский Язык", 1979, -542 с.
79. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. "Наука", М., 1974, -367 с.
80. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. "Просвещение", М., 1989, -254 с.
81. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. "Просвещение", Л., 1973, -303; 1990, -300 с..
82. Арнольд И.В. Семантическая структура слова и методика ее исследования в современном английском языке: на материале имени существительного. АДД, Л., 1966.
83. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., "ВШ", 1986, -295 с.
84. Арсеньева А.Г.,
Строева Т.В.,
Хазановиц А.П. Многозначность и омонимия, Л., 1966, -132 с.
85. Архипов И.К. Семантика производного слова английского языка. М., "Просвещение", 1984, -128 с.
86. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка

- (проблема реконструкции). АДД, Б., 1973.
87. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, - 296 с.
88. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, “СЭ”, М., 1966, - 606 с.
89. Ахундов А.А. Система фонем современного азербайджанского языка. АДД, Б., 1964, -90 с.
90. Базарова Д.Х. История формирования и развития зоологической терминологии узбекского языка (на материале названий птиц). Ташкент, “Фан”, 1978, -283 с.
91. Балли Ш. Французская стилистика (Пер. с франц.), ИИЛ, М., 1961, с.310-315; 177.
92. Бельский А.В. Метафорическое употребление существительных. - “Учен. Зап. 1-го МГПИИЯ”, том 8, 1954.
93. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. “Штаница”, Кишинев, 1973, -372 с.
94. Блумфилд Л. Язык (Пер. с англ.) М., 1968, -605 с.
95. Брандес М.П. Стилистический анализ (на материале немецкого языка). “ВШ”, М., 1971, -190 с.
96. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1, М., 1963, с.51-57.
97. Бондолетов В.Д. Социальная лингвистика. “Просвещение”, М., 1987, - 160 с.
98. Будагов Р.А. Сравнительно - семасиологические исследования (Романские языки). М., 1963, -304 с.
99. Вейнрейх У. Однозначие и многозначие (пер. с англ.). - “Новое в лингвистике”, вып. VI, “Прогресс”, М., 1972, -535 с.
100. Вейнрейх У. Опыт семантической теории. - “Новое в зарубежной лингвистике”, вып. X, М., 1981.

101. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. - "Новое в лингвистике", вып. V, М., "Прогресс", 1970.
102. Велиев К.Н. Лингвистическая поэтика. "Гянджлик", 1993,-272 с.
103. Великобритания, лингвострановедческий словарь, Изд-во "Русский язык", М.,1980, -480 с.
104. Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. АН СССР, М., 1963, -255 с.
105. Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. "ВШ", М., 1981, -320 с.
106. Виноградов В.В. О теории художественной речи. "ВШ", М., 1971, -235 с.
107. Влахов С.,
Флорин С. Непереводимое в переводе. "Международное отношение", М., 1980, -342 с.
108. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. М., "Наука" 1985, -180 с.
109. Гаврин С.Г. Вопросы лексико-семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка (на материале устойчивых метафорических сосетаний), АКД, М., 1962, -22 с.
110. Гаибова М.Т. Прагмалингвистический анализ художественного текста. АГУ, Баку, 1986, -84 с.
111. Гальперин И.Р. Проблемы лингвистической стилистики. "Новое в зарубежной лингвистике", вып. IX, М., 1980,-431 с.
112. Гальперин И.Р.,
Серкасская Е.Б. Лексикология английского языка, М.,1956,298 с.
113. Гальперин И.Р. Большой англо-русский словарь, М., 1972, I т., -822 с.; II т., -863 с.
114. Гасанова А.Б. О смысловой структуре зоонимов во французском языке.-Тезисы семинара - совещания "Совершенство-

- вание процесса обучения иностранным языкам с использованием современных методов в вузах”, Баку, АПИИЯ, 1989, -36 с.
115. Гваржаладзе И.С., Гильбертсон А.Л., Коцинашвили Т.Г. “500 английских пословиц и поговорок”, Изд-во ЛИЯ, М., 1959, -35 с.
116. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. “Просвещение”, М., 1965, -408 с.
117. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. “Наука”, Л., 1978, -238 с.
118. Гусейнов Б.Г. Лексико-фразеологические вопросы перевода с английского на азербайджанский язык, АКД, Баку, 1967, -16 с.
119. Гусейнов Ф.Г. Метод окружения как один из видов структурных методов исследования фразеологии. - АДУ, “Elmi əsərlər”, DƏ, 1968, №4, с.65-72.
120. Гутман Е.А., Литвин Ф.А., Серемисина М.И. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик // Национально-культурная специфика речевого поведения. М., 1977, с.34.
121. Джафаров Г.Г. О терминах седьмой - одиннадцатой ступеней родства по прямой линии в азербайджанском языке. - Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. “Наука”, М., 1971, с.234-240.
122. Джафаров Н.К. Структурно-семантические развитие простого предложения в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1985, -24 с.
123. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики (Перевод с польского). М., “Прогресс”, 1973, -284 с.
124. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи, М., 1961, -288 с.

125. Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957, -145с.
126. Исследования по лексикологии и фразеологии. “Сборник трудов” кафедры лексики и фонетики английского языка, ГПИ им. В.И.Ленина, М., 1976, -296 с.
127. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, Ç. IV, Лексика. АН СССР, М., 1962, -128с.
128. Исследования по лексикологии и словообразованию. Красноярск, 1970, -197 с.
129. Исмаилова М.А. Изменения значений слов в азербайджанском языке и их отражение в “Толковом словаре азербайджанского языка”, АКД, Баку, 1990, -22 с.
130. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение, М., - Л., 1965, -112 с.
131. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. “Наука”, Л., 1986, -298 с.
132. Кимов Р.С. Переносное значение слов и лексико-семантические группы. - Науч. труды МГПИИЯ им. М.Тореза. М., 1980, вып.160.
133. Клушин Н.А. Зоо-и фитоморфные характеристики человека в английской разговорной речи. АКД, Нижний Новгород, 1991, -16 с.
134. Козлова Т.В. Семантика фразеологических единиц с зоонимным компонентом в современном русском языке, АКД, М., 1991, -22 с.
135. Колшанский Г.В. Семантика слова в логическом аспекте. - Сб.: “Язык и мышление”, М., 1967, -312 с.
136. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. М., 1980, с.135, 146.
137. Комлев Н.Г. Семантическая аспектация языка. - Сб.: “Язык и мышление”, М., 1967, -312 с.

138. Краснянская И.А. Сопоставительный анализ фразеологических единиц современного английского и русского языков и проблема лакуарности. - Английская филология. Краснодар, 1976, вып.214, стр.33.
139. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия. - Жур. "ВЯ", 1974, №5.
140. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. (Под ред. Н.Н.Амосовой), "Успедгиз", Л., 1960, -173 с.
141. Кузнецова А.Н. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования, М., 1963, -59 с.
142. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке. АКД, Баку, 1987, -23 с.
143. Кунин А.В. Английская фразеология, "ВШ" М., 1970, -344 с.; 1972, -288 с.; 1986, -336 с.
144. Левковская К.А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала, "ВШ", М., 1962, -296 с.
145. Литвин Ф.А. Экспрессивность как свойство лексико-семантической группы. - Экспрессивность лексики и фразеологии. Новосибирск, 1983, с.85.
146. Литвин Ф.А. Об изучении разновидностей зооморфных характеристик (на материале английского языка) // В помощь преподавателям иностранного языка. - Вып.5, Новосибирск, 1974, с.48.
147. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления (Проблемы семантики). "Наука", Новосибирск, 1986, -227 с.
148. Лясота Ю.Л. Английская зоосемия. Изд-во Дальневосточного Университета, Владивосток, 1984, -114 с.

149. Лясота Ю.Л. Метафоризация как один из основных законов развития словарного состава языка. - "Ус.зап". Дальневосточного гос. унив., вып.1, 1957.
150. Лясота Ю.Л. Роль зоосемии в развитии словарного состава языка - "Ус.зап. ДВГУ", вып.IV, Владивосток, 1962.
151. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания, "Наука", М., 1977, -205 с.
152. Маковский М.М. Английская этимология, М., 1986, с.43, 46, 70...
153. Матешвили О.М. Структурно-семантические параметры вариантных фразеологизмов английского языка. АКД, Тбилиси, 1975, -26 с.
154. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. "Наука", М., 1976, -245 с.
155. Мейлах Б. Метафора как элементы художественной системы. - В сб.: "Вопросы литературы и эстетики". Л., 1959, с.197.
156. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. М., Изд-во МУ, 1980, -296 с.
157. Морфологическая структура слова в языках различных типов. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1963, -291 с.
158. Мукимова Н.Р. Межязыковая лексическая эквивалентность. АКД, Б., 1999, -21 с.
159. Мукимова Н.Р. Межязыковая лексическая эквивалентность (Контрастивно-типологическое исследование на материале русского и азербайджанского языков). "Элм", 2000, -122 с.
160. Мукимова Н.Р. Сопоставительный анализ группы зооморфных характеристик на материале русского и азербайджанского языков. - Азербайджанский язык на сов-

- ременном этапе (Материалы II республиканской конференции молодых лингвистов). Баку, “ЭЛМ”, 1990, стр.160-161.
161. Мурзин Л.Н. Образование метафор и метонимий как результат деривации предложения. - Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. Пермь, 1972, -517с.
162. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. “Наука”, М., 1975, -357 с.
163. Мухин А.М. Лингвистический анализ (теоретические и методологические проблемы). “Наука”, Л., 1976, -286 с.
164. Парандовский Я. Алхимия слова. М., “Прогресс”, 1972, -334 с.
165. Пауль Г. Принципы истории языка. Изд-во иностр.литер., М., 1960, с.114, 102.
166. Проблемы конфронтативной лингвистики (Материалы республиканской научной конференции, проходившей 1-2 декабря 1982 года), Баку, АПИИЯ. –154 с.
167. Рзаев Э.И. Вопросы перевода английской поэзии на Азербайджанский язык. АКД, Баку, 1969, -35 с.
168. Ровшенов И. Зооморфизм в туркменском и русском языке. АКД, Ашхабад, 1995, -20 с.
169. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. “Просвещение”, М., 1976, -543 с.
170. Семантическая структура слова (психолингвистические исследования). “Наука”, М., 1971, -216 с.
171. Семантические и стилистические преобразования в лексике и фразеологии современного английского языка. М., 1987, -189 с.
172. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание (Перевод с немецкого). “Прогресс”, М., 1980, -407 с.

173. Слобин Д.,
Грин Дж. Психолингвистика (перевод с английского).
“Прогресс”, М., 1976, -350 с.
174. Слюсарева Н.А. Проблемы лингвистической семантики. - Жур. “ВЯ”,
1973, №5.
175. Смирницкий А.И. Значение слова и его семантика. -“ВЯ”, 1960, №5.
176. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка, М., 1956, -260
с.
177. Уоллес Л. Сейф Значение и структура языка (пер. с англ.). “Прогресс”,
М., 1975, -432 с.
178. Уфимцева А.А. Лексическое значение. М., “Наука”, 1986, -240 с.
179. Федоров А.И. Семантическая основа образных средств языка.
“Наука”, Новосибирск, 1969, -90 с.
180. Фердинанд де Труды по языкознанию. М., “Прогресс”, 1977,-695с.
Соссюр
181. Юсифов Ю.Г. Зоологическая лексика азербайджанского языка.
АКД, Баку, 1985, -19 с.
182. Якобсон Р. Избранные работы. М., “Прогресс”, 1985, -455
с.
183. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. “Наука”, М.,1981, -112
с.
184. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. “Прос-
вещение”, М., 1972, -327 с.
185. Щербак А.М. Название домашних и диких животных в тюркских
языках. - Историческое развитие лексики тюркских
языков. Изд-во АН СССР, М., 1961.
186. Щур Г.С. Является ли термин “поле” в языкознании мета-
форой? - PHILOLOGICA (Исследования по языку и
литературе). Памяти акад. В.М.Жирмунского.
“Наука”, Л., 1973, -436 с.; стр.211-216.

İngilis dilində:

187. Abdullayev A.A. Text, Meaning and Understanding: communicative -
cognitive approach, Minneapolis, USA, 1998, -189 p.
188. Akhmanova O. Lexicology: Theory and Methods. M., MGU, 1972, -
176 p.
189. Arnold I.V. The English Word. "VS", M., 1986, -295 p.
190. Bierwisch M. Semantics in New Horizons in Linguistics, L., 1972.
191. Bolinger D.L. The phrasal verb in English, Cambridge Mass, Harvard
Univers. Press, 1971, -187 p.
192. Bolinger D.L. Meaning and Form., London, 1977.
193. Chafe, Wallace L. Meaning and Structure of Language, Chicago-London,
1970.
194. Collins V.H. A book of English idioms. London, Longmans, Green
and Co., 1958, -258 p.
195. Dictionary of Britain, Adrian Room, Oxford University Press, 1986,
-382 p.
196. Fowler H.W. A Dictionary of Modern English Usage, Oxford, 1986, -
725 p.
197. Galperin I.R. Stylistics. M., 1971, -342 p..
198. Ginzburq R.S.,
Khidekel S.S.,
Knyazeva G.Y.,
Sankin A.A. A course in modern English Lexicology. M., "Vyssaya
Skola", 1979, -269 p.
199. Hacıyeva A.H. Lectures and Exercises on English Lexicology. Baku,
"Sabah", 2000, -74 p.
200. Hornby A.S. and
Paznwell E.C. The Progressive English Dictionary, London, Oxford
University Press, 1960, -314 p.
201. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current

- English, M., 1982, -509 p.
202. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language, Leipzig, IV, Published by B.G.Teubner 1938, -244 p.
203. John C., Semantics and Communication, London, Collier-
Condon J. Macmillan Limited, 1966, -115 p.
204. Katz J.J. Semantic Theory, N.Y. 1972.
205. Leech, Geoffrey N. Towards a Semantic Description of English. Longmans, London, 1981, -402 p.
206. Maharramov L., Man a little makes a mickle. B., “Təhsil”, 2002, -189
Abdullayeva F. p.
207. Marchand H. Study in Syntax and Word-Formation, Munich, 1974.
208. Nida Eugene A. Morphology, The descriptive analysis of words, the University of Michigan, press, XVI, -342p.
209. Nida E. Componential Analysis of Meaning, Mouton, 1975.
210. Ogden C.K., The Meaning of Meaning. London, 1953, p.11.
Richards J.A.
211. Onions C.G. Oxfords Dictionary of English Etymology, M., 1985, 39 p.
212. Osgood C.E., The Measurement of Meaning, USA, 1965.
Luci Y.J.
213. Palmer F.R. Semantics, a new Outline. M., “VS”, 1982, -111 p.
214. Partridge E. Usage and Abusage, a guide to good English, Penguin books, 1978, -379 p.
215. Richard A. Spears American Idioms Dictionary, Linconwood, Illinois, USA, 1991, -463 p.
216. Richardson I.A. The Philosophy of Phetoric. N.Y.1936.
217. Shelley Vance L. “Something to Crow About”, A Concise Collection of American English Idioms for Everyday Use, 1993, Washington, -294 p.

218. Skeat W.W. An Etymological Dictionary of the English Language, London, Oxford at the Clarendon Press, 1963, -780 p.
219. Smirnitsky A.I. Essentials of Russian Grammar. M., 1975, -380 p.
220. Ullman St. Semantics, An Introduction to the Science of Meaning, Oxford, 1962.
221. Ullman St. The Principles of Semantics, Oxford, Basil Blackwell, 1957, -346 p.
222. Webster's new dictionary of Synonyms. A dictionary of discriminated Synonyms with Antonyms and analogous and contrasted words, merriam-Webster INC, 1984, -909 p.
223. Webster's New World Dictionary Cleveland and New York, 1988, -1574 p.

